

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 2

2017

Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycan Ordusunun aprel qələbələrinin ildönümü ilə əlaqədar bir qrup hərbiçimizlə görüş keçirib

Dövlətimizin başçısının görüşdəki çıxışından:

Aprel döyüşləri bizim şanlı hərbi qələbəmizdir, dövlətimizin, xalqımızın, ordumuzun gücünü göstərən qələbədir. Aprel döyüşləri nəticəsində Füzuli, Cəbrayıl və Ağdərə rayonlarının işğaldan azad edilmiş ərazilərində bu gün Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Bu döyüşlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı və dövləti heç vaxt işğalla barışmayacaq, öz ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olursa olsun bərpa edəcəkdir.

Aprel döyüşləri, eyni zamanda, ordumuzun peşəkarlığını göstərmişdir. Ordumuz əlverişsiz mövqelərdən əks-hücum əməliyyatı apararaq strateji mövqelərə sahib oldu. Bu gün bu strateji yüksəkliklər, mövqelər, işğaldan azad edilmiş ərazilər bizə imkan verir ki, təmas xəttində mövcud olan vəziyyətə tam nəzarət edək və istədiyimiz tədbiri görə bilək.

Təmas xətti dəyişdirildi. Bu gün Azərbaycan Ordusu təmas xəttində tam üstünlüyü özündə saxlayır. Aprel döyüşləri, – mən bunu əvvəllər də qeyd etmişdim, – hərbi dərslərlərə salınmalıdır. Həm peşəkarlıq, həm də vətənpərvərlik ruhu baxımından aprel döyüşləri bir daha göstərdi ki, Azərbaycan xalqı qəhrəman xalqdır. Bir daha onu göstərdi ki, biz bu vəziyyətlə barışmayacağıq. Onu göstərdi ki, xalq-iqtidar birliyi bu gün Azərbaycanda yüksək səviyyədə təmin olunur, möhkəmlənir.

Aprel döyüşləri zamanı biz sadəcə olaraq imkanlarımızın cüzi bir faizini nümayiş etdirdik. Bu, bir daha onu göstərir ki, aprel döyüşləri Ermənistanın təxribatı idi. İndi bəziləri müxtəlif versiyalar, fərziyyələr irəli sürürlər ki, Azərbaycan əməliyyat keçirməyi planlaşdırırdı, o da sonra dayandırıldı və sair... Əks-hücum əməliyyatında qarşımızda hansı hədəflər durmuşdusa, biz o hədəflərə də çatdıq.

A Z Ə R B A Y C A N U Ğ R U N D A !
HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 2 (146) MART-APREL 2017-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGİYASI

N.OSMANOV, Ə.ƏFƏNDİYEV, H.NƏCƏFOV,
H.PİRİYEV, R.ƏLİYEV, M.EMİNOV, Z.HÜSEYNOV

MÜNDƏRİCAT

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Gecə döyüşü zamanı artilleriya bölmələrinin tətbiqi Y.Kərimov	3
Müdafiə döyüşü zamanı düşmən tankları ilə mübarizə E.Hədisov	10

▼ HƏRBİ TOPOQRAFIYA

Topoqrafik xəritələr üzərində koordinatların hesablanması Y.Nəsibov	17
--	----

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

Zirehli tank və avtomobil texnikasının təkmilləşdirilməsində ortaya çıxan əsas problemlər D.Ağazadə, Y.Namazov	29
--	----

▼ RABİTƏ VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI

Hermetik və uyğunlaşdırılmış gövdələrin hazırlanması üsulları A.Həsənov, R.İmanov, T.Niftəliyev	36
--	----

▼ **MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT**

Hərbçilərin müalicəvi qidalanması A.Nəcəfov, R.Səfərov	44
---	----

▼ **MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK**

Milli təhlükəsizliyin Rusiya modeli barədə X.Niyazov	54
---	----

▼ **BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ**

Azərbaycan-NATO münasibətləri: strateji tərəfdaşlığa aparın yol X.İskəndərov	64
---	----

▼ **HƏRBİ TƏBABƏT**

Kəskin appendisitın diaqnostikasını, klinika və müalicəsinə müasir yanaşma Ş.Əliyev, N.Əyyubova, A.Əliyev	83
---	----

▼ **ELMİ SEMİNAR**

“Metsamor”da ehtimal olunan qəza, yarana biləcək radiasiya şəraiti və nəticələrin aradan qaldırılması	99
--	----

▼ **HƏRB TARİXİMİZDƏN**

Nadir şah Əfşarın hərbi-dəniz donanması yaratmaq cəhdləri və Britaniya hərbi mütəxəssislərinin bu işdə iştirakı N. Gözəlova	101
---	-----

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı “Hərbi bilik” jurnalına istinad edilməlidir.

“Hərbi bilik” jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

GECƏ DÖYÜŞÜ ZAMANI ARTİLLERİYA BÖLMƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

Polkovnik Yaşar KƏRİMOV

Kərimov Yaşar Şükür oğlu 1971-ci il may ayının 7-də Ermənistan Respublikasının Krasnoselski rayonunda anadan olub. Ukrayna Respublikasının Sumı Ali Artilleriya Komandirlər Məktəbini (1992), Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən birliyin artilleriya rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Döyüş və maddi-texniki təminat kafedrasının raket və artilleriya qoşunları silsiləsinin rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: gecə döyüşü, artilleriya batareyası, atəşlə zərərvurma, işıq təminatı.

Ключевые слова: ночной бой, артиллерийская батарея, огневое поражение, световое обеспечение.

Keyword: combat at night, artillery battery, planning of artillery fires, illumination.

Ümumi halda götürdükdə artilleriyanın gecə döyüşlərində tətbiq olunan prinsipləri gündüzlə demək olar ki, eynidir. Lakin gecə döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılmasının əsas xüsusiyyətlərindən biri gündüz göstərilən fəaliyyətin gecə də davam etdirilməsi və ya gecə əməliyyatı proseslərinin gündüz vaxtına keçərək uzana biləcəyinin nəzərə alınmasıdır.

Bu xüsusiyyətlər əvvəllər döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılmasının əsas prinsiplərindən sayılırdısa, indi o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, bu gün müasir ümumqoşun döyüşünün əsas prinsiplərindən biri düşmən üzərində qısa müddətdə və qəti nəticə əldə etmə hesab olunur.

Bu isə müasir ümumqoşun döyüşünün tərəflərin şiddətli döyüş toqquşması və döyüş meydanında tez-tez dəyişən dinamik vəziyyətə görə cərəyan edəcəyini göstərir. Belə vəziyyətdə artilleriya bölmələrinin döyüşdə tətbiqinə yenidən baxılması zərurəti yaranır və buna bir neçə yolla nail olmaq olar: birinci, hücumun atəş hazırlığını keçirdikdən sonra hücuməçmə metodundan fərqli metodun tətbiqi ilə; ikinci, düşməyə hələ də məlum olmayan və döyüşlərdə tətbiq edilməyən böyük dağıdıcı imkanlara malik yüksəksərrast silah nümunələrinin tətbiqi ilə və s.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

İstənilən halda yuxarıda qeyd edilənlərə nail olmaq üçün əsas prinsiplər var və onlar bütün dövrlərdə dəyişməz qalır. Bura daxildir:

- silah-sursat və döyüş texnikasının, kəşfiyyat və hesablama cihazlarının, eləcə də idarəetmə vasitələrinin verilən tapşırıqların icrası üçün uyğunluğu;
- komandir heyətinin hazırlığı və döyüş təcrübəsinin olması;
- şəxsi heyətin və bölmələrin döyüş hazırlığının səviyyəsi;
- şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji hazırlığının səviyyəsi.

Hazırda döyüş fəaliyyətlərinin klassik variantda planlaşdırılması və icrası zamanı bir çox çətinliklər mövcuddur. Belə ki, indi nəinki kiçik bir qrupun fəaliyyətini, heç tək əsgərin belə fəaliyyətini gizlətmək mümkün deyil. Düşmən tərəfindən illərdir mühəndis-texniki baxımdan hazırlanmış və təchiz olunmuş, eləcə də mina maneələri sistemi ilə gücləndirilmiş mövqelərin yerləri məlum olsa da, hazırda bu mövqelərə yaxınlaşmaq çətindir. Belə ki, bu mövqelərə yaxınlaşma istiqamətləri mühəndis maneələr sistemi, mina partlayışları, gecəgörmə cihazları və optik kəşfiyyat vasitələrinin tətbiqilə sutkanın istənilən vaxtı nəzarətdə saxlanılır. Bundan başqa, hər iki tərəf PUA-lar vasitəsilə müdafiənin yaxın və uzaq dərinliyində baş verən fəaliyyətlər haqqında məlumat əldə etmə imkanlarına malikdir. Belə vəziyyət hərbi mütəxəssislərini yeni metodlar düşünməyə məcbur edir. Əlbəttə, qoşunların təmas xəttində bütün istiqamətlərdə üstünlüyə nail olan tərəf düşmən aşkar edilən mövqedə artilleriya vasitələrinin imkanları və yüksəksərrast silahların tətbiqi ilə onu daim psixoloji təzyiç altında saxlayacaqdır.

Bu fəaliyyətlərin inkişaf istiqaməti və müasir tələblərə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün qısa təhlil keçirək. Məsələn, son dövrlərdə həyata keçirilən döyüş fəaliyyətlərinə nəzər saldıqda, bu fəaliyyətlərin əsas hissəsinin sutkanın işıqlı vaxtı icra edildiyi məlum olur. Burada belə bir fikir formalaşır ki, döyüş fəaliyyəti mütləq sutkanın işıqlı vaxtında icra ediləcək. Lakin bu heç də belə deyil.

Hərbi-texniki sahənin inkişafı müasir artilleriya silahlarından artıq sutkanın istənilən vaxtı, xüsusilə də gecə döyüşlərində istifadə etməyə imkan verir. Bu imkanlardan düşmən üzərində qısa müddətdə və qəti nəticə əldə etməyin mümkün olduğu bütün hallarda mütləq istifadə etmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, gecə şəraitinin müsbət və mənfi tərəfləri var. Gecənin qaranlığı bölmələrin fəaliyyətini gizlədir, lakin düşmənin radiotexniki və digər texniki kəşfiyyat vasitələrindən qorunmur. Sutkanın gündüz vaxtı həll edilən işlərin icrasına günün qaranlıq vaxtı daha çox zaman tələb olunur. Gecə şəraiti düşməndə eyni dərəcədə təsir göstərir. Bu baxımdan, uğur gecə şəraitinin döyüşə yaratdığı mənfi təsirlərdən yaxşı faydalana bilənin yanında olur. Əlbəttə, artilleriya bölmələri gecə döyüşləri zamanı ümumqoşun bölmələrinin maraqları çərçivəsində özünəməxsus tapşırıqlar icra edir və bunlara daxildir:

- ərazini və düşmənin yerini işıqlandırmaq;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

- işıq oriyentirlərini və istiqamətləri müəyyənləşdirmək;
- gecəgörmə və işıqlandırma vasitələrinə qarşı mübarizə aparmaq;
- düşmənin “kor edilməsi”ni təmin etmək və ərazidə səmtləşməsinə mane olmaq.

Sutkanın işıqlı vaxtı döyüşləri idarə edən komandirə döyüş icra edilən ərazini,

ŞƏKİL 1. DÖYÜŞÜ İDARƏETMƏ MƏRKƏZİ

bölmələrin real fəaliyyətini izləmək (müşahidə etmək), zərurət yarandıqda isə bilavasitə göstərişlər verməyə imkan verir. İndi döyüş meydanında baş verən fəaliyyətləri sutkanın istənilən vaxtı həmin fəaliyyətlər cərəyan edən yerdən uzaq məsafədə yerləşən döyüşü idarə etmə mərkəzində

(qərargahında) quraşdırılan monitorun ekranına çıxarmaq və izləmək mümkündür. Bununla da həmin mərkəz və qərargahlardan döyüşü asanlıqla idarə etmək və zəruri göstərişlər vermək olur. Artilleriya bölmələri döyüş düzülüşünə açılaraq atışa başlayan zaman batareyə (divizion) komandiri ərazidəki komanda-müşahidə məntəqəsində olur. O, buradan bölmənin atış tapşırıqlarının necə yerinə yetirildiyini izləyir və artilleriya bölmələrinin atışını idarə edir. Bu fəaliyyətləri sutkanın işıqlı vaxtı asanlıqla və vizual görmə məsafəsi çərçivəsində icra etmək mümkündür. Belə fəaliyyətləri sutkanın qaranlıq vaxtı icra etmək daha çətin olur və bu, müasir ümumqoşun döyüşlərinin tələblərini təmin etmir. Buna görə də artilleriya bölmələrinin gecə döyüşündə tətbiqi xüsusiyyətlərinə yenidən baxmaq lazımdır.

Müasir ümumqoşun döyüşlərinin əsas tələblərindən biri də qarşıya qoyulan məqsədə (döyüş tapşırığının) az itkilərlə nail olmaqdır. Bu isə bir çox amillərdən asılıdır. Gəlin son zamanlar baş verən lokal münaqişələrdə raket və artilleriya qoşunlarının döyüş tətbiqini, atışla zərərvermədə oynadığı rolu və yeri müəyyən edək. Artilleriyanın lokal münaqişələrdə döyüş tətbiqi düşməyə atışla güclü zərərvermələrlə döyüşdə qəti nəticə əldə etməyin mümkünlüyünü göstərir və ya düşmənin döyüş potensialını aşağı salmaqla öz bölmələrimizin fəaliyyətinə əlverişli şərait yaratmış olur. Beləliklə, artilleriyanın imkanları ilə düşməyə atışla

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

zərər vurmaqla onun döyüş potensialını aşağı salıb tapşırığın az itkilərlə həllini təmin etmiş oluruq. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, artilleriya bölmələri ümumqoşun bölmələrinin maraqları çərçivəsində gecə fəaliyyətləri zamanı bir çox tapşırıqlar həyata keçirir. Belə olan halda, artilleriya bölməsinin bir hissəsini ümumqoşun bölmələrinin fəaliyyəti üçün işıq təminatının icrasına ayırmağa ehtiyac yoxdur.

Düşmənin ərazidə tutduğu mövqeyə qəflətən atəş zərbələri endirmək, sonra isə onun fəaliyyətini izləməklə zərbələri təkrarlamaq və ya düşmən yerdəyişmə etdikdə onu izləyərək əlverişli şərait yarandıqda atəş zərbələri endirmək mümkün olan müasir döyüşlərdə artilleriyanın rolu və yeri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Artilleriya bölmələrinin sadalanan fəaliyyətləri, xüsusilə də, gecə şəraitində fəaliyyət göstərəbilmə imkanı (artilleriya zərbələrimizdən qorunmaq məqsədilə yerdəyişmə edən düşmənin izlənməsi, onun yeni mövqeyə yerləşməsi, həmin mövqeyə atəş zərbələrinin həyata keçirilməsi və s.) düşmən üzərində əldə edilən əsas üstünlük hesab olunur.

Əsas tələb, gündüz fəaliyyətləri zamanı düşmənin zərər vurulacaq hədəf və obyektlərinə tam hazırlıq üsulu ilə hesablanmış atış göstəricilərində hədəfin və obyektin xarakterini nəzərə almaqla mərmə sərfi normalarına uyğun olaraq gecə vaxtı düşmən üçün gözlənilməyən vaxtda atəş zərbələri endirməkdir. Bununla da biz gecə şəraitində həm düşməyə psixoloji təsir edir, həm də onun döyüş potensialını zəiflətməmiş oluruq. Burada meydana çıxan bir həqiqət var ki, o da həm atəş zərbələrinin nəticəsini qiymətləndirmək, həm də düşmənin döyüş potensialını müəyyən edən bölmə və obyektlərinə atəş zərbələrini təkrarlamaqla tələb olunan nəticə alınana qədər davam etdirmək mümkündür. Sutkanın işıqlı vaxtı ümumqoşun bölmələrinin həmləsinə şərait yarandıqda döyüş fəaliyyətinin atəş dəstəyini təmin etmək lazımdır. Bu, artilleriyanın gecə işıqlandırma fəaliyyətlərinin öz əhəmiyyətini itirməsi yox, əksinə, əvvəlcədən müəyyən edilən məhdud tərkibli hədəf və obyektlərə öz atəş zərbələrinin nəticəsini müşahidə etmə baxımından yeni imkan deməkdir.

Əlbəttə, bu məsələyə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq mümkündür. Amma son zamanlar aparılan döyüşlər on illər bundan əvvəl aparılan fəaliyyətlərdən fərqlənir. Çünki bu gün düşməyə atəşlə zərərvurmada artilleriya daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər zərərvurma vasitələrindən fərqli olaraq, artilleriyanın sutkanın istənilən vaxtı və istənilən hava şəraitində tətbiqi bunu daha vacib məcraya daşıyır. Yüksəksərrast silahların uzaq məsafədən tətbiqi isə bu məsələni daha da aktuallaşdırır. Ümumqoşun bölmələrinin gecə şəraitində həyata keçirdiyi döyüş fəaliyyətlərinin işıq təminatına cəlb olunan artilleriya batareyası işıq oriyentirləri və istiqamətlərinin yaradılması, ərazinin fasiləsiz və fasilələrlə işıqlandırılması, həmçinin düşmənin müşahidə məntəqəsi və atəş vasitələrinin “kor edilməsi” kimi tapşırıqları icra edir. Bu fəaliyyətlərin birləşmə

səviyyəsində icrasına adətən bir artilleriya batareyası (6 ədəd vasitə) cəlb olunur. Məsələn, təsəvvür edək ki, gecə fəaliyyətlərinin işıq təminatı üçün 122 mm çaplı özüyəriyən 2S1 qurğuları ilə silahlanmış bir batareya ayrılıb və həmin batareya işıq təminatı planına əsasən 3 saat ərzində işıqlandırma üzrə tapşırıqları həyata keçirməlidir.

ŞƏKİL 2. ÖZÜYERİYƏN 2S1 QURĞUSU (122 mm-lik)

Digər halda isə, həmin batareyanın işıq təminatına deyil, düşməyə atəşlə zərərvermə tapşırıqlarının icrasına cəlb olunan zaman həmin müddətdə hansı tapşırıqları yerinə yetirmə imkanlarını nəzərdən keçirək.

Özüyeriyən 2S1 artilleriya qurğusu atəş rejiminə görə 1 saat müddətində 150 ədəd mərmə atmaq imkanına malikdir. Həmin imkanlar 2 saat müddətində 260, hər növbəti saat üçün isə 80 mərmə təşkil edir. Deməli, həmin qurğu ilə 3 saat ərzində 340 (260+80) mərmə atmaq mümkündür və işıqlandırma üçün ayrılan batareya ilə 3 saat ərzində (6x340) 2040 ədəd mərmə atmaq olar. Açıqlıqda yerləşən tək və zirehsiz hədəfi (TƏİR, tank əleyhinə top və s.) 122 mm çaplı artilleriya vasitələrilə məhv etmək üçün mərmə sərfi normalarına görə 150 ədəd qəlpəli-fuqas və ya 50 ədəd qəlpəli-kasset mərmisi nəzərdə tutulur.

Tək hədəflərin məhvi üçün adətən 2 ədəd artilleriya vasitəsi cəlb olunur. Onda işıqlandırma fəaliyyətinə cəlb olunan batareyanın imkanlarıyla 3 saat ərzində 6 ədəd artilleriya vasitəsi və 2040 ədəd qəlpəli-fuqas mərmisi ilə 14, qəlpəli-kasset mərmisi ilə isə 41 ədəd tək hədəfi məhv etmək mümkündür.

Yedəklənən batareyanın susdurulmasına mərmə sərfi normalarına görə 240 ədəd qəlpəli-fuqas və ya 80 ədəd qəlpəli-kasset mərmisi nəzərdə tutulmuşdur. Əgər susdurma atışında qeyd olunan norma ilə hədəf məhv edilərsə mərmə sərfi

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

3 dəfə artırılır. Onda batareyanın məhv edilməsi üçün 720 (240x3) ədəd qəlpəli-fuqas və ya 240 (80x3) ədəd qəlpəli-kasset mərmisi tələb olunur. Belə olan halda işıqlandırma fəaliyyətinə cəlb olunan batareyanın imkanlarıyla 3 saat ərzində 6 ədəd vasitə və 2040 ədəd qəlpəli-fuqas mərmisi ilə 8, qəlpəli-kasset mərmisi ilə isə 25 artilleriya batareyasını susdurmaq və ya 2040 ədəd qəlpəli-fuqas mərmisi ilə 3, qəlpəli-kasset mərmisi ilə isə 8 artilleriya batareyasını məhv etmək mümkündür. 3 artilleriya batareyasının məhv edilməsi üçün təxminən 18 ədəd vasitə (bir divizion), 130-150 nəfər şəxsi heyət, 8 artilleriya batareyasının məhv edilməsinə isə 48 ədəd vasitə (3 divizion qədər) və 340-380 nəfərə qədər şəxsi heyət lazım gələcəkdir. Düşmənin bu vasitələrlə 3 saat ərzində bizə nə qədər zərər vura biləcəyini təsəvvür edin.

NƏTİCƏ

Hərbi texniki sahənin inkişafı nəticəsində ən müasir, yüksəksərrast və dağıdıcı gücə malik silahların silahlanmaya qəbulu raket və artilleriya qoşunlarının döyüş tətbiqinin xüsusiyyətlərinə yeni yanaşma tələb edir.

Müasir ümumqoşun döyüşlərində düşməyə atəşlə zərərvermənin icrası zamanı artilleriyanın oynadığı rol böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gecə döyüşü fəaliyyətləri zamanı artilleriya bölmələri bilavasitə funksiyalarından əlavə, həm də ümumqoşun bölmələrinin işıq təminatını həyata keçirir. Artilleriya atəşlərinin düşməyə atəşlə zərərvermədə oynadığı rolu nəzərə alaraq, işıq təminatı tapşırıqlarını vurulan zərbələrin nəticəsinin müşahidəsi üçün təyin olunmuş istiqamətlərdə təşkil edilib keçirilməsi daha məqsədəuyğundur.

Görünən odur ki, yaxın gələcəkdə düşməyə atəşlə zərərvermə ilə döyüş fəaliyyətinin nəticəsi həll oluna bilər. Ona görə də bu məsələ daim hərbi mütəxəssislərinin diqqət mərkəzindədir və öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Hərbi bilik" jurnalı, №2, 2016, səh. 41
2. Atış və atəşin idarəetmə qaydaları. I hissə, Bakı, "Hərbi nəşriyyat", 1996

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ БОЕВОГО ПРИМЕНЕНИЯ АРТИЛЛЕРИЙСКИХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ В НОЧНОМ БОЮ

Я.КЕРИМОВ

В статье рассматривается боевое применение артиллерийских подраз-

делений в ночных условиях. Согласно требованиям современного общевойскового боя показано роль артиллерии при огневом поражении противника. Сравниваются с действиями выполняемые артиллерийской батареей обычных огневых задач и батареи привлечённых освещению в ночных условиях.

SUMMARY

USAGE OF ARTILLERY UNITS AT NIGHT COMBAT MISSIONS

Y.KARIMOV

In the article in connection with the development of military and technical sphere is considered the usage of artillery units at night combat missions. According to the requirements of modern military combat shows the role of artillery units during depressing the enemy. Estimate capability of artillery batteries during ordinary firing missions and fire missions at night.

XARİCİ ORDULARDA

PİLOTSUZ UÇAN APARAT – “KZO” (ALMANİYA)

Almaniyada “Reynmetall” şirkəti tərəfindən hazırlanmış pilotsuz uçan aparat “KZO” briqada və divizionların tabeliyində olan artilleriya bölmələrinin maraqları çərçivəsində yerüstü hədəflərin kəşfiyyatı və hədəfgöstərmə üçün təyin edilmişdir. 32 at gücündə ikisilindrli mühərriki və itələyici vinti olan PUA 150 km radiusda 3 saat 30 dəqiqə uçuş həyata keçirmək qabiliyyətinə malikdir. Onun maksimal uçuş çəkisi 161 kq, lazımi yüklənmə ağırlığı 35 kq, maksimal uçuş sürəti 220 km/saat, praktik uçuş hündürlüyü 4300 metrdir.

Aparatın uzunluğu 2,26 metr, qanadlar açıq vəziyyətdə 3,41 metr, füzələnin diametri isə 0,96 metrdir. Gecə-gündüz kəşfiyyat aparmaq üçün lazımlı yük kimi PUA-nın burun hissəsinə optoelektron “Ofelios” bloku və ya sintezləşdirilmiş anteni olan RLS quraşdırıla bilər. “KZO” yüksək keçimli avtomobilin üstündə yerləşdirilmiş nəqliyyat-buraxıcı qurğusundan (döyüşdə onun tətbiqinə hazırlıq vaxtı 30 dəqiqədir) bərk yanacaq sürətləndiriciləri vasitəsilə buraxılır. Onun oturması paraşüt üsulu ilə həyata keçirilir. PUA-nın uçuşda idarə olunması və hədəflər haqqında məlumatların real zaman kəsiyində idarəetmə mərkəzinə ötürülməsi ikitərəfli radorabitə əsasında hasilə gəlir.

MÜDAFİƏ DÖYÜŞÜ ZAMANI DÜŞMƏN TANKLARI İLƏ MÜBARİZƏ

Ehtiyatda olan polkovnik-leytenant Etibar HƏDİSOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: müdafiə, tank əleyhinə müdafiə, tank əleyhinə atəş, tank əleyhinə artilleriya, kütləvi atəş, aviasiya zərbələri, mina-partlayış maneələri.

Ключевые слова: оборона, противотанковая оборона, противотанковая система, противотанковая артиллерия, массированный огонь, удары авиации, минно-взрывные заграждения.

Keywords: defence, anti-tank defence, anti-tank artillery, massed shooting, aviation strikes, mine-explosive

Müdafiə – bölmələrin taktiki fəaliyyətlərinin əsas növlərindən biridir. O, düşmənin üstün qüvvələrinin hücumunu dəf etmək, ona maksimal zərər vurmaq, ərazinin mühüm rayonlarını əldə saxlamaq və bununla da sonrakı fəaliyyətlər üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə aparılır.

Müdafiənin məqsədi raket zərbələri və digər adi silah növlərinin istifadəsi ilə hücum edən üstün düşmən qüvvələrinə sarsıdıcı zərbələr endirmək, onların hücumunun qarşısını almaq, mühüm rayon və mövqeləri əldə saxlamaq və bununla da inadlı hücum etmək üçün öz qoşunlarımıza əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Motoatıcı taborun bölmələri müdafiəyə keçdikdə düşmənin üstün qüvvə və vasitələrinin zərbələrini, eləcə də tank və zirehli transportyorlarının həmlələrini tank əleyhinə vasitələrin atəşi ilə dəf etməlidir.

Düşmənlə bilavasitə təmas vəziyyətində müdafiə zamanı motoatıcı taborun kəşfiyyat bölmələrinin əsas vəzifəsi düşməni müşahidə etməkdir. Müşahidə şəxsən komandir heyəti, bölmələrdən bu iş üçün ayırılanlar, həmçinin döyüş mühafizəsi bölmələri tərəfindən aparılır. Motoatıcı tabor əlavə və ya dəstək üçün verilmiş bölmə komandirləri müşahidələrin nəticələrini (tanklar barədə) tabor komandirinə məruzə edirlər.

Motoatıcı tabor komandiri və taborun qərargahı düşmən tankları barədə daha dolğun məlumat əldə etmək üçün yuxarı komandanlıq və qərargahların məlumatlarından istifadə edirlər.

Tank təhlükəsi barədə şəxsi heyətin xəbərdar edilməsi vizual və səs signalları, həmçinin radio və xətti rabitə vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilir. Gecə

və yaxud məhdudgörmə şəraitlərində rabitə vasitələrinin (radio və xətti rabitə) köməyi ilə ötürülən tank təhlükəsi barədə xəbərdarlıq, işıq (vizual müşahidə) siqnalı vasitəsilə də ötürülür.

Döyüş əməliyyatlarının kütləvi qırğın silahları, yaxud adi silahlardan istifadə ilə aparılmasından asılı olmayaraq, hissə və bölmələrin müdafiəsinin əsasını tank əleyhinə müdafiə təşkil edir.

Tank əleyhinə müdafiənin gücü aşağıdakılarla xarakterizə olunur:

- tank əleyhinə mövcud bütün vasitələrin, kütləvi qırğın silahlarının da istifadəsini nəzərə almaqla düzgün və tam həcmdə tətbiqi ilə;
- düşmən tankları və zirehli transportyorları ilə mübarizə zamanı tank əleyhinə bölmələrin bacarıqla idarə edilməsi ilə.

Tank əleyhinə müdafiə, tank əleyhinə vasitələrin döyüş imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılmalı, müdafiə olunan qoşunların döyüş düzülüşü elementləri bütün dərinlik boyunca yaradılmalı, hərtərəfli hazırlanmalı və dairəvi qurulmalıdır.

Tank əleyhinə müdafiənin əsas tapşırıqlarından biri düşmən tanklarının müdafiə olunan qoşunlara atəş açmazdan öncə düşməyə həlledici atəş zərbəsi endirilməsindən ibarətdir. Bu tapşırıq kütləvi qırğın silahlarının, aviasiya və artilleriyanın güclü zərbələrinin, tank əleyhinə vasitələrin atəşlərinin, tank əleyhinə atəş vasitələrinin geniş manevri ilə, əsas güc və vasitələrin mühüm tank hücumu ehtimalı olan istiqamətlərdə cəmləşdirilməsi və döyüşdə müvəffəqiyyət qazanılması üçün vacib rayon və hüdudların əldə saxlanılması ilə nail olunur.

Döyüş əməliyyatlarında yalnız adi silah növlərinin tətbiq edilməsi zamanı motoatıcı tabor müdafiədə olarkən düşmən tankları ilə mübarizədə əsas güc taborun birinci eşelonunda müdafiə olunan bölmələrinin və onların gücləndiril-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məsi üçün ayrılmış vasitələrinin üzərinə düşür. Bunlar tank əleyhinə idarəolunan raketlər, tanklar, toplar, tank əleyhinə qumbaraatanlar və tank əleyhinə maneələridir.

Tank əleyhinə vasitələr, tanklar və tank əleyhinə artilleriya düşmən tankları ilə mübarizəni düzünə tuşlama atışı ilə taborun müdafiə xəttinin önündə və həmçinin müdafiə rayonunun daxilində aparır.

Döyüş əməliyyatları təcrübəsi göstərir ki, topun (tankın) düzünə atış məsafəsində açılan atəşlər nəinki hədəflərə yüz faizli dəyməni təmin etmiş olur, həmçinin arzuolunan zirehdəşməni tam təmin etmək imkanı verir. Buna görə də tanklara düzünə atış məsafəsi hüdudlarında aparılan atış daha effektiv hesab olunur. Məsələn, hərəkət edən tankı düzünə tuşlama atəşi ilə məhv etmək üçün düzünə atış məsafəsi hüdudlarında 1-3 mərmə tələb olunur. Belə atış təkcə yüngül tankları deyil, həmçinin ağır tankları məhv etməyə imkan verir.

Örtülü atəş mövqelərində yerləşmiş artilleriya düşmən tanklarını atəş mövqeyi rayonunu yarıb keçdikdə düzünə tuşlama atışı ilə məhv edir. Bundan başqa, müdafiə döyüşü zamanı motoatıcı taborun dəstəyi üçün ayrılmış və yaxud müdafiə istiqamətində fəaliyyət göstərən, yuxarı komandanlığın tabeliyində olan bir neçə artilleriya batareyasından daha təhlükəli istiqamətlərdə döyüş düzülüşünə açıqlaraq hücum edən düşmən tanklarının məhv edilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Döyüş əməliyyatları praktikası göstərir ki, artilleriya örtülü atəş mövqələrindən kütləvi atəş açmaqla cəmləşmə rayonlarında olan düşmən tanklarına əhəmiyyətli dərəcədə tələfat vermək və müdafiənin ön xəttinə yaxınlaşdıqda onların döyüş düzülüşünü pozmaq, daha əlverişli şəraitlərdə isə tankların hücumunun qarşısını almaq imkanına malikdir. Ona görə də bir qayda olaraq, düşmənin

tank, özüyəriyən artilleriya qurğuları və zirehli transportyorları ilə mübarizədə əsas güc düzünə tuşlama atışı ilə qəfil atəş açan bölük dayaq məntəqələrinin və ehtiyatda yerləşmiş tank əleyhinə atəş vasitələrinin üzərinə düşür.

Motoatıcı tabor müdafiədə düşmənin əsas tank qüvvələrinin hücumunun gözlənilmədiyi istiqamətlərdə, bir qayda olaraq, yalnız taborun ştatında olan tank əleyhinə atəş vasitələrini tətbiq edir. Bu istiqamətdə, həmçinin düşmən tankları ilə mübarizə üçün qəfil cinah atəşlərindən əlverişli istifadə, tank əleyhinə maneələrdən, bəzi hallarda tanklar üçün pusqulardan, taborun və yuxarı komandanlığın tank əleyhinə ehtiyatlarından da istifadə edilir.

Tank əleyhinə müdafiənin əsasını təşkil edir:

– tank əleyhinə vasitələrdən atəş, birinci növbədə motoatıcı taborun müdafiəsinin ön xəttində yerləşmiş tanklar, tank əleyhinə raketlər, digər artilleriya sistemlərinin və qumbaraatanların, eyni zamanda müdafiənin dərinliyində qurulmuş tank əleyhinə vasitələrin atəş sistemi, təbii maneə və mühəndis qurğuları ilə sıx qarşılıqlı əlaqədə raket zərbələri;

– müdafiənin ön xəttinə yaxınlaşmış düşmən tanklarına artilleriya atəşləri və aviasiya zərbələri;

– düşmən tanklarını vaxtında aşkar etmək üçün bütün kəşfiyyat növlərinin, müşahidənin tətbiqi və düşmən hücumunun başlanması barədə qoşunların cəld xəbərdar edilməsi;

– düşmənin raket zərbələri və tanklarının hücumuna məruz qalmış rayonlarda müdafiəni gücləndirmək məqsədilə, tank əleyhinə atəş vasitələrinin təhlükəli istiqamətlərdə hazırlanmış və vaxtında edilmiş manevri.

Tank əleyhinə ehtiyatın əsasını təşkil edən bütün vasitələr uzlaşdırılmış şəkildə

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məqsəd, yer və vaxta görə istifadə olunur. Bu zaman tank əleyhinə vasitələrin döyüş tətbiqinin əsas məqsədi (həm adi, həm də kütləvi qırğın silahlarının tətbiq olunduğu müdafiə döyüşündə) tank əleyhinə atəş vasitələrinin gücünün motoatıcı taborun müdafiəsinin bütün dərinliyində tank hücumu gözlənilən istiqamətlərə cəlb edilməsi hesab olunur.

Tanklarla mübarizədə artilleriya mühüm rol oynayır. Örtülü atəş mövqeyindən atəş açaraq toplanma bölgələrində, onların açılma həddlərinə hərəkəti zamanı müdafiənin dərinliyində artilleriya düşmənin zirehli texnikalarına tələfat vermək imkanına malikdir.

Düşmən tankları və zirehli transportyorlar hərəkətli arakəsmə atəşinin (HA) birinci həddinə yaxınlaşdıqda artilleriya bölmələri cəmləşdirilmiş və kütləvi atəş növlərini tətbiq edərək, onları tələfata uğradır.

Düşmənin tank və motoatıcı bölmələrinə artilleriyanın **kütləvi atəşi və aviasiya zərbələri** yuxarı rəislərin planı əsasında təşkil olunur və həyata keçirilir. Bu atəş və zərbələr tank və motoatıcı bölmələri tələfata uğratmaq məqsədilə, həm toplanma bölgələrində, həm də hücum üçün çıxış mövqelərində tətbiq olunur.

Düşmən tankları düzünə atış məsafəsinə yaxınlaşdıqda, bölük dayaq məntəqələrində yerləşdirilmiş tanklardan onlara düzünə tuşlama atışı ilə atəş açılır. Motoatıcı bölüyün ştatında olan tank əleyhinə vasitələr 150-200 metr uzaqlıqda düşmən tankları və zirehli transportyorları ilə mübarizəyə başlayırlar.

Beləliklə, düşmən tankları müdafiənin ön xəttinə yaxınlaşdıqca tank əleyhinə vasitələrin daha intensiv atəşi və əvvəlcədən yaradılmış manelərlə daha çox rastlaşır. Bu da öz növbəsində düşmən tanklarının həmləsini dəf etməyə imkan verir. Müdafiənin dərinliyinə soxulmuş düşmən tankları və zirehli transportyorları ilə mübarizəyə bütün tank əleyhinə vasitələr: tanklar, tank əleyhinə idarəolunan raketlər, tank əleyhinə toplar və tank əleyhinə qumbaraatanlar cəlb olunur.

Tank əleyhinə müdafiənin ümumi atəş sistemində tank əleyhinə mina-partlayıcı əngəllər və müxtəlif növ maneələr böyük rol oynayır. Bu maneə və əngəllər iki əsas məsələni həll etmək imkanı yaradır. Tank və yaxud zirehli transportyorları zədələmək və məhv etmək, həmçinin dağıntı, çətinliklər yaradaraq onların hərəkət və fəaliyyətlərinə əngəllər törətmək.

Motoatıcı taborun müdafiəsinin ön xətti qarşısında və dərinliyində tank əleyhinə maneələr yuxarı rəislərin planı əsasında tank təhlükəli istiqamətlərdə qurulur. Maneələr düşmən tankları və zirehli transportyorlarının hücumunu yubarmaq, manevrini çətinləşdirmək, döyüş düzülüşünü pozmaq, tankları və zirehli transportyorları “atəş kisələri”nə doğru istiqamətləndirmək və bununla da bizim qoşunların tank əleyhinə mübarizənin atəş sisteminə daxil olan vasitələrə düşmənin məhv edilməsi üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Bütün tank əleyhinə əngəllər və müxtəlif növ maneələr, onların qurulma yerləri yaxşı müşahidə olunmalı, artilleriya, tank əleyhinə atəş vasitələri və motoatıcı bölmələrin atəşləri ilə qorunmalıdır.

Döyüş və qoşun təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə çaylar, kanallar, göllər, bataqlıqlar, dərin dərələr, sıx meşələr, hündür torpaq tökmələri, iri daşlar, qaya daşlarından ibarət silsilələr, qış vaxtı 80 sm-dən hündür qar örtükləri və bu kimi təbii maneələr tank əleyhinə mübarizədə öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Buna görə də düşmənin tank və zirehli transportorlarının hərəkətini məhdudlaşdırmaq məqsədilə tank əleyhinə müdafiə sistemində imkan daxilində təbii maneələrdən, bəzi hallarda isə süni maneələrdən də geniş istifadə olunur.

Tank əleyhinə təbii maneələrin arxasında atəş vasitələrini, tabor komandirinin komanda-müşahidə məntəqəsini, motoatıcı bölük (taqım) komandirlərinin müşahidə məntəqələrini və taborun arxa təminat bölmələrini yerləşdirmək daha məqsədəuyğundur. Bu, motoatıcı taborun müdafiəsinin döyüş düzülüşünü daha etibarlı olmasını təmin edir, atəş və tank əleyhinə vasitələrlə əlverişli manevr etmək imkanını daha da yüksəldir.

Tank əleyhinə təbii maneələrdə, demək olar ki, həmişə düşmən tanklarının rahat keçə biləcəyi ayrıca yerlər (ara boşluqları) mövcud olur. Həmin yerləri atəşlə qorumaq şərti ilə mina-partlayıcı və digər mühəndis maneələri ilə gücləndirirlər.

Düşmən tankları ilə mübarizədə qoşunlar ərazinin subasması və tüstülənməsi praktikasından geniş istifadə edirlər. Çaylarda, kanallarda, göllərdə suyun səviyyəsinin yüksəldilib-əndirilməsi, hidrotexniki qurğuların dağıdılması yolu ilə ərazidə düşmən tanklarının hərəkətinə çətinlik törədən böyük, nəhəng əngəllər yaratmaq mümkündür.

Kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi şəraitlərində aparılan döyüş əməliyyatları şəraitin tez və cəld dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur. Müdafiə döyüşü zamanı düşmən tərəfindən yüksək sərrastlığa malik silahların tətbiq edilməsi nəticəsində yaranmış ara boşluqlarını, düşmən tanklarının müdafiənin dərinliyini yarıb keçməsinin qarşısını almaq məqsədilə yubanmadan atəşə başlamaq zəruridir. Bu məqsədlə təkcə tank əleyhinə vasitələrlə deyil, həmçinin mina-partlayıcı maneələrlə də əlverişli manevr tələb olunur.

Mina-partlayıcı maneələr, ilk növbədə düşmənin aviasiya və raket zərbələrinə məruz qalmış rayonlarda tank əleyhinə atəş vasitələrinin mövqelərini qorumaq, motoatıcı bölüklərin cinahlarını və qonşu bölmələrlə qovuşaqları bağlamaq məqsədilə yaradılır.

Motoatıcı taborda belə qurğuları yaratmaq üçün taborə təhkim edilmiş mühəndis-istehkam bölmələrinin güc və vasitələrindən, tank əleyhinə mina-qoyucu mexaniki qurğuları cəlb etməklə istifadə etmək məqsədəuyğundur. Bu bölmələrə qabaqcadan hansı rayonların düşmənin raket zərbələrinə məruz qalacağı

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ehtimal olunan rayonları, həmçinin daha labüd tank hücumu istiqamətləri və həmin istiqamətlərdə tank əleyhinə minaların qoyulacağı hüdudları göstərmək zəruridir. İstehkamçılar adətən taborun tank əleyhinə bölmələri ilə birgə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərilir.

Yuxarıda bəhs edilənlər döyüş şəraitində tank əleyhinə müdafiənin təşkili üzrə tabor komandirinin əsas kompleks tədbirləridir.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən olundu ki, motoatıcı taborun müdafiə döyüşündə tank əleyhinə müdafiə sistemi tank əleyhinə vasitələrin döyüş imkanlarını nəzərə almaqla planlaşdırılmalı, müdafiə olunan qoşunların döyüş düzülüşü elementlərinin bütün dərinliyi boyunca yaradılmalı, hərtərəfli hazırlanmalı və dairəvi qurulmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Белокуров. В. А. Танки идут на прорыв. Армейский сборник, № 1-12
2. Quru qoşunlarının taktiki fəaliyyətləri üzrə döyüş təlimatı. Tabor, bölük, II hissə

РЕЗЮМЕ

БОРЬБА С ТАНКАМИ В ОБОРОНИТЕЛЬНОМ БОЮ

Э.ХАДИСОВ

В данной статье рассматриваются задачи противотанковой обороны. Раскрыты все средства борьбы с танками, их взаимодействия между собой, их маневренность с учетом действий врага.

SUMMARY

FIGHT AGAINST THE ENEMY TANKS DURING THE DEFENSIVE WAR

E.HADISOV

The article deals with the ahtitank defence. The investigation cavvied out the planned combut capabilities treavvahgement established along the entire olepth of the troops defence.

TOPOQRAFİK XƏRİTƏLƏR ÜZƏRİNDƏ KOORDİNATLARIN HESABLANMASI

Polkovnik-leytenant Yaşar NƏSİBOV

ƏMƏLİYYAT BAŞ İDARƏSİNİN NAVİQASIYA VƏ KARTOQRAFIYA İDARƏSİ

Koordinat sistemlərinin (KS) taktiki baxımdan öyrənilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Düşmən mövqelərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi və vaxtında məhv edilməsi, həmçinin atəş nöqtələrinin susdurulması tədbirlərinin həyata keçirilməsində KS-nin komandirlər tərəfindən öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir.

Ərazi və ya xəritə üzərində hər hansı bir nöqtənin başlanğıc kimi qəbul olunmuş nöqtəyə görə yerini təyin etmək üçün KS-dən istifadə edilir. Koordinat sistemində nöqtənin müstəvi üzərində və ya fəzada yerini təyin edən bucaq və ya xətti kəmiyyətlər koordinatlar adlanır.

Yer səthindəki nöqtələrin yeri həll edilən məsələnin xarakteri və tələb olunan dəqiqlikdən asılı olaraq müxtəlif koordinat sistemlərində təyin edilir. Hərbi topoqrafiyada coğrafi, düzbucaqlı, qütbi və bipolyar KS geniş şəkildə tətbiq olunur.

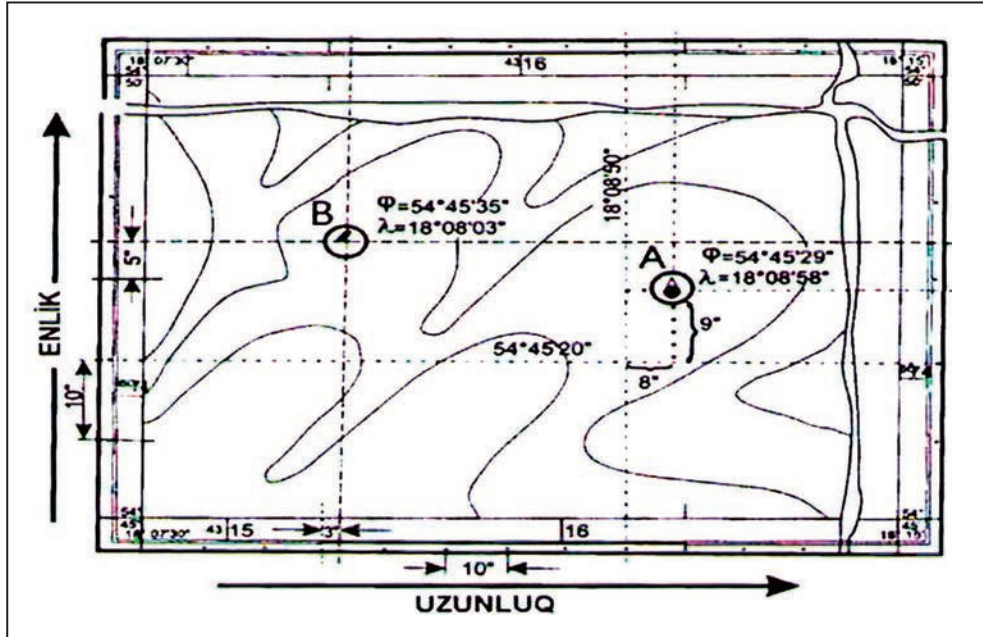
COĞRAFI VƏ DÜZBUCAQLI KOORDİNAT SİSTEMLƏRİ

Coğrafi koordinat sistemində (CKS) yer səthinin istənilən nöqtəsinin koordinat başlanğıcına nəzərən vəziyyəti bucaq ölçüləri ilə təyin olunur. Yer səthindəki nöqtələrin yerinin bucaq koordinatları (enlik və uzunluq) ilə ifadə edilməsi üsulu astronom *Hipparx* (e. ə. 150-100-cü illər) tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. XIX əsrin sonlarına qədər bütün dünya xəritələrində ekvator xətti sıfırıncı en dairəsi kimi qəbul edilmişdisə də, başlanğıc meridian ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif idi. Bununla bağlı 1884-cü ildə Vaşinqtonda çağırılmış beynəlxalq konfransda bütün ölkələr üçün Qrinviç meridianının başlanğıc olaraq götürülməsi qərara alındı. Dünyanın bir çox dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycanda başlanğıc meridianla (Qrinviç) ekvator xəttinin kəsişmə nöqtəsi koordinat başlanğıcı olaraq qəbul edilmişdir. Bütün Yer kürəsi üçün vahid olan CKS bir-birindən çox uzaq məsafələrdə yerləşən obyektlərin qarşılıqlı vəziyyətinin təyin edilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli üçün olduqca rahatdır. Ona görə də bu koordinat sistemindən (KS), əsasən uzaqmənzilli döyüş vasitələrinin (ballistik raketlərin, aviasiyanın və s.) tətbiqi ilə bağlı hesablama işlərində istifadə olunur.

tərəflərinin (meridianların) uzunluq dairələri $18^{\circ} 07'30''$ və $18^{\circ} 15'$ -yə bərabərdir.

Xəritə üzərində coğrafi koordinatları təyin etmək üçün 1:25 000 - 1:200 000 miqyaslı xəritə vərəqlərində əlavə dəqiqə çərçivəsi mövcuddur. Bu çərçivələrdə meridian və paralellər növbələşən 1'-lik ağ və qara parçalara bölünmüş, dəqiqə parçaları isə nöqtələr vasitəsilə 10"-lik hissələrə ayrılmışdır (1:200 000 miqyaslı xəritədən başqa).

Əlavə olaraq, 1:50000 və 1:100000 miqyaslı hər bir xəritə vərəqində orta meridianla paralelin kəsişməsinin dərəcə və dəqiqə qiymətləri, daxili çərçivə üzərində isə dəqiqə bölgülərinin 2-3 mm-lik cizgiləri göstərilir. Bu, bir neçə vərəqdən ibarət xəritənin yapıldırması lazım gələn hallarda, paralel və meridian xətlərini çəkib birləşdirməyə imkan verir.

ŞƏKİL 2. XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ COĞRAFI KOORDİNATLARIN TƏYİNİ VƏ COĞRAFI KOORDİNATLARA GÖRƏ NÖQTƏNİN XƏRİTƏYƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

1:500000 və 1:1000000 miqyaslı xəritələrdə dərəcə toru – paralel və meridianlardan ibarət CKŞ yaradılır.

Hər hansı bir nöqtənin, məsələn, şəkil 2-dəki A nöqtəsinin coğrafi koordinatlarını təyin etmək üçün nöqtənin cənub və şərq tərəfindən on saniyəlik eyni nöqtələri birləşdirən paralel və meridian xətləri (şəkildə $54^{\circ}45'20''$ və $18^{\circ}08'50''$) keçirilir. Çəkilmiş xətlərlə nöqtə arasındakı parçaların en və uzunluğu çərçivədəki on saniyəlik bölgü üzərində müəyyən edilir (şəkildə 9" və 8") və bu xətlərin (meridian və paralelin) en və uzunluq dairəsinin qiymətləri ilə cəmlənir.

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

Beləliklə, A nöqtəsinin coğrafi koordinatları:

– en dairəsi $X = 54^{\circ}45'20'' + 9'' = 54^{\circ}45'29''$,

– uzunluq dairəsi $cp = 18^{\circ}08'50'' + 8'' = 18^{\circ}08'58''$.

Yaxud başqa bir üsul: en dairəsini təyin etmək üçün düzbucaqlı xətkəsi (və ya standart kağız vərəqinin kənarını) bu nöqtənin üzərinə qoyaraq perpendikulyar istiqamətdən yaxın yan çərçivə bölgüləri üzərində dəqiqə və saniyə qiymətləri oxunur. Uzunluq dairəsi eyni qayda ilə xəritənin ən yaxın şimal və ya cənub çərçivəsi üzərində təyin edilir.

1 :25 000 - 1 :200 000 miqyaslı xəritələr üçün coğrafi koordinatları təyinetmə dəqiqliyi təqribən 2" və 10" təşkil edir.

Coğrafi koordinatlarına görə nöqtəni xəritəyə köçürmək üçün (şəkildə B nöqtəsi) əvvəlcə bu nöqtənin en dairəsinin qiyməti çərçivənin qərb və şərq tərəflərində, uzunluq dairəsinin qiyməti isə cənub və şimal tərəflərində kiçik cizgilərlə qeyd edilir. Sonra bu cizgilər xətkəslə birləşdirilərək paralel və meridian xətləri çəkilir ki, onların da kəsişmə nöqtəsi xəritə üzərində lazım gələn yeri göstərəcəkdir. Coğrafi koordinatlara görə nöqtəni, məsələn, C nöqtəsini xəritəyə köçürmək üçün aşağıdakı qaydada hərəkət etmək lazımdır:

C nöqtəsinin koordinatları $cp = 54^{\circ}41'12''$, $X = 18^{\circ}00'30''$ olarsa, sol və sağ çərçivələrdə $54^{\circ}40'$ enliyindən şimala doğru $1^{\circ}12'$ enliyi tapılır və bu nöqtələrdən en dairəsi $54^{\circ}41'12''$ olan paralel keçirilir. Sonra şimal və cənub çərçivələrində $18^{\circ}00'$ uzunluğundan şərqə doğru $30'$ uzunluğu tapılır və bu nöqtələrdən uzunluq dairəsi $18^{\circ}00'30''$ olan meridian keçirilir. Bu meridian və paralelin kəsişməsində C nöqtəsi alınır.

Coğrafi koordinatlardan adətən məsafələr uzaq olduqda – hərbi dəniz donanmasında, hava hücumundan müdafiə, aviasiya və raket qoşunlarında istifadə edilir.

DÜZBUCAQLI KOORDİNAT SİSTEMİ (DKS)

Yer səthinin Qauss proyeksiyasında xəritəsini tərtib etmək üçün o, altı dərəcəli zonalara bölünür. Zonaların hər birində koordinat sistemi qurulur və hər bir zona müstəvi olaraq qəbul edilir. Koordinat başlanğıcı zonanın orta meridianı ilə ekvator xəttinin kəsişməsidir.

Xətti kəmiyyətlərlə işləmək CKS-nin bucaq kəmiyyətləri ilə işləməkdən daha asan olduğu üçün ərazidə və xəritə üzərində praktiki məsələlərin həllində DKS geniş tətbiq olunur.

Topoqrafik xəritələrdə nöqtənin vəziyyəti coğrafi koordinatlardan başqa, zona daxilində düzbucaqlı koordinatlarla da təyin edilir. Bu məqsədlə düzbucaqlı koordinatların zonal sistemi qəbul edilmişdir. Bu sistem üzrə hər zonada Ox meridianı həmin zonanın absis oxu (X), ekvator ordinat oxu (Y), ekvatorla Ox meridianının kəsişdiyi O nöqtəsi isə koordinat başlanğıcı qəbul edilmişdir.

Nöqtələrin absisləri ekvatorndan şimala müsbət, cənuba isə mənfi olur. Nöqtələr Ox meridianından qərbdə və şərqdə yerləşə bildiyinə görə, ordinatlar müsbət və mənfi ola bilərlər. Şərqdəki nöqtələr müsbət, qərbdəki nöqtələr isə mənfi qiymətə malik olur. Azərbaycan tamamilə şimal yarımkürəsində yerləşdiyi üçün onun ərazisindəki nöqtələrin absisləri (X) həmişə müsbət, ordinatları (Y) isə, Ox meridianından şərqdə müsbət, qərbdə isə mənfi olur. Təcrübi işlərdə mənfi ordinatlar çətinlik törətməsin deyərək, koordinat başlanğıcının (O) ordinatı şərti olaraq +500 km qəbul edilir. Yəni, koordinat başlanğıcı ekvator üzrə 500 km qərbə sürüşdürülərək, O' nöqtəsində fərz olunur (şəkil 2). Bu qayda ilə alınmış ordinatlara *dəyişdirilmiş ordinatlar* deyilir. Bəs koordinat başlanğıcının qərbə tərəf 500 km sürüşdürülməsinin səbəbi nədir? Məlumdur ki, Ox meridianı ilə zonanın kənar meridianı arasındakı məsafə zonanın ən geniş yerində, yəni ekvatornda 330 km-dən azacıq artıqdır. Şərti koordinat başlanğıcı ilə (O'), Ox meridianı arasındakı məsafənin yuvarlaq ədədə bərabər olması məqsədilə 500 km götürülmüşdür. Bununla da, hər bir zona daxilində bütün ordinatlar müsbət, yəni Ox meridianından şərqdəki ordinatlar 500 km-dən çox, qərbdəkilər isə 500 km-dən az olacaqdır.

Fərz edək ki, hər hansı iki nöqtənin koordinatlarına görə vəziyyəti müəyyən edilmişdir:

$$X_a = 6066.25 \text{ km } Y_a = 611.55 \text{ km}; \quad X_b = 6066.25 \text{ km } Y_b = 352.42 \text{ km}$$

Bu o deməkdir ki, ekvatorndan hər iki nöqtəyə kimi olan məsafə 6066.25 km-dir. **A** nöqtəsi Ox meridianından 111.55 km şərqdə (611.55-500.00), **B** nöqtəsi isə 147.58 km qərbdə (352.42-500.00) yerləşmişdir. Ancaq koordinatları həmin ədədlərə bərabər olan nöqtələr hər bir zonada ola bilər. Bunların yerlərini dəqiqləşdirmək üçün ordinatların qarşısında zonanın nömrəsi yazılır. Təsəvvür edək ki, bizim nöqtələr 4-cü zonadadır. Onda **A** və **B** nöqtələrinin ordinatları tam şəkildə belə yazılır: $Y_a = 4611.55 \text{ km}$, $Y_b = 4352.42 \text{ km}$. Absislər isə dəyişdirilməmiş qalır. Bu deyilənlərə görə, həmin koordinat sisteminə düzbucaqlı koordinatların zonal sistemi (DKZS) deyilir.

Topoqrafik xəritələrdən istifadə etdikdə hər hansı bir nöqtənin vəziyyətini DKZS-də təyin etmək üçün, müasir topoqrafik xəritələrdə koordinat şəbəkəsi çizilir. Koordinat şəbəkəsi Ox meridianı və ekvatora paralel olan xətlərin keçməsilə yaranır (şəkil 2). Absis oxuna paralel olan xətlərə KŞ-nin şaquli xətləri, ordinat oxuna paralel olan xətlərə isə KŞ-nin üfüqi xətləri deyilir. KŞ xətlərinin bir-birindən müəyyən məsafədə yerləşməsi yer üzərində tam kilometrələr əmələ gətirdiyinə görə, onlara kilometr şəbəkəsi deyilir.

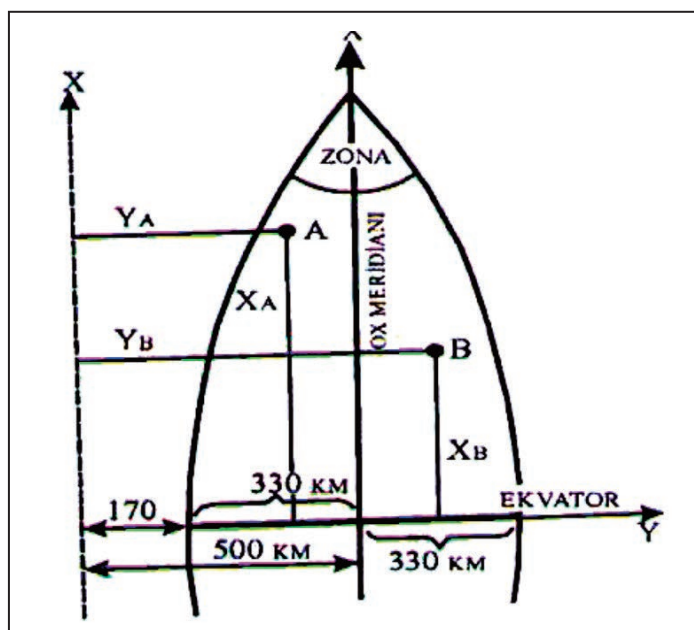
Topoqrafik xəritədə kilometr xətləri elə çizilir ki, onların arasındakı məsafə 2 sm-dən az olmasın. Kilometr şəbəkəsi xəritədə kvadratlar şəbəkəsi əmələ gətirir. Sovet topoqrafik xəritələrində belə kvadratların tərəfləri üçün miqyasa görə aşağıdakı ölçülər müəyyən edilmişdir.

HƏRBİ TOPOQRAFIYA

Xəritənin miqyası	Kvadrat ətrafının həcmi	
	Xəritədə (sm)	Yer səthində (km)
1:10 000	10	1
1:25 000	4	1
1:50 000	2	1
1:100 000	2	2
1:200 000	2	4

CƏDVƏL 1. TOPOQRAFİK XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ MİQYASA GÖRƏ ÖLÇÜLƏR

ŞƏKİL 3. QAUSS-KRYUGERİN DÜZBUCAQLI ZONAL KOORDİNAT SİSTEMİ

Koordinat şəbəkəsi xəritə üzərində nöqtələrin düzbucaqlı koordinatlarını müəyyənləşdirmək, koordinatlarına görə nöqtələri (obyektləri, hədəfləri) xəritəyə köçürmək, istiqamətlərin direksiya bucaqlarını ölçmək, hədəf göstərmək və xəritədə müxtəlif obyektləri tapmaq üçün istifadə olunur.

Topoqrafik xəritələrdə koordinat xətlərinin uclarında (çərçivə aralığında), həmçinin

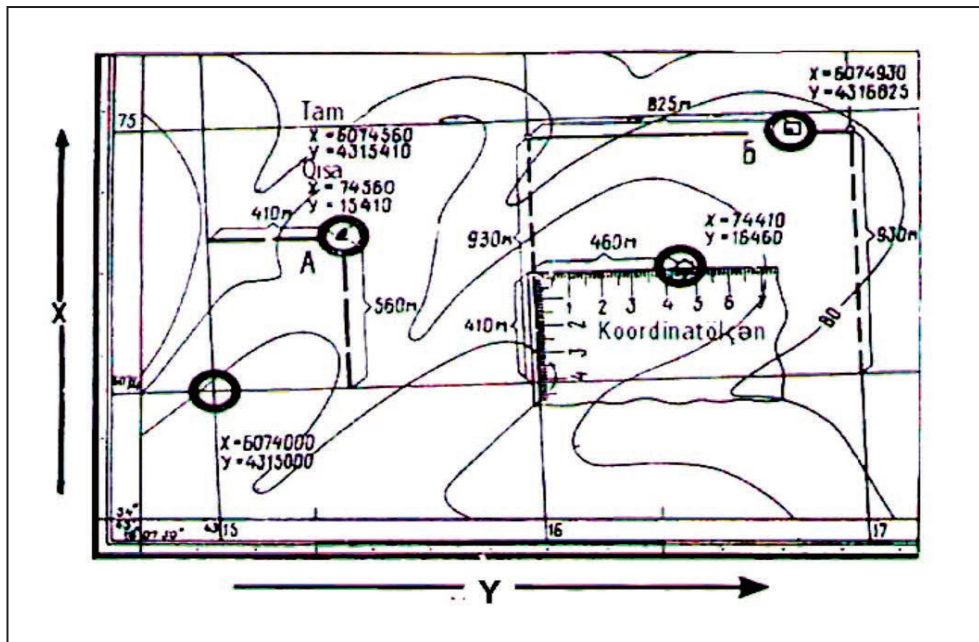
vərəqin 9 yerində absis və ordinatın qiymətləri yazılır. Çərçivə küncələrinə ən yaxın kilometr xətlərinin absis və ordinat qiymətləri tam, digər kilometr xətlərinin isə yalnız iki rəqəmi (təklük və onluq kilometrələr) göstərilir.

XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ NÖQTƏLƏRİN DÜZBUCAQLI KOORDİNATLARININ TƏYİNİ

Nöqtənin (obyektin) xəritə üzərində yerini təxmini göstərmək üçün onun yer-

ləşdiyi kvadratı göstərmək kifayətdir. Bunun üçün kvadratın cənub-qərb küncünü təşkil edən üfüqi və şaquli kilometr xətlərinin uclarında yazılmış rəqəmləri – əvvəl absisi, sonra ordinatı oxumaq lazımdır. Məsələn, şəkil 4-də təsvir olunmuş tək daşın yerini göstərmək üçün belə deyilməlidir: “Kvadrat yetmiş dörd on beş, tək daş”. Yazılış qaydası belədir: “Tək daş (7415)”.

ŞƏKİL 4. XƏRİTƏ ÜZƏRİNDƏ DÜZBUCAQLI KOORDİNATLARIN TƏYİNİ

Artilleriya atışları zamanı hədəfgöstərmədə kvadrat xəyalən 9 yerə bölünərək rəqəmlərlə işarələnir (şəkil 5). Hədəfi göstərmək üçün əvvəl kvadratın nömrəsi deyilir, sonra isə ona hədəfin kvadrat daxilində yerini göstərən rəqəm əlavə olunur. Məsələn, şəkil 7-də hədəfin (M nöqtəsinin) yeri belə göstərilir: kvadrat 7614-4, hədəf M.

	14		16
77	1	2	3
	8	9	4 _M
76	7	6	5
	14		15

ŞƏKİL 5. KVADRATIN 9 YERƏ BÖLÜNMƏSİ

Hər hansı nöqtənin yerini dəqiq göstərmək üçün onun koordinatlarını təyin etmək lazımdır. Bunun üçün nöqtənin yerləşdiyi kvadratın cənub və qərb tərəflərindən təyin edilən nöqtəyə qədər ölçülmüş məsafələr həmin xətlərin X (absis) və Y (ordinat) qiymətlərinə əlavə edilir. Məsələn, şəkil 4-də A nöqtəsinin koordi-

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

natlarını təyin etmək üçün bu nöqtədən onun yerləşdiyi kvadratın cənub və qərb tərəflərinə perpendikulyar üzrə m və n məsafələri xətkəşlə (ölçü pərgarı ilə, koordinatölçənlə) ölçülərək miqyasa uyğun ərazidəki uzunluqlar hesablanır ($m = 560$ m, $n = 410$ m). Sonra m və n məsafələri A nöqtəsinin yerləşdiyi kvadratın cənub-qərb küncündən keçən üfüqi və şaquli kilometr xətlərinin ucunda yazılmış rəqəmlərlə toplanılır. Beləliklə, A nöqtəsinin absis (x) və ordinatlarının (y) qiyməti aşağıdakı kimi alınır:

$$X = 74 \text{ km} + 560 \text{ m} = 74560 \text{ m}$$

$$Y = 15 \text{ km} + 410 \text{ m} = 15410 \text{ m}$$

A nöqtəsinin bu qayda ilə tapılmış koordinatlarına onun *qısaltılmış koordinatları* deyilir. Kiçik ərazidə, məsələn, *tək xəritə vərəqi* üzərində işləyən zaman *qısaltılmış koordinatlardan* istifadə edilir. Koordinatların qısa yazılışı 5 rəqəmlə ifadə olunur: kilometrərin sayı onluq və təklik, metrərin sayı isə yüzlik, onluq və təklik mərtəbəyə qədər göstərilir. Nöqtənin *tam koordinatlarını* yazmaq üçün kilometr xətlərinin ekvator dan və Ox meridianından olan məsafəsini tam yazmaq lazımdır. A nöqtəsinin yerləşdiyi kvadratın cənub-qərb küncünün tam koordinatları $X = 6\,074\,000$, $Y = 4\,315\,000$ olduğu üçün nöqtənin tam koordinatları $X = 6074560$, $y = 4315410$ olacaqdır. Tam koordinatların absisi və ordinatları 7 rəqəmdən ibarətdir. Koordinatların ölçü vahidi metrdir.

Topoqrafik xəritələrlə iş zamanı 1:100 000 miqyaslı xəritələrdə koordinat xətlərinin 2 km-dən bir, 1:200 000 miqyaslı xəritələrdə isə 4 km-dən bir keçirildiyini nəzərə almaq lazımdır. Ona görə də x və y koordinatlarının qiymətləri 1 km-dən çox ola bilər. Belə olan halda tam kilometrərin sayı x və y koordinatlarının qiymətləri ilə toplanılır, qalan metrə isə sağ tərəfə yazılır (həmişə üç rəqəm). Əgər nöqtə xəritə çərçivəsinin alt (cənub) tərəfindəki natamam kvadratda yerləşirsə, X oxu üzrə məsafə kvadratın şimal çərçivəsinə qədər ölçülür. Nöqtə çərçivənin sol (qərb) tərəfindəki natamam kvadratda yerləşərsə, Y oxu üzrə məsafə kvadratın şərq çərçivəsinə qədər ölçülür. Hər iki halda alınmış məsafələr bu xətlərin müvafiq olaraq absis və ordinat qiymətlərindən çıxılır.

Düzbucaqlı koordinatların ölçülmə dəqiqliyi xəritənin miqyasından asılıdır və həndəsi miqyasla ölçüldükdə 0,2 mm-dən, xətkəşlə ölçüldükdə isə 0,5 mm-dən çox olmur.

DÜZBUCAQLI KOORDİNATLARINA GÖRƏ NÖQTƏNİN XƏRİTƏYƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ

Tutaq ki, koordinatları $X = 6\,074\,930$, $Y = 4\,316\,825$ olan B nöqtəsini xəritəyə köçürmək lazımdır (şəkil 4). Belə olan halda əvvəlcə nöqtənin yerləşdiyi kvadrat tapılmalıdır. Koordinatların son 3 rəqəmini çıxdıqdan sonra yerdə qalan kilometrələrə görə kvadratı tapırıq – bu, 7416 kvadratıdır.

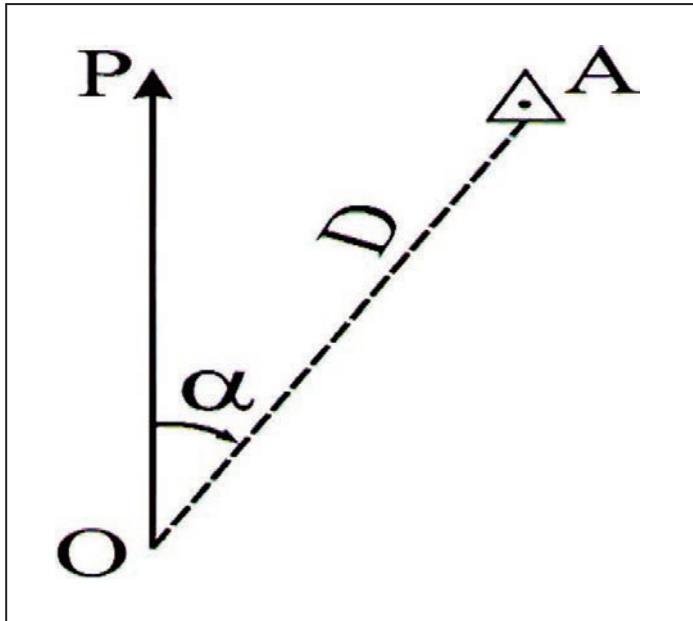

Kvadrat daxilində nöqtənin yeri belə təyin edilir: Nöqtənin absisindən 6074 km çıxılır, alınmış məsafə (930 m) kvadratın sol və sağ tərəfində aşağıdan yuxarıya doğru xəritənin miqyasına görə ölçülərək düz xətlə birləşdirilir. Eyni qayda ilə ordinatın qiymətindən 4316 km çıxdıqda alınmış məsafə (825 m) çəkilmiş xəttin üzərində soldan sağa doğru xəritənin miqyasına uyğun olaraq ölçülür və qeyd edilir. Bununla da koordinatları verilmiş nöqtə xəritə üzərinə köçürülmüş olur.

1:100 000 və 1:200 000 miqyaslı xəritə üzərinə nöqtənin köçürülməsi zamanı koordinat xətləri arasındakı məsafələrin 2 və 4 km olmağı diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Xəritə üzərində nöqtələrin koordinatlarını təyin edərkən və koordinatlarına görə nöqtəni xəritəyə köçürərkən ölçmə işləri ölçü pərgarı və ya millimetr bölgülü xətkəşlə yerinə yetirilir. Bu məqsədlə, koordinatölçən alətdən də istifadə olunur. Koordinatölçən pərgar və xətkəşi əvəz etməklə ölçü işini asanlaşdırır.

QÜTBİ KOORDİNAT SİSTEMİ

Qütbü koordinat sistemi qütb nöqtəsindən və başlanğıc istiqamət olan qütb oxundan ibarətdir. Bu koordinat sistemində yer səthinin istənilən nöqtəsinin vəziyyəti qütb oxundan ölçülən istiqamət bucağı və qütbdən bu nöqtəyə qədər olan məsafə ilə təyin olunur. Qütbü koordinat sisteminə əsasən nöqtənin (obyektin) vəziyyətini təyin etmək üçün, qütb (0) ilə verilən nöqtə (A) arasındakı D

məsafəsini və O ilə nöqtə istiqaməti arasında qalan bucağı ölçmək lazımdır (şəkil 6).

BİPOLYAR KOORDİNAT SİSTEMİ

Bipolyar koordinat sistemi (ikiqütblü sistem) iki sabit nöqtədən – qütbdən və onlar arasındakı bazis adlanan istiqamətdən ibarətdir. Yer üzərindəki istənilən nöqtənin vəziyyəti bazisə nəzərən qütblərdən

ŞƏKİL 6. QÜTBİ KOORDİNAT SİSTEMİ

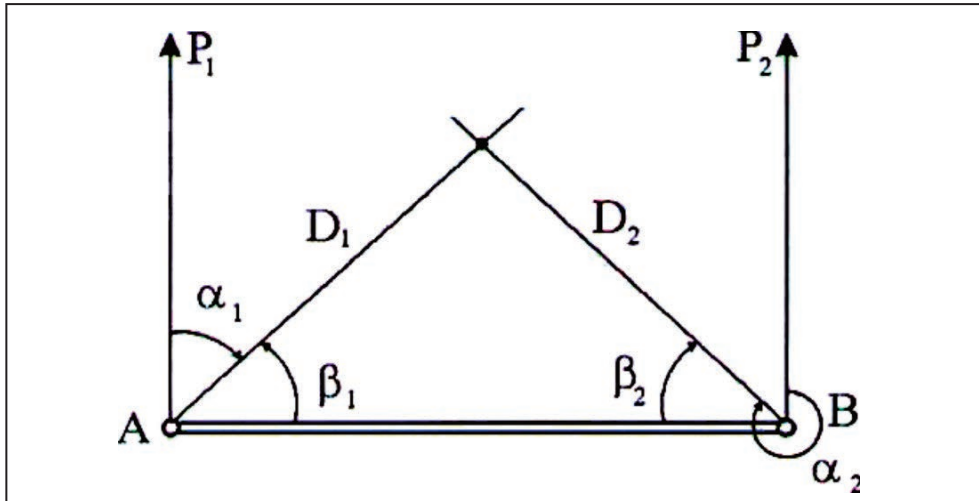

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

nöqtəyə doğru ölçülən iki istiqamət bucağı və ya iki məsafə ilə təyin edilir. Bipolyar koordinat sistemi artilleriyada hədəflərin və reperlərin kəsdirilməsində və s. istifadə olunur.

Yuxarıda sadalanan koordinat sistemləri bilavasitə ərazidə və ya xəritə üzərində ölçmələr aparmaqla yer səthindəki nöqtələrin (hədəflərin, obyektlərin) yerini sadə yolla, birmənalı şəkildə və lazım olan dəqiqlikdə təyin etməyə imkan verir.

Bipolyar koordinat sistemində koordinatı təyin etmək üçün xəritədə və yaxud da ərazidə olan **C** hədəfini göstərmək lazımdır. Bunun üçün başlanğıc olaraq iki nöqtə (**A**, **B**) seçir və onlar arasındakı məsafəni (buna bazis deyirlər) ölçürlər. Sonra **A** və **B** nöqtələrindən hədəfə olan maqnit azimutları və ya direksiya bucaqları α_1 və α_2 ölçülür. Hədəfin yerini, bazis xəttindən ölçülən β_1 və β_2 bucaqlarına və ya qütblərdən ölçülən, D_1 və D_2 məsafələrinə görə də təyin etmək olar (şəkil 7).

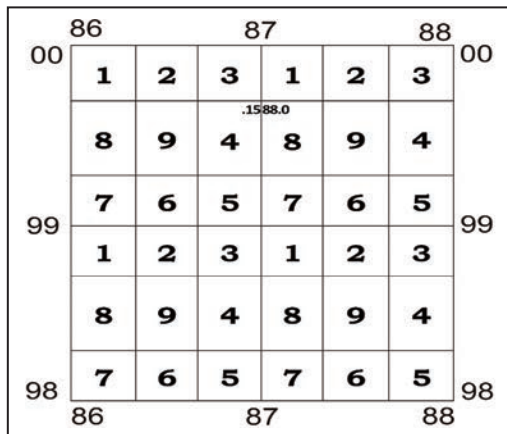
ŞƏKİL 7. BİPOLYAR KOORDİNAT SİSTEMİ

1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritələr üzərində göstərilən hədəflərin 1: 50 000 miqyaslı topoqrafik xəritələr üzərində göstərilməsi və tərsi

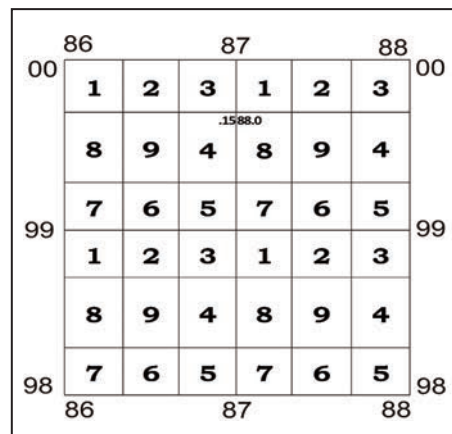
Hədəfgöstərmə zamanı 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritələr üzərində hədəflərin hesablanmış təxmini koordinatların (ulitka-ilbiz) 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərinə köçürülməsinə ehtiyac yaranır. 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrdə təxmini koordinatları tapmaq üçün asetat üzərinə kvadrat çəkilir. Kvadratın tərəflərinin ölçüləri 4 sm-dir. Kvadrat öz içərisində 4 bərabər kvadrata bölünür, daha sonra hər kvadrat da öz növbəsində 9 bərabər hissəyə bölünür və 1-dən 9-a kimi rəqəmlərlə işarələnir (şəkil 8).

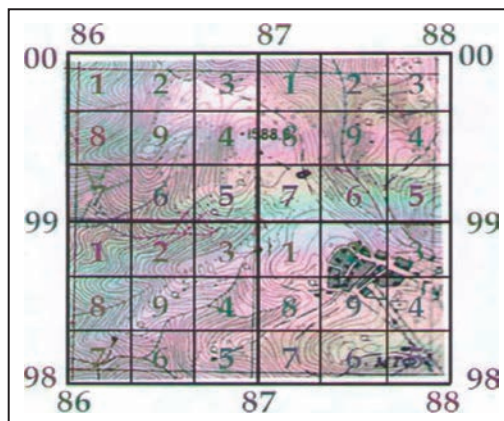
Tutaq ki, 1:100000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərində yüksəkliyi 1588.0 olan hədəfin təxmini koordinatı (ulitka) 9886 olaraq verilmişdir və həmin koordinatın eyni ərazinin 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritəsinə köçürülməsi tələb edilir. Asetat üzərinə çəkdiyimiz kvadratın sol aşağı küncü ilə 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritənin 9886 kvadratının sol aşağı küncünü üst-üstə gətiririk. Oxuduğumuz təxmini koordinatlar aşağıdakı kimi olacaqdır: 9986 - 4 (yüksəklik 1588.0).

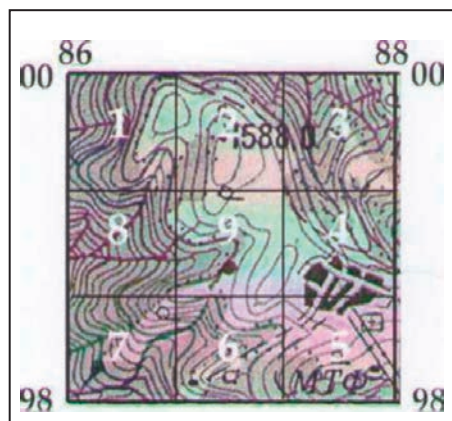
ŞƏKİL 8. 1:50 000 MIQYASI ÜZRƏ

ŞƏKİL 9. 1:100 000 MIQYASI ÜZRƏ

ŞƏKİL 10. 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərində təxmini koordinatların (ulitka) hesablanması

ŞƏKİL 11. 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərində təxmini koordinatların (ulitka) hesablanması

1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritədə təxmini koordinatı verilmiş hədəfin 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritəyə köçürülməsi məqsədilə yenə asetat üzərinə tərəfləri 2 sm-ə bərabər olan kvadrat çəkilir. Kvadrat öz içərisində 9 bərabər hissəyə bölünür və 1-dən 9-a kimi rəqəmlərlə işarələnir (şəkil 9).

Tutaq ki, 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərindəki (yüksəklik 1605.0)

HƏRBİ TOPOQRAFİYA

hədəfin təxmini koordinatı ulitka ilə 9189-9 olaraq verilmişdir və həmin koordinatın eyni ərazinin 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritəsinə köçürülməsi lazımdır. Bu zaman asetat üzərinə çəkdiyimiz kvadratın sol aşağı küncü ilə 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritənin 9088 kvadratının sol aşağı küncünü üst-üstə gətiririk. Oxuduğumuz təxmini koordinatlar aşağıdakı kimi olacaqdır: 9088-3 (yüks.1605.0). Burada diqqət edəcəyimiz məqam 1:50 000 miqyaslı topoqrafik xəritə üzərində tapdığımız təxmini koordinatların X və Y dəyərləri əgər tək rəqəm olarsa, ondan öncəki cüt rəqəm götürülür. Bizim misalda X və Y dəyərlərinin hər ikisi tək rəqəm olduğuna görə biz ön cüt rəqəmlərini götürdük. Daha yaxşı başa düşmək üçün aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

1. 1:100 000 miqyası üzrə təxmini koordinatlar 9686-8 (yüksəklik 1619.0) verilib. 1:50 000 miqyası üzrə təxmini koordinatı 9786-7 (yüksəklik 1619.0) olacaqdır (şəkil 10).

2. 1:100 000 miqyası üzrə təxmini koordinatlar 9490-1 (yüksəklik 1745.0) verilib. 1:50 000 miqyası üzrə təxmini koordinatı 9590-8 (yüksəklik 1745.0) olacaqdır.

3. 1:50 000 miqyası üzrə təxmini koordinatlar 9891-8 (qismən) verilib. 1:100 000 miqyası üzrə təxmini koordinatı 9890-6 (qismən) olacaqdır.

4. 1:50 000 miqyası üzrə təxmini koordinatlar 8786-8 (MTF) verilib. 1:100 000 miqyası üzrə təxmini koordinatı 8686-1 (MTF) olacaqdır.

NƏTİCƏ

Koordinatlardan yer səthində hər hansı bir nöqtənin, bölgənin, düşmən hədəfinin və s. yerinin təyinində, həmçinin hər hansı bir obyektin xəritə üzərinə köçürülməsində istifadə edilir. Hədəflərin koordinatları məlum olduğu zaman onlar arasındakı məsafə və istiqamət bucaqları hesablanır.

Bir miqyas üzrə verilmiş təxmini koordinatların digər miqyas üzrə təxmini koordinatlara çevrilməsi ehtiyacı praktikada sıx-sıx qarşılır. Məqalədə 1:50 000 və 1:100 000 miqyaslı topoqrafik xəritələrdə hədəflərin (yüksəklik, MTF, qışlaq və s.) təxmini koordinatlarının bir-birinə çevrilməsi üsulu nümunələrlə göstərilmişdir. Kağızdan hazırlanan topoqrafik xəritələrdən istifadə edildiyi müddət ərzində bu ənənəvi üsulların təkmilləşdirilməsi labüddür və rəqəmsal topoqrafik xəritələrin istifadəsi artdıqca ənənəvi üsullara ehtiyac qalmayacağı düşünülür.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov R.V., Cuvarov R.P. Geodeziyanın əsasları və kartoqrafiya. Bakı, 2010
2. Məmmədov Q.Ş., Əhmədov İ.H. Geodeziya. Bakı, 2002
3. Məmmədov Q.Ş., Əhmədov İ.H. Hərbi topoqrafiyanın və geodeziyanın əsasları. Bakı, 2004
4. Piriyev R.X. Geodeziyanın əsasları və topoqrafiya. Bakı, 1994
5. Piriyev R.X. Kartoqrafiya. Bakı, 1975

ZİREHLİ TANK VƏ AVTOMOBİL TEXNİKASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANI ORTAYA ÇIXAN ƏSAS PROBLEMLƏR

**Polkovnik Dadaş AĞAZADƏ,
polkovnik-leytenant Yunis NAMAZOV**

DTX-nin H.ƏLİYEV adına AKADEMİYASI

Konkret tarixi dövrdə quru qoşunlarının və bütövlükdə silahlı qüvvələrin strukturu, tətbiqi üsullarından asılı olaraq zirehli tank və avtomobil texnikasına qarşı irəli sürülən tələblər daim dəyişir. Xüsusən də indiki zamanda tankların döyüşdə rolu və yerinə yetirdiyi tapşırıqlar çox aktual olmuşdur.

Zirehli texnikanın sürətlə inkişaf edən tank əleyhinə vasitələrdən müdafiəsinin təmin edilməsi yalnız bütün müdafiə problemlərinin kompleks şəkildə həlli yolu ilə mümkündür. Bu zaman əks-təsiredici və qoruyucu aktiv vasitələrin [2.555-561], həmçinin aşkar olunmanı zəiflədən vasitələrin tətbiqi prioritet məsələ kimi qalır.

Əksər mütəxəssislərin fikrincə, əsas döyüş tanklarının və ümumiyyətlə zirehli döyüş maşınlarının məhvinə yol açmayan əsas aspektləri bunlardır: aşkar olunmaqdan və vurulmaqdan yayınmaq; vurulduğu halda zirehin deşilməsindən qorunmaq; əgər zireh deşilibsə, maşının və ekipajın məhvinə yol verməmək.

Birinci problem, yəni aşkar olunmadan yayınma maşının silueti və ümumi görünüşündən, hətta görünən infraqırmızı şüaların və radiolokasiya dalğalarının tezlik spektrində gözə çarpmasından əsaslı surətdə asılıdır. Görünən spektrdə səthin effektiv şəkildə yayılmasını azaldan xüsusi deformativ rənglənməklə hazırlanan maskalayıcı örtüyün və güc bölməsinin üstədan istilik ekranlanması tətbiq edilir. Bu tədbirlər infraqırmızı şüalar və radiolokasiya vasitəsilə aşkarlanmanı zəiflətməli, müvafiq olaraq özünü qoruyan döyüş başlıqları tərəfindən aşkarlanma məsafəsini və ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmalıdır. [3.985-992]

Texnikanın mərmilə vurulma ehtimalı maşının fiziki qabaritlərindən və yüksək hərəkətliliyindən əsaslı surətdə asılıdır. Tankın məhv edilməsinə mane ola biləcək sistemlərə elektron-optik əks-təsir vasitələri, lazerlə məsafənin təyin edilməsi və hədəf göstərməyə qarşı aktiv müdafiə kompleksləri aid edilir.

Bununla yanaşı, vurulmaqdan yayınmaq, həmçinin maşınların maskalanması və irəliləməsi üçün ərazinin relyefindən məharətlə istifadə edilməsi də mühüm əhəmiyyətə malikdir.

SİLAH VƏ TEXNİKA

NATO komandanlığı öz quru qoşunlarının zirehli tank komponentlərinə böyük əhəmiyyət verir. Zirehli tank texnikası sisteminin və quru qoşunlarının modernləşməsi “XXI əsr ordusu”nun yaradılması yolunda başlıca amildir. Bununla bərabər, tank və mexanikləşdirilmiş diviziyaların sayının azaldılması güman edilmir, zirehli tank texnikasının keyfiyyətinə yeni şərtlər qoyulur ki, bu da müasir döyüşün tələblərindən irəli gəlir. [1.27-30]

Bütün yerüstü hərbi texnikalardan ən önəmlisi sayılan tank yüksək müdafiə imkanına malik olmalıdır. Onun məhv edilməsi üçün daim yeni vasitələr yaradılır. Bu, ilk növbədə texnikanın döyüş sahəsində, cəmləşmə rayonlarında və yürüşdə döyüş qabiliyyətinin qorunub saxlanmasını, hətta artırılmasını zəruri edir. Bundan başqa, tankla mübarizə aparılması üçün istifadə edilən çoxsaylı nomenklatur vasitələr yüksək atəş gücünə malik olmalıdır. Bütün bunlar maşının kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarmaqla hərəkətiliyinə mənfi təsir edir. Odur ki, mühərrikin, transmissiyanın kütləsinin artırılması zərurəti yaranır. Həmçinin lazımı orta hərəkət sürəti, yürüş ehtiyatı və etibarlılığın təmin edilməsi tələbləri də artır.

Beləliklə, tankın yaradılması zamanı ən başlıca şərtlərdən biri, müxtəlif ərazilərdə yüksək hərəkətli yerüstü maşın qismində istifadə edilməsi, müxtəlif nəqliyyat vasitələrinin daşınması, mühəndis xidmətləri (bərə, körpülərin qurulması) göstərilməsi üçün uyğunlaşdırılması şərtləri ilə birgə, onun kütləsinin müvafiq həddə saxlanılmasıdır. Bununla yanaşı, belə texnikanın lazımı sayda buraxılması üçün dövlət kifayət qədər maddi resurslara malik olmalıdır.

Tankın konstruksiyasının fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, zirehli gövdənin və qülləsinin kütləsi hal-hazırda onun tam kütləsinin 50%-dən çoxunu təşkil edir. Bu göstəricinin azaldılması minimal çəkiyə malik möhkəm zireh yaradılması yolu ilə həyata keçirilə bilər, bunun üçün də yeni zireh materialları və onların səmərəli kombinasiyası lazımdır. Digər yol isə daxilində müdafiə məqsədilə quraşdırılmış avadanlıq və qurğuların daha sıx yerləşdirilməsi və ya mümkün qədər azaldılmasından ibarətdir. Ancaq bu tədbirlərin həyata keçirilməsi maşının ergonomiyasına qoyulan tələblərin təmin edilməsinə, onun hissələrinə xidmət göstərilməsi və təmiri üçün əlverişliliyinə ziddir.

Tankın dəmir yolu və ya təyyarə vasitəsilə daşınması ilə əlaqədar olaraq onun ölçülərinə (qabartına) müəyyən məhdudiyyətlər qoyulur. Eyni vaxtda, yer səthinə düşən təzyiğin azaldılması üçün tırtılların eni artırılmalı, heyətin və avadanlığın səmərəli yerləşdirilməsi üçün isə gövdə müəyyən enə malik olmalıdır. Ona görə də, tankın mümkün olan yan qabartılardakı boş yerlər konstruktorlar tərəfindən tam istifadə olunur. Xüsusi təzyiğin sonradan azaldılması yalnız dayaq səthinin uzadılması hesabına ola bilər ki, bu vaxt da maşının manevrlik göstəriciləri aşağı düşür.

TANK 72 J

Tankın dərə-təpəlik ərazi ilə sürətinin yüksəldilməsi və çətin keçilən yerlərin qət edilməsinə qoyulan tələblər klirensin artırılmasını zəruri edir. Heyətin rahat minib-düşməsi məqsədlə gövdə və qüllə hündür olmalıdır. Beləliklə də, silahın şaquli tuşlama bucağının artırılmasına nail olmaq mümkündür. Ancaq belə dəyişikliklər kütlənin azaldılması, gözə yaxşı görünməmə və maşının məhv edilməməsi ehtimalının artırılması üçün yetərli deyil.

Tankların avtomatlaşdırılmış və elektron sistemlərlə təchiz edilməsi (avtomat doldurucu, nişangahlar, sabitləşdiricilər, rabitə və qarşılıqlı əlaqə vasitələri), xarici və daxili yüklərin artması ilə onların konstruksiyası mürəkkəbləşir, istehsal üçün zəruri olan komplektləşdirici materialların dəyəri artır, cihazların normal işləməsinə təsir edən hallar yaranır ki, bunun da neytrallaşdırılması üçün xüsusi vasitələr axtarılması lazım gəlir. Vacib amil odur ki, belə texnikanı istismar etmək və onlara xidmət göstərmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunur.

Optimal xarakteristikalar baxımından, yeni tank yaratmaq üçün bütün konstruktorlar əksər hallarda eyni yolu seçirlər. Ancaq müxtəlif dövlətlərin hərbi doktrinalarının spesifikasiyasından asılı olaraq, qoyulmuş tapşırıqların realizə edilməsində, o cümlədən heyətin sayını, döyüş kütləsini və döyüş bölməsinin qarbitlərini müəyyən edən yerləşdirilmə sxeminin seçilməsində ayrı-ayrı yanaşmalar mövcuddur. Belə ki, əgər Qərbdə dörd üzvlü heyət sxemi (onlardan üçü

SİLAH VƏ TEXNİKA

döyüş bölməsində yerləşir, “*Leklerk*” tankı istisna olmaqla) qəbul edilmişdir-sə, Rusiya istehsalı olan tanklarda doldurucu yoxdur. Onlarda avtomatik doldurucu quraşdırılıb ki, bu da döyüş bölməsinin zirehlənmiş, həcmnin maşının qabarit ölçülərinin və onun kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasını mümkün etmişdir (Rusiya tanklarının çəkisi 50 t-dan çox olmur, “*Leopard 2*”, *M1A1 “Abrams*”, “*Çelencer*” tanklarının çəkisi 55-62 t təşkil edir). Avtomatik doldurucunun quraşdırılması yüksək başlanğıc sürətinə imkan verdi (1600-1800 m/san.), zirehdeşici mərmisi olan döyüş sursatlarından istifadə edilməsi zərurətini yaratdı. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda digər ölkələrin istehsalı olan tanklarda avtomatik doldurucu yoxdur. Yalnız 90-cı illərin modellərini təkmilləşdirmək planlaşdırılır. Onların istifadə olunması üstünlüyü artıq bəllidir.

Kütlənin azaldılması hesabına tanklar üçün altıtaktlı hərəkət hissəsinin tətbiq edilməsi yolu ilə mühərrik-transmissiya bölməsinin və maşının bütövlükdə uzunluğunun qısaldılması mümkün olmuşdur. Bu zaman lazım olan xüsusi güc (tona 25 a/g) və nəticə etibarilə çeviklik saxlanılmışdır. Qərb tankları ilə müqayisədə tankın ön və bort hissəsi 25-30% azaldılmışdır ki, bu da onlara məhv edici vasitələrin dəymə ehtimalını azaldır və döyüş vaxtı sağqalma imkanını artırır. Tank üçün hansı güc qurğularının quraşdırılmasının məqsədəuyğun olması hələ də ən mübahisəli məsələ olaraq qalır.

Rusiya və digər xarici ölkələrin tank istehsalçıları həm dizel, həm də turbo-qaz mühərrikinin quraşdırılması tərəfdarıdır. *T-72*-də dizel, *T-80* tankında isə həm dizel, həm də turbo-qaz mühərriki quraşdırılıb. Bu mühərrikdən istifadə etməklə Rusiya mütəxəssisləri amerikalı həmkarlarının nöqtəyi-nəzərini, yəni xüsusi zirehli yanacaq doldurucu maşının əməliyyat bölgəsinin ön xəttində yerləşdirilməsi ilə yanacaq sərfiyyatına qənaət edilməsi ideyasını reallaşdırırlar. [5.68]

Son vaxtlar xarici ölkə tanklarının müdafiəsi əsasən zirehin fiziki qalınlığının artırılması və çoxqatlı arakəsmələrin tətbiq edilməsi hesabına gücləndirilir. 3-cü nəsil yeni maşınların (“*Leopard 2*”, *M1A1 “Abrams*”, “*Çelencer*”) fərqləndirici xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, onların daxili həcmi böyük (17-18 m³) və çəkisi 60 t olmuşdur. Mütəxəssislərin əsas diqqəti daxili hissələrin ölçülərinin kiçildilməsi və onların sıx yerləşdirilməsinə yönəldilmişdir. Onlar tankın çəkisini 40-60 t həddində saxlamaqla müdafiə qabiliyyətinin artırılmasına nail olmuşlar.

Silahlı qüvvələrin qruplaşmalarının son onilliklərin lokal konfliktlərində tətbiqi təsdiq edir ki, əsas döyüş xarakteristikalarının artırılması ilə birgə, zirehli texnikanın yüngül çəkiyə malik olması zəruridir.

Müasir döyüşlərin xarakteri göstərir ki, ZTR piyadaları daşımaq funksiyasını itirib. Çox vaxt ZTR-ə, rəqibin tank üçün təhlükəli olan canlı qüvvəsini məhv

etmək üzrə PDM-in funksiyası həvalə olunur. Bu, irimiqyaslı döyüşlərin aparılması ehtimalının azalması tendensiyası, lokal müharibələr və silahlı münaqişələrin artması ilə şərtləndirilir ki, nəticədə yüksək əməliyyat imkanlarına və taktiki hərəkətliliyə, kifayət qədər iş potensialına malik, həmçinin müxtəlif coğrafi şəraitlərdə istifadəsi mümkün olan ZTR-lərin tətbiqini əhəmiyyətli edir.

ZTR-90

PDM-3

Silahlı qüvvələrdə müxtəlif yüngül çəkili, cürbəcür markalı maşınların olması, onların təmirini, təchizatını və bərpasını çətinləşdirir. Hazırda parklar yüngül çəkili mövcud PDM və ZTR-lər əsasında yaradılır. Yerüstü əməliyyatların aparılması vaxtı funksiyaları identik olan müxtəlif unifikasiyalı piyada və desant döyüş maşınlarının saxlanması səmərəli deyil.

Piyadaların döyüş maşınlarının və zirehli transportyorların modernləşməsi məsələsi ona görə çətinlik törədir ki, bu maşınların təkmilləşdirilməsi imkanları məhduddur. Modernləşmə ilə bağlı kütlənin cüzi artırılması maşınların əsas xüsusiyyətlərindən biri olan üzmə qabiliyyətinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Bununla əlaqədar, yüngül çəkili maşınların modernləşməsi silahla idarəetmə kompleksinin, cihazların, idarəetmə sistemi və rəbitənin təkmilləşdirilməsinə, istismar müddətinin artırılmasına yönəldilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, bu sınıfa daxil olan maşınların inkişafını üç əsas istiqamətə bölmək olar.

Birinci. Gücləndirilmiş avtomatik topların, avtomatik qumbaraatanların, yeni nəsil tank əleyhinə raket komplekslərinin, məsafədən partladılan mərmilərin, çoxkanallı kombinə edilmiş atəşlə idarəetmə sisteminin qurulması hesabına atəş gücünün yüksəldilməsi. Bunun sayəsində atəş gücünün nisbi göstərici üzrə 20-25% artımına nail olmaq olar. [6.30-36]

İkinci. Dinamik müdafiə və qəlpə əleyhinə ekranların, minalardan elektromaqnit müdafiə vasitələrinin, aşkarlanmanı zəiflədən kompleks vasitələrin, yanğın və partlayışdan təhlükəsizliyi təmin edən texniki qurğuların, heyətin fərdi mühafizə vasitələrinin tətbiqi hesabına müdafiənin etibarlılığına nail olunur. Beləliklə, maşınların kütləsinin azacıq artırılması hesabına onların qorunmasının nisbi göstəricisini 15%-dən 50%-ə kimi yüksəltmək mümkündür. [4.16]

SİLAH VƏ TEXNİKA

Üçüncü. Hərəkətlilik göstəricisinin artırılması üçün gücü 600-800 və 1200 a/g olan dizel mühərriklərindən, hidromexaniki transmissiya və hidropnevmatik asqılardan istifadə etmək lazımdır. Bu, hərəkətliliyin nisbi göstəricilərinin 25-30 % yüksəldilməsinə imkan verir.

Piyada bölmələrinin reaktiv tank əleyhinə qumbaraatanlar və digər vasitələrlə təchiz edilməsi hal-hazırda konstruktorları piyadalar üçün ağır döyüş maşınları yaratmağa sövq edir.

Orta tank şassiləri üzərində *“Achzarit”* (İsrail), *“Timsah”* (İordaniya) və *ZTR-T* (Rusiya) belə bir zərurətdən irəli gəlirdi. Ancaq bu maşınlar desant tərəfindən silahların effektiv istifadə edilməsini tam təmin etmir, düşmənin canlı qüvvəsinin məhv edilməsi üzrə tapşırıqların uğurla yerinə yetirilməsinə imkan vermir.

“Tariq” tankı (İordaniya) bazasında yaradılmış ağır ZTR (PDM) “Timsah”

T-54T-55 tankı (İsrail) bazasında yaradılmış ağır ZTR-T (PDM) “Achzarit”

Yüngül PDM-də (çəkisi 20-25 t) güc qurğuları və güc ötürücülərinin ön tərəfdə yerləşdirilməsi daha münasib sayılır. Bu, frontal proyeksiyada, desantın piyada düzülüş və heyətin əlavə müdafiəsi üçün yaxşı imkan yaradır. Bu tip maşınlar üçün çoxoxlu təkərli hərəkət hissəsindən istifadə edilməsi əlverişlidir.

Son zamanlar əsas tank şassiləri üzərində ağır (çəkisi 55-60 t-a qədər) yüksək müdafiə qabiliyyətli piyadaların döyüş maşınlarının yaradılması tendensiyası özünü göstərməkdədir. Bununla yanaşı, qeyd olunduğu kimi, həmin maşınlarda desant tərəfindən silahın istifadəsi çətinləşir. Lakin PDM-in belə inkişaf istiqamətinin gələcəkdə də davam etdirilməsi ehtimalı qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Полонский. В. “Обозрение армии и флота”. Москва №6. 2007
2. Held M. “Active Protection Against KE-Rounds and Shaped Charges at Short Distances”. 19th International Symposium on Ballistics, Interlaken, Switzerland, 555-561, 2001

3. Held M. “Defeating Active Defence Systems by Double-Firing of Missiles”. 19th International Symposium on Ballistics, Interlaken, Switzerland, 985-992, 2001

4. Christopher F. Foss JDW “Land Forces Editor London Future Combat Systems Need High-Tech Protection”. Jane's Defence Weekly, 12 march 2003

5. Костенко Ю. П. Танки (тактика, техника, экономика). Москва “Информтехника”, 1992

6. Чепков И.Б., Лапицкий С.В. Основные направления и проблемы совершенствования взрывных защитных устройств. Артиллерийское и стрелковое вооружение. Междунар. научн. техн. сб. № 2

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМЫ ПРИ МОДЕРНИЗАЦИИ БРОНЕТАНКОВОЙ И АВТОМОБИЛЬНОЙ ТЕХНИКИ

Д. АГАЗАДЕ, Ю. НАМАЗОВ

В статье открывается сущность увеличения мощности стрельбы танков, управлении команды, увеличение скоростной способности танка и использование новых технологий в производстве.

SUMMARY

PROBLEMS AT MODERNIZATIONS ARMORED AND CAR TECHNOLOGY

D. AGAZADE, Y. NAMAZOV

In the article tells the increase of the shoot power at the armour panzers, about the control at it by command, increase at moving capability, and the use of new technologies in production.

HERMETİK VƏ UYGUNLAŞDIRILMIŞ GÖVDƏLƏRİN HAZIRLANMASI ÜSULLARI

**Polkovnik Arif HƏSƏNOV,
polkovnik Ramiz İMANOV,
polkovnik-leytenant Teymur NİFTƏLİYEV**

Həsənov Arif Həsən oğlu 1973-cü il may ayının 2-də Kəlbəcər rayonunda anadan olub. Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyasını (1995), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2012) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox vəzifələrdə, o cümlədən Rabitə və AİS İdarəsinin şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edib.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının rabitə və AİS silsiləsinin rəisi – dosent vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının adyunkturasında təhsil alır.

İmanov Ramiz Rəhim oğlu 1972-ci il iyul ayının 19-da Gürcüstan respublikasının Bolnisi şəhərində anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1996), İqtisad Universitetini (1997), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2005) bitirib. 2014-cü ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının rabitə və AİS silsiləsinin dosenti vəzifəsinə təyin olunub və hal-hazırda həmin vəzifədə xidmət edir.

Niftəliyev Teymur Ağasəlim oğlu 1977-ci il noyabr ayının 4-də İsmayıl rayonunun Hacıhətəmli kəndində anadan olub. Bakı Ali Birləşmiş Komandanlıq Məktəbini (1999), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2011) bitirib. 2014-cü ildə Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının rabitə və AİS silsiləsinin baş müəllimi vəzifəsinə təyin olunub və hal-hazırda həmin vəzifədə xidmət edir.

Açar sözlər: rabitə künqu, künq, elektromaqnit uzlaşma, hermetik və uyğunlaşdırılmış gövdə.

Ключевые слова: кунг связи, кунг, электромагнитный совместимости, кузов унифицированный герметизированный.

Keywords: communication shelter, shelter, electromagnetic compatibility, hermetic and body adapted.

KUNQ sözü dilimizə rus dilindən keçmiş və bu dildə “Кузов унифицированный нулевого (нормального) габарита” və “Кузов унифицированный герметизированный” (КУНГ) söz birləşmələrinin abbreviaturasıdır. [2.3] Lakin Azərbaycan dilində onun bu şəkildə yox, “Hermetik və uyğunlaşdırılmış gövdə”

(HUG) kimi işlədilməsi daha məqsədəuyğun sayılmalıdır.

HUG-lar rabitə və digər avadanlıqların yerləşdirilməsi və şəxsi heyətin normal işinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulub. Onlar zrehli olmaqla təyinatına görə elektromaqnit uzlaşması tələblərinə uyğunlaşdırılır və kollektiv mühafizə vasitələri ilə təchiz edilir. Rabitə avadanlıqlarının HUG-larda quraşdırılması zamanı radiomaneəldən yayınmaq məqsədilə elektromaqnit şərait və radioelektron vasitələrin elektromaqnit uyğunluğu nəzərə alınır.

1970-ci ildən etibarən uyğunlaşdırılmış gövdəyə toz və digər zərərli maddələrin (hissəciklərin) daxil olmaması üçün qapı və pəncərə dəliklərinin, eləcə də kommunikasiya xətlərinin daxil (xaric) olduğu yerlərin hermetikləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Bundan sonra isə gövdələrin daxilində təzyiqli tənzimləmək üçün xüsusi cihaz quraşdırılmağa başlandı. [2, 3]

Elektromaqnit şərait (EMS) – radioelektron vasitələrin və yaxud onların elementlərinin işinə təsir göstərən elektromaqnit şüalanmaların cəmidir. Bu şərait müəyyən rayonda, yaxud obyektə əsasən radioelektron vasitələrin (özününkü və düşmənin) və onların elementlərinin kəmiyyətindən, gücündən, şüalanmaların tezlik spektri və iş rejimindən, həmçinin təbii və süni maneələrin intensivliyindən asılıdır. [1]

Radioelektron vasitələrin elektromaqnit uyğunluğu – bu vasitələrin real istismar şəraitində bir-birinə və digər vasitələrə radiomaneələr yaratmamaqla birlikdə fəaliyyət göstərmək qabiliyyətidir.

Radioelektron vasitə (REV) – bir və yaxud bir neçə radioötürücü və ya radioqəbuledicidən, onların cəmindən və köməkçi avadanlıqlardan ibarət olan radiotexniki qurğudur.

Radioötürücü qurğu – siqnalların radiodalğalar vasitəsilə ötürülməsi üçün təyin olunub, radioötürücüdən və anten-fider sistemindən (qurğularından) ibarətdir. [1]

Radioqəbuledici qurğu – elektromaqnit dalğaları ilə yayılan siqnalların qəbulu üçün təyin olunub, radioqəbuledicidən və anten-fider sistemindən (qurğularından) ibarətdir. [1, 5]

Radiomaneə – faydalı məlumatın seçilməsini və siqnalların qəbulunu çətinləşdirən və yaxud bunları mümkünsüz edən elektromaqnit şüalanmalarıdır. Elektromaqnit uyğunluğun (EMU) təmini üzrə radiofizika qanunlarına riayət etməklə aşağıdakı vacib təşkilatı-texniki tədbirlər yerinə yetirilməlidir.

Real istismar şəraitində çoxsaylı radioelektron vasitələrinin eyni zamanda tələb edilən keyfiyyətlə, təbii maneələrin təsiri altında, bir-birinə maneə yaratmaq şərti ilə qarşılıqlı işin təmin edilməsi elektromaqnit uyğunlaşmasının başlıca şərtidir.

Elektromaqnit uyğunluğu problemlərinin azaldılması üçün müxtəlif texniki

vasitələrdən və üsullardan istifadə edilməklə bir sıra təşkilati tədbirlər də həyata keçirilir.

Texniki vasitələr və təminat üsullarına aiddir:

- REV-in radiotezlik diapazonu, nominalları və tezlik fərqi rəşional seçilməsi;
- ötürücülərin yan şüalanmalarının və qəbuledicilərin yan qəbul kanallarının həssaslıq səviyyəsinin azaldılması;
- anten-fider qurğularının parametr və xarakteristikalarının yaxşılaşdırılması;
- radiomaneələrdən mühafizə sxemlərinin tətbiq olunması;
- texniki xarakteristikaların standartlara uyğunlaşmasını və sistemlərdə REV-in komplektləşməsi.

Təcrübədə texniki vasitələrin və EMU-nun təminatına xüsusi aparatların və mühafizə sxemlərinin istifadəsi ilə nail olmaq olar. Bundan əlavə, gözlənilməz maneələrdən qorunmaq üçün qida mənbələrində və REV-in elementlərində ekranlaşmaya aid işlər görülür. Bir obyektə (aparatxanada) yerləşən eyni növ vasitələrin istismarı zamanı qarşılıqlı təsiri azaltmaq üçün şüalanmanın sinxronlaşması üsulundan istifadə edilir. Sənaye maneələri, əsasən, onların enerji mənbələrində ekranlaşma yolu ilə azaldılır.

Radioelektron vasitələrin elektromaqnit uyğunluğunun təmini üçün təşkilati tədbirlərə aiddir:

- işləyən REV-lər üçün işçi tezliklərin rəşional paylanması;
- tezliklər, vaxt və istiqamət üzrə onların iş rejimlərinin dəqiqləşdirilməsi;
- tezlik-faza fərqi;
- REV-in yerləşdirilməsi üçün yerin seçilməsi və avadanlıqla təchiz olunması;
- EMU-nun təmini üzrə tövsiyə və normaların tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarət.

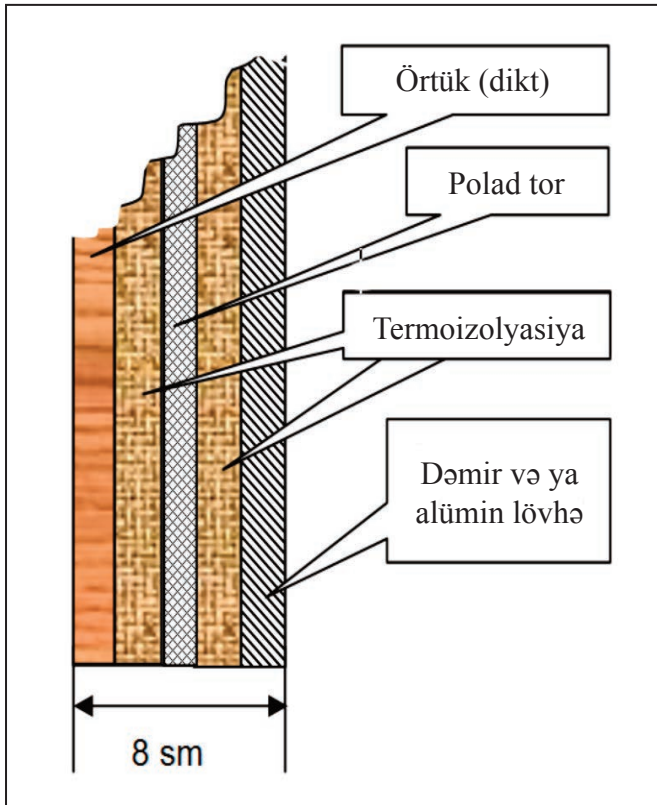
Konkret olaraq təşkilati tədbirlər açılıb-qurulma yerində, yaxud REV-in iş yerində EMU-nun qiymətləndirilməsi, öyrənilməsi və proqnozlaşdırılmasından sonra həyata keçirilməlidir.

EMU-nun təmini üzrə HUG-ların hazırlanması üçün bir sıra texniki tələblər vardır ki, onların nəzərə alınması vacibdir.

Daha geniş yayılmış rabitə aparatxanaları üçün HUG-lar xaricdən alümin lövhə, daxildən isə boyalı fanerlə örtülmüş, polad künclük və şvellerdən yığılmış standart metal gövdələrdir (şəkil 1). Örtüklərin arasında olan boşluqlar armaturlaşdırılmış penoplast vasitəsilə doldurulur (şəkil 2). Təyinatından asılı olaraq bütün HUG-lar istilik, havalandırma sistemi, kollektiv mühafizə vasitələri, tavan işıqlandırma sistemi və məişət vasitələri ilə təchiz edilir. [2]

ŞƏKİL 1. TİA/EİA 222 G QOVŞAĞI ÜÇÜN NƏZƏRDƏ TUTULMUŞ İBC XÜSUSİ HUG. [4]

ŞƏKİL 2. HUG ÖRTÜYÜNÜN KƏSİMİ

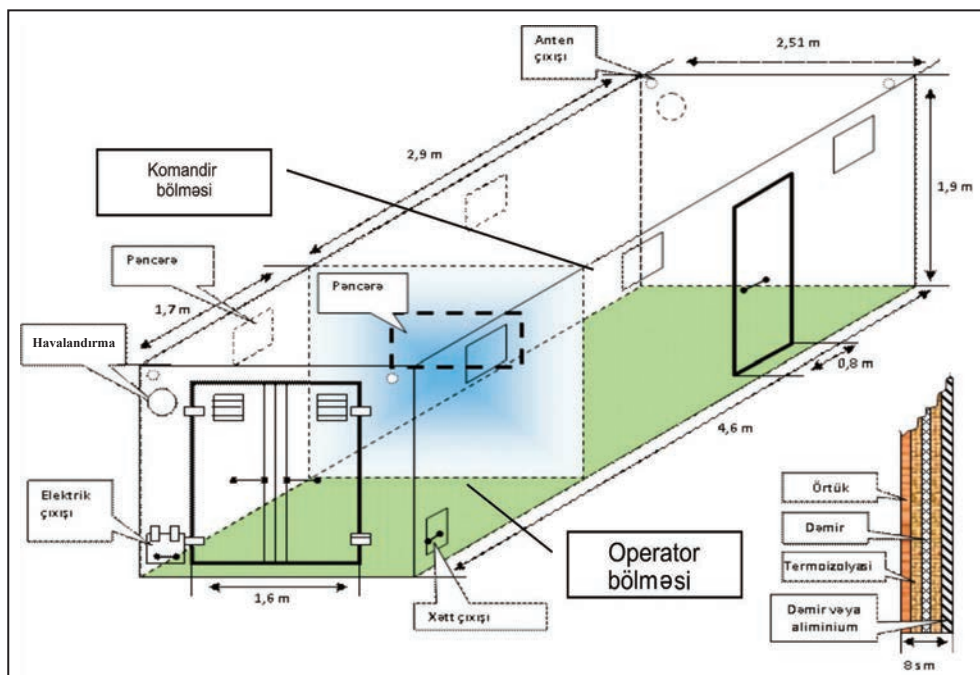
Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində HUG-ların müxtəlif formalarda olmaqla sadə və sanitariya qovşaqlı variantları tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. Şəkil 3-də Mobil Radioidarətmə Məntəqəsinin (MRİM) HUG bölməsinin sadə variantı, şəkil 4-də isə Mobil Radio İdarətmə Məntəqəsinin (MRİM) HUG bölməsinin sanqovşaqlı variantının sxematik görünüşü verilib.

Mobil Radioidarətmə Məntəqəsinin Hermetik və uyğunlaşdırılmış gövdəsi iki hissədən – komandir və operator üçün bölmələrdən ibarət olmaqla işlənilib hazırlanmışdır. Operator bölməsində rabitə vasitə və avadanlıqlarının yerləşdirilməsi zamanı operatorların sərbəst işini təşkil etmək üçün müvafiq tələblər nəzərə alınmışdır. Həmçinin, komandir bölməsi zabidlərin iş yerləri radioçığışlar, məlumatötürmə kompüter, seyf, işıqlandırma sistemi, isitmə və soyutma sistemi, havalandırma, istirahət yerləri, iş masası və s. ilə təmin olunub.

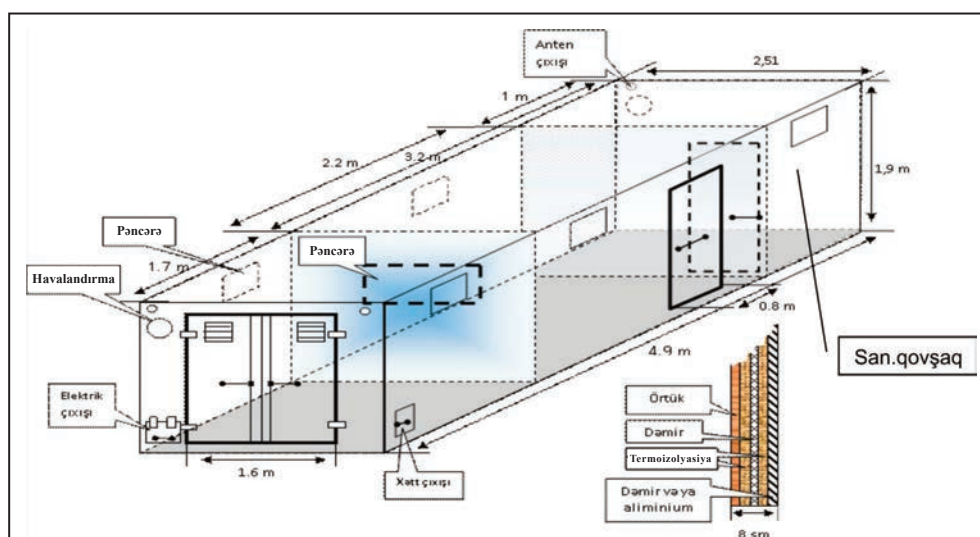

RABİTƏ VƏ KOMPÜTER TEXNOLOGİYALARI

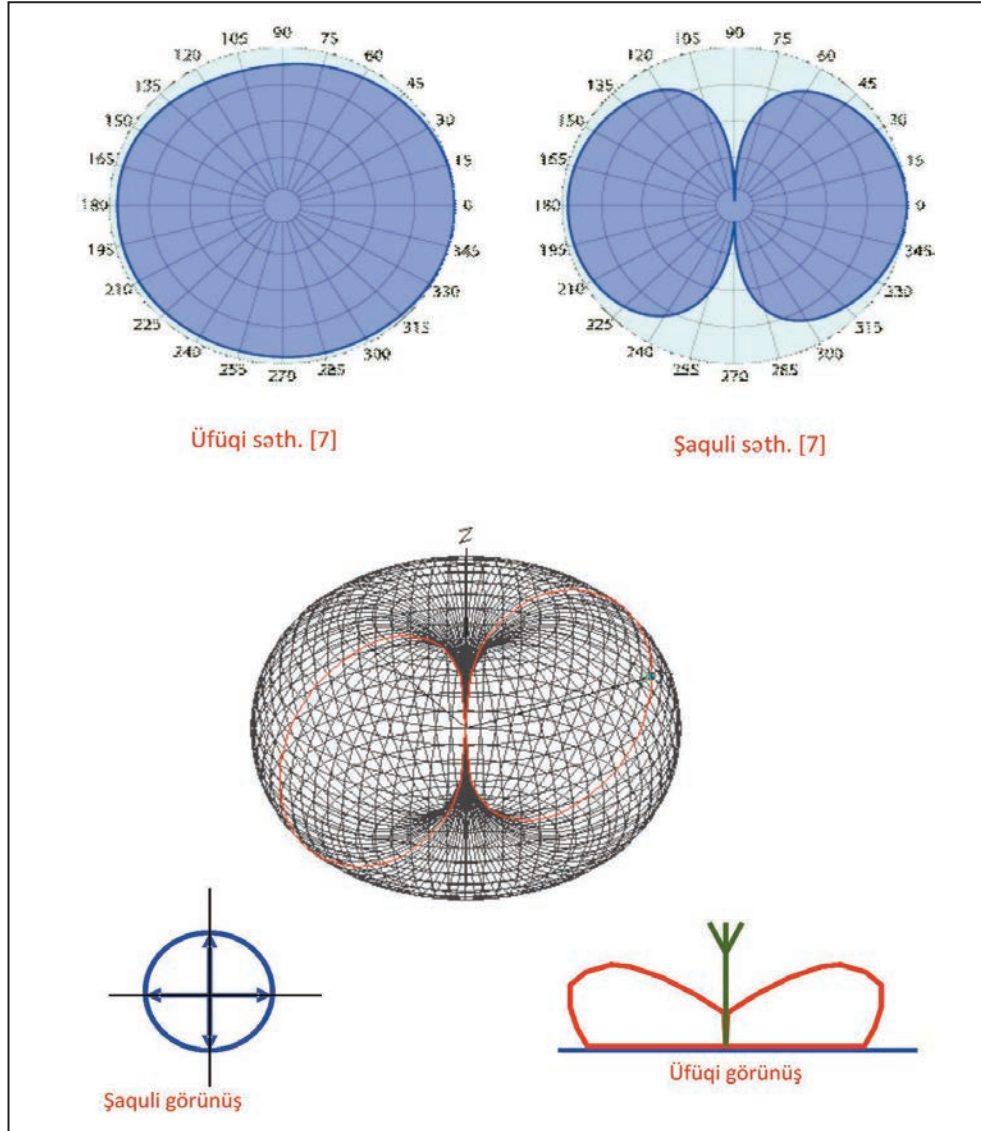
HUG-un üzərində antenlərin yerləşdirilməsi zamanı onların üfüqi və şaquli şüalanma diaqramları nəzərə alınmalıdır. Antenlərdə şüalanma diaqramı şəkil 5-də verilib.

ŞƏKİL 3. MOBİL RADIODARƏTMƏ MƏNTƏQƏSİNİN HERMETİK VƏ UYGUNLAŞDIRILMIŞ GÖVDƏSİNİN SADƏ VARIANTI

ŞƏKİL 4. MOBİL RADIODARƏTMƏ MƏNTƏQƏSİNİN HERMETİK VƏ UYGUNLAŞDIRILMIŞ GÖVDƏSİNİN SANİTAR QOVŞAQLI VARIANTI

ŞƏKİL 5. ANTENİN ŞÜALANMA DİAQRAMI [6]

Ümumən HUG-lara quraşdırılan hər bir anteni sonradan kökləmək lazım gəlir. Antenin köklənməsi verilmiş tezlikdə və ya tezliklərdə anten və birləşdirici kabelin radiostansiyanın çıxışı ilə uzlaşdırılması deməkdir.

Uzlaşmanın keyfiyyətini qiymətləndirən parametr – duran dalğa əmsalı (DDƏ) adlanır. Duran dalğa əmsalı antenə gətirilən və əks olunan güclərin nisbətini göstərən qiymətdir. Adətən kökləmə prosesi radiostansiyanın işçi tezliyindən asılı olaraq antenin və birləşdirici kabellərin uzunluqlarının dəyişdirilməsindən

ibarətdir. Kökləməyə nəzarət, dalğa əmsalını ölçən xüsusi ölçü cihazı vasitəsilə edilir. Bu zaman aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur: [6]

$$DD\Theta = \left(1 + \sqrt{\frac{P_{eks}}{P_{get}}} \right) / \left(1 - \sqrt{\frac{P_{eks}}{P_{get}}} \right) \quad (1)$$

Burada, P_{get} – gətirilən güc, P_{eks} – əks olunan gücdür.

Kökləmə zamanı $DD\Theta$ -nin qiymətini azaltmaq lazım gəlir. İdeal halda $DD\Theta = 1$ olur. Real şəraitdə $DD\Theta = 1,1-1,6$ qiymətlərini almaq lazımdır ki, bu qiymətlər də radio avadanlığın işləməsi üçün qəbul edilə bilən qiymətlərdir. $DD\Theta$ 2-yə bərabər və ondan çox olduqda antenin effektivliyi aşağı düşür və hətta radiostansiya ötürmə rejimində işləyərkən sıradançıxma halları da baş verə bilər. $DD\Theta$ antenin köklənməsini xarakterizə edən zəruri şərt olsa da, kafi parametrlər olmadığından $DD\Theta$ ilə antenin effektivliyini, güclənmə əmsalını və istiqamət diaqramını təyin etmək mümkün deyildir. Radiostansiyanın veriliş rejimində işləyərkən sıradan çıxmayaacağına yeganə zəmanəti $DD\Theta$ -nin buraxıla bilən qiymətlər həddində olması verir.

UQD antenlərinin HUG-ların ən üst hissəsində quraşdırılması rabitə məsafəsinin artmasına və elektromaqnit uzlaşmasına müsbət təsir edir. UQD radiorabitənin məsafəsini artırmaq məqsədilə UQD radiostansiyalarını mümkün qədər HUG-un hündür yerlərində quraşdırmaq məqsədəuyğundur.

UQD radiorabitənin məsafəsini artırmaq qaydası aşağıdakı düsturla hesablanıla bilər: [2]

$$V_{km} = 4,12 (\sqrt{h_1} + \sqrt{h_2}) \quad (2)$$

Burada, h_1 və h_2 – radiostansiyanın anteninin qaldırıldığı hündürlük (m), 4,12 isə radiodalğaların refraksiyasını nəzərə alan əmsaldır.

Bununla yanaşı, HUG-ların işlənilib hazırlanması zamanı onların mobilliyinin təmin edilməsi məqsədilə ölçülərin nəzərə alınması mütləqdir. Belə ki, ölkə ərazisində olan yol şəbəkələrinin parametri, körpü və tunellərin hündürlükləri HUG-ları daşıyan nəqliyyat vasitələrinin texniki imkanları və s. nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Hermetik və uyğunlaşdırılmış gövdə üzərində radiostansiyaların antenlərinin quraşdırılması zamanı radioelektron vasitələrin elektromaqnit uyğunluğu və antenlərin şüalanma diaqramları nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, eyni tez-

lik diapazonunda işləyən radiostansiyaların köklənməsi zamanı tezlik fərqi prinsipinə ciddi riayət olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənov A.H. Hərbi rabitə vasitələri haqqında məlumat. Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2015
2. <http://market.elec.ru/nomer/19/electromagnetic/>
3. <http://studopedia.org/4-33633.html>
4. <http://www.peprollc.com/products/>
5. Связь в Вооруженных Силах Российской Федерации. 2010
6. General-leytenant Heydər Piriyeu, polkovnik Arif Həsənov. “Rabitə və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri. İdarəetmə məntəqələri”. Bakı, Hərbi nəşriyyat. 2016
7. <https://www.google.az/search?q>

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ ПО УЧИТЫВАНИЮ ЭЛЕКТРОМАГНИТНОЙ СОВМЕСТИМОСТИ ПРИ ПОСТРОЕНИИ ГЕРМЕТИЗИРОВАННЫХ И СОРАЗМЕРНЫХ КУНГОВ ДЛЯ АППАРАТНОЙ СВЯЗИ

А.ГАСАНОВ, Р.ИМАНОВ, Т.НИФТАЛИЕВ

В данной статье даны материалы разбора по учитыванию электромагнитной совместимости во время построения герметизированных КУНГ-ов для аппаратной связи, а также предложены направления для увеличения их эффективности.

SUMMARY

METHODS OF ELECTROMAGNETIC ADAPTATION DURING THE CONSTRUCTION OF HERMETIC COMMUNICATION SHELTERS

A.HASANOV, R.IMANOV, T.NIFTALIYEV

This article shows and suggests some directions for increasing efficiency of hermetic communication shelters during their construction.

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

HƏRBÇİLƏRİN MÜALİCƏVİ QIDALANMASI

Polkovnik Aydın NƏCƏFOV,
Rabil SƏFƏROV – ehtiyatda olan 1-ci dərəcəli kapitan,
kimya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nəcəfov Aydın Qədir oğlu 1972-ci ilin dekabr ayının 22-də Quba rayonunda anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandanlıq Məktəbini (1993) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə taqım komandirindən SQ Ərzaq xidmətinin baş zabiti vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Maddi-texniki təminat silsiləsinin dosenti vəzifəsində xidmət edir.

Səfərov Rabil Sabir oğlu, Şirvan (Əli-bayramlı) rayonunun Qarabağlı kəndində anadan olub. S.Kirov adına Xəzər Ali Hərbi Dənizçilik məktəbini (1983) bitirib. 1992-ci ilədək SSR-i Silahlı Qüvvələrində bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət etmişdir. 1993-cü ildən 2003-cü ilədək Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində müxtəlif vəzifələrdə və 2003-cü ildən 2014-cü ilədək məktəb rəisinin tədris və elmi işlər üzrə müavini vəzifəsində xidmət etmişdir. Hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında metodist vəzifəsində işləyir. 56 elmi məqalənin və 7 dərsləyin müəllifidir.

Açar sözlər: müalicəvi pəhrizlər, qida rejimləri, xəstə və yaralıları.

Ключевые слова: лечебные диеты, режимы питания, больные и раненные.

Keywords: healthy diets, food regimes, sick and wounded.

e-mail: srs1960@rambler.ru

Xüsusi müalicəvi pəhriz və qida rejimlərindən istifadə xəstə və yaralıların sağlamlığını tezləşdirir, həzm traktında baş verən patoloji proseslərə, maddələr mübadiləsi və orqanizmin ümumi vəziyyətinə faydalı təsir edir. Müalicəvi qida həzm traktının xəstəliklə şərtlənən sekresiya dəyişiklikləri, hərəkət funksiyalarında baş verən dəyişikliklər, xəstə orqan və maddələr mübadiləsindəki potofizioloji və biokimyəvi dəyişikliklərin xarakteri, orqanizmin reaksiyası və həyat fəaliyyəti proseslərinin tənzimlənməsində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınaraq məsləhət görülür. Qidalanma, xəstəni tibbi müayinədən keçirdikdən sonra həkim tərəfindən təyin olunur.

Silahlı qüvvələrin bütün müalicə mərkəzləri üçün müalicəvi pəhrizin vahid nomenklaturası qəbul olunmuşdur. Onların hər birinin 0-dan 15-dək şərti nömrəsi var. Pəhrizlərin bir hissəsi də ayrı-ayrılıqda bir necə yerə bölünür. Mə-

sələn, 1 №-li pəhrizin 1-a, 1-b növləri vardır. Pəhrizlər orqanizmə təsir xarakterinə (iltihaba qarşı), kimyəvi tərkibinin xüsusiyyətlərinə (axloridli, kalili) və ərzaq tərkibinə görə (almalı, südlü, şəkərli, düyü-kompotlu) işarə oluna bilər. Müalicəvi pəhrizlərin orqanizmə təsiri eyni cür deyildir. Bu, istifadə olunan məhdud saylı ərzaq, yeməklərin seçilməsi və isti emal üsullarından asılıdır. Məhdudiyətlər yeməyin tərkibində olan zülal, yağ və karbohidratlara, mineral duzlara, yeməyin enerji dəyəri və həcminə aid ola bilər.

Müalicəvi pəhrizlərin xüsusiyyətləri rəhbər sənədlərdə geniş açıqlanır. Həmin sənədlərdə göstərilən pəhrizə görə təyin olunan ərzaq və yeməklərin siyahısı, emal üsulları, kimyəvi tərkibi və yeməyin enerji dəyəri öz əksini tapır.

Müalicəvi qida, bir qayda olaraq, səhhətin qorunması xarakterini daşıyır və mexaniki, kimyəvi və termik ola bilər. Sadalanan xüsusiyyətlərinə görə o:

- orqanın rahatlığına yol açır;
- mədənin sekretor və hərəkət funksiyalarına, bağırsağ hərəkətliyinə, qara ciyər və mədəaltı vəzinin, böyrəklərin və digər orqanların işinə istirahət verir;
- rahat maddələr mübadiləsinə gətirib çıxarır.

Hansı orqanın və ya orqanizmin hansı funksiyasının qorunması tələbindən asılı olaraq pəhrizin tərkibi və qidalanma rejimi dəyişir. Səhhətin mexaniki qorunması zamanı tərkibində kobud bitki hüceyrələri olan ərzaqlar, çoxlu miqdarda birləşdirici toxuması olan ət və uzun müddət çeynənilməsi tələb olunan, həzm traktını mexaniki qıcıqlandıran, qidanın həzm şirələri ilə hopmasını və həzmini çətinləşdirən (çovdar unundan bişirilən çörək, paxlalılar, darı, dənəvari və mətli sıyıqlar, çiy tərəvəzlər, qızardılmış yeməklər və s.) digər yeməklər istisna edilir.

İsti emal zamanı yemək yumşaq və lətli (mətli) tərkib halına gətirilir. Buna ərzaqları xırdalamaqla və uzun müddət bişirməklə nail olunur. Burada adi texnologiyadan daha çox buxarda bişirməyə üstünlük verilir və xüsusi plitəüstü qablardan, yeməkbişirən qazanlara qoyma içliklərdən, buxarla bişirən dolablardan istifadə edilir. İsti emal zamanı ərzaqlar istinin kəskin təsirinə məruz qalmır və hazır yeməklər daha lazımı alınır. Yumşaq tərkibli sıyığın alınması məqsədilə yarmanı bişirməzdən əvvəl şişməsi üçün isladır və ya yuyulub qurudulmuş yarmanı ovurlar. Adi üsulla bişirilmiş mətli sıyığı ələkdən, yaxud universal ovxalayıcı maşından keçirirlər. Hazır yeməklərin lətliliyinə yaxşı-yaxşı qarışdırmaq və çalmaqla nail olunur.

Zondla qidalanmaq üçün hazır yeməkləri yaxşı-yaxşı ovur, sonra yeməyin növündən asılı olaraq ət suyu və südlə həlimi lazım olan tərkib alınadək qarışdırırlar.

Səhhətin kimyəvi qorunması, pəhrizlə ekstraktiv maddələrin minimum səviyyədə olmasını nəzərdə tutur, həzm vəzilərinin sekresiyasını güclü oyadan turş, düzlü, acı və qızardılmış yeməkləri istisna edir. Yağların arzu olunmayan

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

dəyişikliklərini azaltmaq üçün tərəvəzləri qovurmur, ət, balıq və göbələk suyundan, bəzi xəstəliklər zamanı isə bitki həlimlərindən istifadə etmirlər. Bəzən tərkibində efir yağları olan tərəvəz və kökləri: şüyüd, soğan, cəfəri, kərəviz, həmçinin ədviyyatlar da istisna edilir. Ekstraktiv maddələri kənarlaşdırmaq üçün ərzaqları, xüsusilə ət və balığı əvvəlcə suda pörtlədir və ya qızardırırlar, ya da mətbəx plitəsində (xəmirin və s. içində) bişirirlər.

Hazırlanma üsulları və tərkibindən asılı olmayaraq müalicəvi pəhrizlər müxtəlif, gözəl görünüşlü və dadlı olmalıdır. Ekstraktiv maddələrdən təmizlənməmiş 2-ci yeməklərin dad keyfiyyətləri souslarla yaxşılaşdırılır. Duz qatılmayan yeməkləri şirinləşdirir, turşudur və ya onlara əvvəlcə suda bişirilmiş, sonra isə qızardılmış soğan qatırlar. Beləliklə, borşa limon turşusu, sirkə və ya şəkər qatmaq olar. Karbohidratları kəskin azaldılmış yeməklərdə şəkərin əvəzinə sorbit və ya ksilit, unun bir hissəsinin əvəzinə – kəpək, ət kotletlərinə isə çörək əvəzinə kəsmik qatırlar.

0, 1, 2, 11, 15 №-li çənə və zond pəhrizlərindən daha çox istifadə olunur. 0 №-li pəhriz, həzm traktının mexaniki, kimyəvi və termik qorunmasını maksimum təmin edir. Bu pəhriz növü xəstələrə mədə-bağırsaq traktı əməliyyatından sonrakı 2-3 gün müddətə, həmçinin mədə-bağırsağın ağır xəstəlikləri zamanı təyin olunur. 0 №-li pəhrizdə əsas qidaları duru və jeleşəkili yeməklər, ispanaq həlimi, kisel, süzölmüş kompot, şirin çay təşkil edir, xörək duzunun miqdarı 3-5 qramadək azaldılır. 0-b və 0-v №-li pəhrizlər səhhəti nisbətən az qoruyan olur. 0-b №-li pəhrizdə duru və suda ətsiz hazırlanmış, həmçinin sürtgəcdən keçirilmiş sıyıqlara, buğda bişirilmiş manna pudinqi, ilıq bişirilmiş yumurta və kompotlara, buğda unundan hazırlanan suxarıllara icazə verilir. 0-v №-li pəhrizə isə zülal omleti, buğda bişirilmiş kəsmikli sufle, suda bişirilmiş toyuq və ya yağsız balıqdan buğda hazırlanan pudinq, yaxşı-yaxşı doğranmış və püre halına salınmış tərəvəzlər, sürtgəcdən keçirilmiş tərəvəz şorbaları və s. daxil edilir, həmçinin az ara verməklə tez-tez qidalanma (hər iki saatdan bir) təşkil edilir.

1 №-li pəhriz, müalicəvi pəhrizlərin əsaslarından biridir və həzm traktının mexaniki, kimyəvi və termik qorunmasını təmin edir. Mədə və onikibarmaq bağırsağ xorasının sağalma fazasında, kəskin xroniki qastritlərdə, mədə əməliyyatından sonrakı bərpa dövründə təyin olunur. Pəhriz fizioloji cəhətdən tam dəyərli və uzun müddət üçün, yəni 3-5 ay nəzərdə tutulur və qida gündə 5-6 dəfə qəbul edilir.

Tərkibində sekresiya vəzilərini güclü oyandıran ekstraktiv maddələr olan ərzaq və yeməklər (ət suyu və bərk tərəvəz həlimləri, qızardılmış yeməklər, bütün acı və duzlu ərzaqlar), həmçinin bitki hüceyrələri ilə zəngin olan ərzaqlar: çovdar çörəyi, kələm, çiy tərəvəzlər, soğan, turşəng və s. menyudan çıxarılır. Yemək duru, püreyəoxşar və sürtgəcdən keçirilmiş şəkildə hazırlanır. 1 gün əvvəl bişirilmiş və ya azca qurudulan 1-ci növ buğda unundan hazırlanmış çörəyə, su-

xarı, bərk peçenye, suda bişirilmiş yağsız ət, buğda bişirilmiş kotlet şəklində ət, küftə (ətdən, balıqdan), fridelka, püre, sufle və ruletlərə icazə verilir. Yağsız balıq porsiyalanmış, yaxud suda bişirilmiş qiymə məmulatları şəklində hazırlanır. Kartof, yerkökü, çuğundur və yaşıl noxud sürtgəcdən keçirilərək pörtledilir və bişirilir. Sıyıqlar parçalanmış yarmadan hazırlanmalı və ya sürtgəcdən keçirilməli, qatılaşdırılmış süd, sürtgəcdən keçirilmiş duzsuz pendir, sufle şəklində olan və sürtgəcdən keçirilmiş turş olmayan duzsuz kəsmik, duzsuz kərə yağı və rafinə olunmuş günəbaxan yağından istifadə edilməlidir. Meyvə və giləmeyvələr – yumşaq, şirin və ağzı büzüşdürməyən təbii növlərdən, sobada (hər hansı bir ərzağın, xəmirin və s. içində) və ya buğda bişirilməli, sürtgəcdən keçirilməlidir. Pəhriz zamanı xörək duzunun miqdarı bir qədər azaldılır (10-12 qram) və azad olunmuş mayenin ümumi miqdarı 1,5 l təşkil edir. 15 №-li pəhrizdə qida dəyəri olduğu kimi qalır. Kəskin xəstəliklərin başlanğıcı və əməliyyatdan sonrakı ilk günlər mədənin qorunmasını maksimuma çatdırmaq məqsədilə 3-4 gün müddətinə karbohidratların miqdarının məhdudlaşdırılması hesabına enerji dəyəri azaldılmış 1-a və 1-b №-li pəhrizlər təyin oluna bilər.

2 №-li pəhriz, həzm traktının mexaniki və termik qorunmasını, mədə-bağırsağın mühərrik və sekretor funksiyalarının normallaşdırılmasını, mədə qıçqırmasının aşağı salınmasını təmin edir. Qastritlərdə kifayət etməyəcək dərəcədə kəskin və yüngül iltihabın üzə çıxması, kəskinləşməmiş xroniki kolitdə, çeynəmə aparatının tam işləməməsi və çənə-üz yaralarında, həmçinin müxtəlif xəstəliklərdən sağalma yönü olanlara təyin olunur. Pəhrizdə həzm vəzilərinin sekretor fəaliyyətinin oyadılmasının kimyəvi faktoru saxlanılır.

Pəhriz fizioloji cəhətdən tam dəyərlidir. Yeməklər müalicəvi pay üzrə verilən ərzaqların bütün çeşidi və mümkün dəyişikliklər nəzərə alınmaqla hazırlanır. Ərzaqların kulinar emalı adi üsulla həyata keçirilir. Ət və balıq yeməkləri qiymədən hazırlanan məmulatlar şəklində bişirilir: kotletlər, fridelkalar, knileylər. Paxlalılar, çovdar çörəyi və ağ turp, mal-qoyun piyi, çox kəskin (acı) ərzaq və yeməklər rasiondan çıxarılır.

11-a №-li pəhriz, mexaniki və kimyəvi qoruma pəhriz növünə uyğun hazırlanır. Fizioloji cəhətdən tam dəyərli olan bu pəhrizin tərkibində çoxlu miqdarda zülal və vitaminlər vardır. Yanıqlar zamanı xəstəliyin ilk günlərində, şüa xəstəlikləri zamanı isə xəstəliyin qızgın çağında (dövründə) təyin olunur. Maye kimi, çoxlu meyvə və giləmeyvə şirələri, itburnu və quru meyvələrin həlimi şəklində verilir. Pəhriz tərkibindəki yüksək miqdarda zülallar, karbohidratlar və vitaminlərə görə fizioloji cəhətdən tam dəyərli, kulinar emalı adi və müxtəlifdir.

15 №-li pəhriz, mədə-bağırsaq traktı normal vəziyyətdə olan və xüsusi müalicəvi pəhrizlərin təyininə ehtiyacı duyulmayan xəstələrə təyin olunur. Pəhriz fizioloji cəhətdən tam dəyərlidir və fiziki əməklə məşğul olmayan insan üçün

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

kifayət edir. Kulinar emalı adı və müxtəlifdir. Pəhrizdən çətin həzm edilən qida məhsulları çıxarılır.

Hərbi hospitallarda, hərbi hissə və hərbi gəmilərin tibb məntəqələrində xəstələrin qidalanması müalicə həkiminin yazdıqlarına uyğun olaraq müalicə payı norması ilə həyata keçirilir. Xüsusi təminat normaları vərəm, şüa və yanıq xəstəlikləri olan xəstələr üçün təyin edilmişdir və istifadə olunan pəhrizlərin miqdarı xəstəlikdən asılıdır.

Müalicəvi qidalanmanın təşkilini ümumi tibb müəssisəsinin rəisi və onun MTT üzrə müavini, hərbi hissə və hərbi gəmilərin tibb məntəqələrində isə, hərbi hissənin (gəminin) tibb xidməti rəisi həyata keçirir. Müalicəvi qidalanmanın düzgün təyin olunmasına görə hospital rəisinin tibbi hissə üzrə müavini bilavasitə məsuliyyət daşıyır, həkim-diyetoloq (pəhriz tibb bacısı) ona tabedir. Ştadda həkim-diyetoloq (müalicəvi qidalanmaya cavabdeh həkim) vəzifəsi olmadıqda onun vəzifələrini ştatdankənar mütəxəssis yerinə yetirir. Həkim-diyetoloq pəhriz (diyeta) terapiyası üzrə metodiki rəhbərliyi həyata keçirir və müalicəvi qidalanmanın düzgün təşkilinə və qəbuluna cavabdehdir. Pəhriz məsələləri üzrə onun tapşırıqları mütləq yerinə yetirilməlidir.

Ərzaq təminatı, müalicəvi qidalanmanın tələblərinə uyğun qidaların hazırlanması və onun paylanmasını ərzaq xidməti rəisi təşkil edir. Müalicəvi qidalanmanın daha yaxşı təşkili üçün hospitallarda kulinariya şuraları yaradılır.

Xəstələr üçün qida 2-3 günlük ərzaq bölgüsü cədvəli üzrə hazırlanır. Ərzaq bölgüsü cədvəlini həkim-diyetoloq (pəhriz tibb bacısı) və baş aşpazı cəlb etməklə hospitalın ərzaq xidməti rəisi tərtib edir, hospital rəisinin tibb hissəsi və MTT üzrə müavinləri imzalayırlar. Kimyəvi tərkibinin xüsusiyyətləri və enerji dəyəri, hazırlanma texnologiyasının təsviri, yeməklərin çıxış göstəriciləri, istifadə olunan ərzaqların miqdarı və dəyəri müəyyən edilmiş pəhriz yeməklərinin kartotekası mövcud olan halda qidalanmanın planlaşdırılması asanlaşır.

Hərbi hissələrin tibb məntəqələrində ərzaq bölgüsü cədvəlini müalicəvi pay normaları üzrə tibb xidməti rəisi, ərzaq xidməti rəisi və aşpaz-təlimatçı tərtib edirlər. Yemək əsgər yeməxanalarında ayrı qabda olmaqla həkimin (tibb işçisinin) nəzarəti altında bişirilir. İmkan olan hallarda bilavasitə tibb məntəqəsində ştatdankənar mətbəx təchiz oluna bilər.

Hospitallarda müxtəlif pəhrizlər üzrə hazırlanan yeməklərin miqdarı müalicə bölməsinin baş tibb bacısının həkimin təyinatına uyğun tərtib etdiyi ordinator tələbləri əsasında müəyyənləşdirilir. Ordinator tələbləri (forma № 1) ərzaq xidmətinə hər gün saat 13.00-dan gec olmamaqla verilir. Qəbul şöbəsinə yeni daxil olmuş və ya diaqnostika palatasında olan xəstələr üçün növbəti yemək hazırlananadək ərzaq xidmətinə verilən ayrıca ordinator tələbləri tərtib olunur (forma № 2). Saat 19.00-dan 24.00-dək daxil olmuş xəstələr birdəfəlik yemək alır:

1-ci növ buğda unundan çörək – 166 qram, kərə yağı – 15 qram, şəkər – 30 qram, çay – 1 qram.

Ərzağın anbardan mətbəxə buraxılması sutkalıq ərzaq vərəqi əsasında tərtib olunan qaimə üzrə həyata keçirilir. Şöbə üçün çörək, şəkər, kərə yağı və çay müalicə bölməsinə anbardan (yeməxanadan da buraxıla bilər) sutkalıq ərzaq vərəqi üzrə buraxılır.

Hazır yemək mətbəxdən bölməyə paylanma cədvəli əsasında verilir. Yeməyin xəstələrə paylanılma sənədi müalicə qidalanmasını təyin edən vərəq sayılır və onu müalicə həkiminin xəstəlik tarixinə etdiyi qeydlər əsasında şöbənin baş tibb bacısı doldurur.

Təminatdan çıxarılma barədə məlumatlar müalicə müəssisəsinin tibb hissəsində tərtib olunur və saat 15.00-a qədər xəstələrin buraxılması ərafəsində ərzaq xidmətinə verilir. Xəstələr təminatdan səhər, nahar və ya axşam yeməyindən sonra çıxarırlar.

Hərbi hospitallar, bir qayda olaraq, müalicəvi qidanın hazırlanması üçün köməkçi və istehsalat otaqları olan mərkəzləşdirilmiş mətbəxlə təchiz edilir. Adi avadanlıqlardan başqa, mətbəx xüsusi avadanlıqlarla da təchiz olunur: yarmaları parçalamaq üçün üyütmə maşını, böyük qəfəsləli ətəkən, pılətüstü qab, qazanlar, buğda bişirmək üçün xüsusi içliklərlə və s. Müalicə bölmələrinə (şöbələrində) mərkəzi mətbəxdən yeməyi gətirmək üçün termoslar da nəzərdə tutulur.

Bölmələrdə (şöbələrdə) yeməyin isidilməsi və paylanması üçün otaqlar (bufetlər), yemək zalı, qabları yumaq və saxlamaq, çay üçün qaynar su hazırlanan otaqlar ayrılır. İnfeksion və vərəm şöbələri iki otaqla təchiz edilir: biri çöldən ümumi girişlə bağlanılır və yeməyi mətbəxdən gətirən personal üçün, digəri şöbədə yeməyi təşkil edən şəxslər üçün nəzərdə tutulur. Otaqların arasında yeməyin ötürülməsi üçün pəncərə quraşdırılır. İkinci otaqda qabları zərərsizləşdirmək üçün sterilizasiya avadanlığı, qabyuma vannaları və qurutma şkafı quraşdırılır.

Xəstələrin qida rejimi. Xəstələrin böyük hissəsi üçün üç əsas qida qəbulu nəzərdə tutulur: səhər yeməyi 08⁰⁰-09⁰⁰, nahar 13⁰⁰-15⁰⁰, axşam yeməyi 19⁰⁰-20⁰⁰ saatlarında, həmçinin ikinci səhər yeməyi və ikinci axşam yeməyi. Axşam yeməyinə adətən həm yemək həcmi, həm də qida dəyərində görə az miqdarda yemək planlaşdırılır. İkinci yemək, bir qayda olaraq, kefir (qatıq, çay, meyvə şirəsi) və 50 qram çörəkdən ibarət olur, yatmadan 1-1,5 saat əvvəl və bu vaxtdan gec olmayaraq verilir.

Ağır xəstələrə, zəifləmiş, əldən düşmüş, ürək xəstəliyindən, yüksək mədə sekresiyası və onikibarmaq bağırsağ xorasından əziyyət çəkən şəxslərə, şüa xəstəliyi olanlara həkimin təyinatı ilə qida qəbullarının sayı ikinci səhər yeməyi, ikinci nahar və ikinci axşam yeməyinin hesabına 5-6 dəfəyə çatdırıla bilər. Bu

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

rejimdə həzm orqanlarına düşən yük bərabər bölünür və xəstələri narahat edən bəzi simptomlar kənarlaşdırılır.

Pəhriz qidalanması. Bəzi dəri xəstəlikləri də daxil olmaqla mədə-bağırsaq xəstəliklərindən (xroniki gastritlər, kolitlər, mədə-bağırsaq traktının funksional xəstəlikləri, qaraciyər və öd yolları xəstəlikləri, həmçinin bu orqanların keçirdiyi xəstəliklərdən sonra qalan hallar) əziyyət çəkən hərbcilər bilavasitə hərbi hissədə mexaniki və kimyəvi qorunma (1 №-li pəhriz) pəhrizi üzrə pəhriz yeməyi təmin olunurlar. Pəhriz yeməyi həkim tərəfindən xəstənin vəziyyətindən asılı olaraq üç aylıq təyin olunur, bu barədə onun tibb kitabçasına qeydlər edilir və hissə üzrə əmr verilir.

Pəhriz yeməyinə eyni vaxtda hərbi hissənin 3 %-dən çox olmayan şəxsi heyəti də daxil edilə bilər. Pəhriz yeməyi alan şəxslər üçün həkim, ərzaq xidməti rəisi və aşpaz-təlimatçı ilə birlikdə pəhriz qidalanması zamanı nəzərdə tutulan bir ərzağın digəri ilə əvəz edilməsini nəzərə almaqla, ayrıca ərzaq bölgüsü cədvəli tərtib edirlər. Beləliklə, həmin şəxslər ümumqoşun ərzaq payı normaları ilə yox, müalicəvi ərzaq payı ilə təmin olunurlar. Ərzaqların digər təminat normaları üzrə əvəzlənməsi qüvvədə olan sənədlərlə müəyyən edilir.

Rasiondan çətin həzm olunan ərzaqlar, o cümlədən kələm, çiy tərəvəzlər, paxlalı bitkilər, yağlı qoyun əti, həddən artıq duzlu, yaxud acı yeməklər pəhriz tələblərində nəzərdə tutulan qaydada istisna olunur. Bütün yeməklər doğranmış, sürtgəcdən keçirilmiş və yaxşı bişirilmiş halda hazırlanırlar.

Müharibə vaxtı müalicəvi qidalanmanın təşkili sanitariya itkilərinin çoxluğu, tibbi yardımın və arxa cəbhəyə təxliyyə etməklə uyğun müalicənin vacibliyi, müalicə müəssisələrinin işindəki qeyri-sabit və çətin şərait, həmçinin ərzaqla təminatın, yeməyin hazırlanma və paylanılmasının çətinliyi səbəbindən mürəkkəbləşir. Bununla əlaqədar olaraq çöl-səhra tibb müəssisələrinə pəhrizlərin sayının azaldılması tövsiyyə edilir:

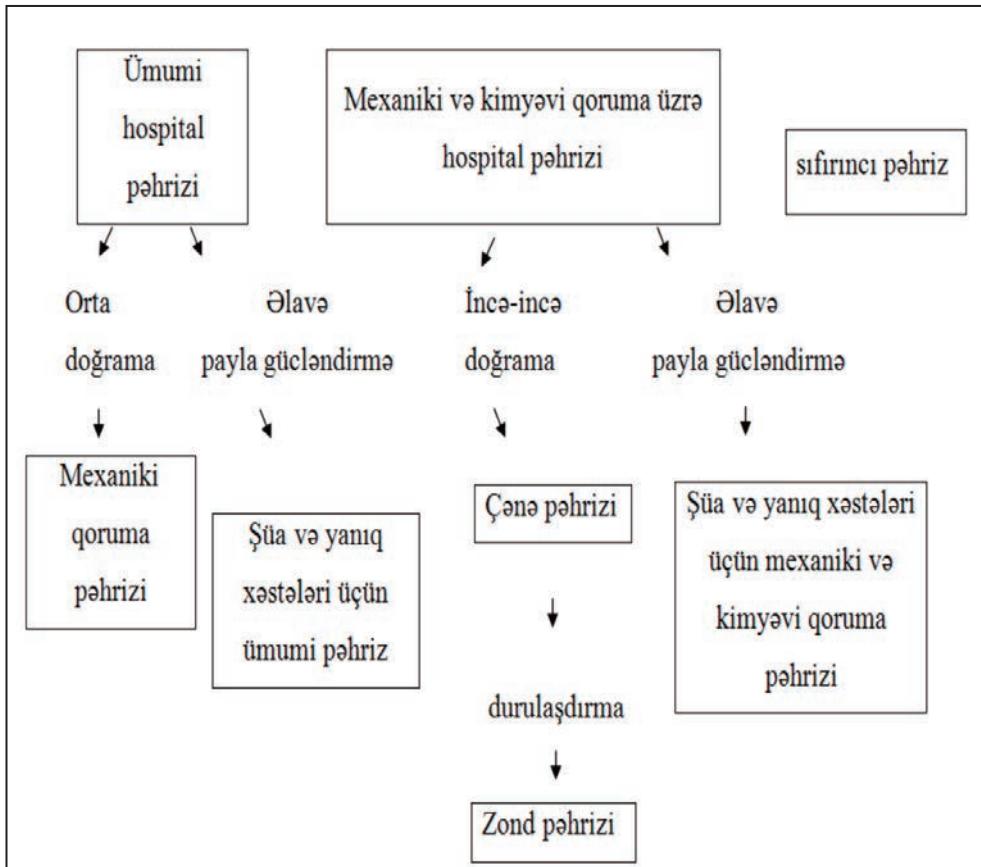
- ümumi hospital pəhrizi (15 №-li pəhriz növü üzrə);
- mexaniki qorunan hospital pəhrizi (2 №-li pəhriz növü üzrə);
- mexaniki və kimyəvi hospital pəhrizi (1 №-li pəhriz növü üzrə);
- çənə pəhrizi (1 №-li pəhriz növü üzrə, incə doğranmış);
- zond pəhrizi (1 №-li pəhriz növü üzrə, incə doğranmış, duru);
- şüa və yanq xəstəlikləri olan xəstələr üçün ümumi pəhriz (11-b №-li pəhriz növü üzrə);
- şüa və yanq xəstəlikləri olan xəstələr üçün mexaniki və kimyəvi qoruma pəhrizi (11-a №-li pəhriz növü üzrə);
- sıfırıncı pəhriz (0 №-li pəhriz növü üzrə).

Bu pəhrizlərin xüsusiyyətləri sülh dövründəki analogi pəhrizlərin xüsusiyyətləri ilə eynidir, lakin onların təyin olunma göstəriciləri genişdir. Müalicəvi pəhrizlərin təyin olunması bütün hallarda zərərin lokallığı və ağırlığı, xəstənin

vəziyyəti və xəstəliyin gedişi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Xəstənin vəziyyətinin yaxşılaşmasından asılı olaraq məhdudiyyətlər götürülür, onu daha dəyərli və daha az qorunan pəhrizə, sonra isə ümumi masaya keçirirlər.

Döyüş şəraitində çənə-üz nahiyəsindən yaralananların və xəstələrin sayı çoxaldığı kimi, çənə və zond pəhrizlərinin də rolu artır. Bu pəhriz yeməkləri ağız boşluğu və boğazın mexaniki, kimyəvi və termiki qorunmasını təmin etməli, eyni zamanda qidamı mədəyə ötürən borucuqdan, yaxud zondan maneəsiz keçməlidir. Ərzaqlar suda, yaxud buxarda bişirilir, yaxşı doğranılır və sürtgəcdən keçirilir, sonra süd, bulyon və su ilə duru xama tərkibi alınanadək qarışdırılır. Bu cür tərkibli yemək, 50°C temperaturda olmaqla diametri 8-10 mm olan drenaj borucuğundan və nazik zonddan daha yüngül keçir. Yoğun zonda yemək uzun lüləkli qabla (xəstələrə su vermək üçün), nazik zonda isə tutumu 150-200 sm³ olan nazik şpris ilə daxil edilir. Doğrama prosesində yeməklərə mikrob keçməsi ehtimalı olduğuna və ya yemək soyuduğuna görə şprisdə və ya borucuqda qalan yeməyin saxlanılmasına icazə verilmir.

ŞƏKİL 1. MÜALİCƏVİ PƏHRİZLƏR ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏ

MADDİ-TEXNİKİ TƏMİNAT

Burada əsas çətinlik şüa və yanıq xəstəlikləri olan xəstələrin qidalandırılmasında yaranır. Bu xəstələrdə maddələr mübadiləsinin ciddi pozuntuları (xüsusilə zülal mübadiləsi) yaranıb inkişaf edir və mədə-bağırsaq traktının funksiyaları güclü şəkildə pozulur. O baxımdan bu xəstələr üçün ərzaq payları müalicəvi ərzaq paylarına nisbətən daha yüksək qida dəyərinə malikdir və bura daha geniş ərzaq çeşidi daxildir. Bu, müxtəlif yeməklər hazırlamağa, altıdəfəli, yüksək dəyərli qidalanmanı təmin etməyə (11-a və 11-b №-li pəhrizlər) imkan verir. Yemək mexaniki və kimyəvi qorunma pəhrizləri, yaxud ümumi pəhriz növü üzrə hazırlanır.

Qidanın gücləndirilməsi əlavə qida qəbulları – ikinci səhər yeməyi, ara yeməyi və ikinci axşam yeməyi hesabına əldə olunur. İkinci səhər yeməyinə (orqanizmi yanıq və şüa ilə zədələnmiş xəstələrə) ət konservləri (75 qram), xama (10 qram), kəsmik (120 qram), qəhvə (0,5 qram, südlü qəhvə verildəndə – süd müalicəvi ərzaq payının hesabına olur) verilə bilər. Ara yeməyi adətən yumurta (37,5 qram ət konservləri və ya 50 qram mal əti əvəzinə), konservləşdirilmiş meyvə və ya giləmeyvə kompotlarından (150 qram) ibarət olur. İkinci axşam yeməyinə süd (128 qram) verilir. Xəstəliyin ən qızgın çağında xəstələrin iştahası tamamilə kəsilir, əldəndüşmə baş verir və bu zaman zonda və ya sıfırıncı pəhrizə ehtiyac ola bilər.

Zahərli maddələrlə (ZM) zədələnmişlərin qidalanması. Bu xəstələrin böyük bir hissəsinin xüsusi pəhrizlərə ehtiyacı olur və belə ehtiyac müxtəlif orqan və sistem funksiyalarının pozulması ilə xəstəlik ağırlaşan zamanı yaranır. ZM-lə yüngül və orta yaralananlara (zədə alanlara) ümumi hospital pəhrizi verilir. Pnevmoniya (sətəlcəm) və titrəmə hallarında 1 №-li pəhriz məsləhət görülür. Boğucu ZM-lə yaralananların yeməyinə birinci üç gün ərzində məhdudiyət qoyulur və ya onlara “şəkər günləri”, su və gün ərzində 600 ml içkilər təyin olunur. Kəskin ürək-damar çatışmazlıqları zamanı sıfırıncı pəhriz təyin edilir. Mədə-bağırsaq traktı yaralanmaları zamanı 1 №-li pəhriz, xəstənin vəziyyəti yaxşılaşdıqda 2 №-li pəhriz, sonra isə ümumi pəhriz təyin olunur. Dərinin ipritlə geniş zədələnməsi zamanı 11-b №-li pəhriz məsləhət görülür.

Müalicəvi qidalanmanın çöl-səhra şəraitində təşkili böyük çətinliklərlə, xüsusən də yeməyin bir necə pəhriz üzrə hazırlanmasının vacibliyi ilə əlaqədardır. Hər pəhriz üzrə ayrı-ayrılıqda yeməyin ərzaq bölgüsü cədvəlinin tərtib olunması və hazırlanması üçün unifikasiya edilmiş ərzaq bölgüsü cədvəlindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Bu zaman bütün pəhrizlər üzrə qida məhsulları bir-birinə yaxın olan yeməklərdən planlaşdırılır. Pəhrizlər arasında fərqliliyə bəzən yeməyin hazırlanması texnologiyasının dəyişdirilməsi hesabına, bəzi hallarda isə ərzaq bölgüsü cədvəlinin cüzi dəyişdirilməsi hesabına nail olunur. Digər pəhrizlər, şəkil 1-dən görüldüyü kimi, bu iki pəhrizdən törəyir. Ümumi pəhriz (15 №-li) üzrə hazırlanan yemək, orta səviyyədə doğrandıqdan və mexaniki qoru-

ma (2 №-li) pəhrizi üzrə əlavə ərzaq payı ilə gücləndirildikdən sonra yanıq və şüa xəstəlikləri (11-b №-li) olan xəstələr üçün pəhriz qismində istifadə olunur. Mexaniki və kimyəvi qoruma pəhrizi (1 №-li) üzrə hazırlanmış yeməyi incə-incə doğradıqdan sonra çənə pəhrizi, doğrandıqdan və əlavə qarışdırıldıqdan sonra isə həm də zond pəhrizi kimi istifadə oluna bilər. Bu yeməkdən mexaniki və kimyəvi qoruma pəhrizi (11-a №-li) məsləhət görülən yanıq və şüa xəstəlikləri olan xəstələrin qidalanmasında da istifadə edirlər. Əlavə ərzaq payı hesabına bu xəstələrə ikinci səhər yeməyi, öynələrarası və ikinci axşam yeməyi də verilir.

NƏTİCƏ

1. Mürəkkəb döyüş şəraitində səhhətin vəziyyəti ilə şərtlənən məhdudiyətlər olmazsa, yaralı və xəstələrin qidalanmasında müalicəvi qida konsentratlarından və bütün növ konservlərdən istifadə olunur.
2. Əgər yeməyin ümumi, mexaniki və kimyəvi qoruma pəhrizləri üzrə ayrılıqda hazırlanması mümkün olmazsa, yeməyi yalnız mexaniki və kimyəvi qoruma pəhrizləri üzrə hazırlamaq lazımdır. O bütün yaralı və xəstələrin qidalanmasında istifadə oluna bilər.
3. Müalicəvi pəhrizlərə düzgün riayət etməklə yaralı və xəstələrin sağalma prosesi sürətlənir.

РЕЗЮМЕ

ЛЕЧЕБНОЕ ПИТАНИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

А.НАДЖАФОВ, Р.САФАРОВ

В статье раскрыто действие специальных лечебных диет и режимов питания для выздоровления больных и раненых.

SUMMARY

THE HEALTHY NUTRITION OF THE MILITARIES

A.NAJAFOV, R.SAFAROV

The healthy diets and food regimes affects for the treatment of sick and wounded are explained in this article.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN RUSİYA MODELİ BARƏDƏ

Xalid NİYAZOV – siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA-nın HÜQUQ VƏ İNSAN HAQLARI İNSTİTUTU

Xalid Qüdrət oğlu Niyazov 16 mart 1962-ci ildə Bakı şəhərində anadan olub. Azərbaycan Dövlət Universitetini bitirib.

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun şöbə müdiri, Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı, İctimai Televiziyanın “Media və Zaman” və “Sözün Zamanı” ictimai-siyasi-publisistik proqramlarının müəllifi və aparıcısıdır. 10 kitabın, bir elmi monoqrafiyanın müəllifi, əməkdar jurnalist.

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, milli maraqlar, təhlükəsizlik sistemi, milli təhlükəsizlik strategiyası, təhlükəsizlik şurası.

Ключевые слова: национальная безопасность, национальные интересы, система безопасности, стратегия национальной безопасности, совет безопасности.

Keywords: national security, national interests, safety system, national security strategy, security advice.

e-mail: xalid-555@mail.ru

Siyasi sistemin, ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq cəmiyyətin dövlətdə rolu və yeri dəyişkən ola bilər. Millət (beynəlxalq hüquqda millət dövlət anlayışının ekvivalenti kimi çıxış edir – X.N.) üçün ekstremal situasiyalarda təhlükəsizlik səviyyəsi özünü daha aydın büruzə verir. Bir qayda olaraq, totalitar və avtoritar rejimli ölkələrdə ön plana şəxsiyyətin təhlükəsizliyi üzərindən dövlətin təhlükəsizliyi keçir. Demokratik cəmiyyətlərdə isə ön planda şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, onun hüquq və azadlıqlarının qorunması durur. Dövlətin təhlükəsizliyi kimi strateji bir məqsəd siyasi idarəetmə mexanizmi və ictimai-siyasi qüvvələrin fəaliyyətinin düzgün əlaqələndirilməsi, şəxsiyyət və cəmiyyətin təhlükəsizliyi, siyasi sistemə daxil olan qurum, təşkilat və institutların hüquq və əxlaq normaları kompleksinin formalaşdırılması yolu ilə əldə edilir.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

Rusiya tədqiqatçıları “milli təhlükəsizlik” anlayışının mahiyyəti, strukturu, predmeti məsələlərini ciddi araşdırmışlar. Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında “təhlükəsizlik” anlayışı akademik dövriyyəyə ilk dəfə XIX əsrin 80-ci illərində

daxil olmuşdur. 1881-ci il 14 avqust tarixli “Dövlət və ictimai qaydaların qorunması tədbirləri haqqında” sərəncamda “dövlət təhlükəsizliyi” və “ictimai təhlükəsizlik” kimi terminlərdən istifadə olunmuşdur. SSRİ-də isə “təhlükəsizlik” anlayışı faktiki olaraq “dövlət təhlükəsizliyi” anlayışı ilə eyniləşdirilmişdir.

30-cu illərdə dövlət təhlükəsizliyinin təmin olunması məqsədilə kütləvi repressiyalardan, edam və cəza tədbirlərindən, siyasi rejimdən narazı olanların izlənilməsindən geniş istifadə edilirdi. SSRİ süqut etdikdən, ictimai və dövlət quruluşu dəyişdikdən sonra bütün postsovet ölkələrində həm nəzəri-hüquqi anlayış kimi “təhlükəsizlik” anlayışının, həm də təhlükəsizliyin təmin olunmasının özündə ciddi dəyişikliklər baş verdi. Lakin postsovet ölkələrinin bəzilərində olduğu kimi, Rusiya Federasiyasında da əhalinin əksəriyyəti öz şəxsi maraqlarını dövlət maraqları ilə uzlaşdırma bilmirdi. “Bununla əlaqədar olaraq, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə ciddi təhdidlərdən biri dövlət, cəmiyyət, müxtəlif sosial qrup və şəxsi maraqların uyğunsuzluğudur. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması prinsipləri milli məqsədlərin reallaşmasına yönəlmiş mühüm ideyaların rəhbər tutulmasıdır. Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının əsas prinsipləri qanunçuluq, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati vacib maraqlarının tarazlığına riayət olunması, təhlükəsizliyin təmin olunmasına görə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı məsuliyyət daşması, beynəlxalq təhlükəsizlik sistemində inteqrasiyadır”. [1]

Bu, ölkənin ictimai-siyasi və hüquqi fikir tarixində “milli təhlükəsizlik” anlayışından istifadə edilməsə də, təhlükəsizlik dedikdə, ölkənin xarici hücumlardan və casus şəbəkəsindən müdafiə olunması, dövlət və ictimai quruluşa qarşı qəsdlərin qarşısının alınması başa düşülürdü. Böyük sovet ensiklopediyasında yalnız “beynəlxalq təhlükəsizlik” anlayışı şərh olunur. Səkkiz cildlik sovet hərbi ensiklopediyasında və hərbi ensiklopedik lüğətdə “təhlükəsizlik”, “hərbi təhlükəsizlik”, “xarici və daxili təhlükəsizlik” kimi anlayışlara təsadüf olunmur. Hələ XX əsrin 30-cu illərində totalitar Sovet rejimi dövlət təhlükəsizliyi anlayışını mütləq təhlükəsizlik kimi milli təhlükəsizliklə eyniləşdirirdi. Bu isə dövlət təhlükəsizliyi naminə kütləvi repressiyalara, terrora, qırğınlara gətirib çıxarmışdı. Dövlət təhlükəsizliyi dövlətin marağını hər şeydən üstün tutmuş, xalq və cəmiyyətin dövlət üçün olduğunu ehkama çevirmişdi.

V. Dal göstərirdi ki, təhlükəsizlik – təhlükənin olmamasıdır. *S. Ojeqova* görə isə, təhlükəsizlik – təhlükənin təhdid etmədiyi vəziyyət, təhlükədən müdafiədir. Müəllif “təhlükəsizlik” anlayışını “müdafiə”, “müdafiəlilik” anlayışı, “müdafiə etmək” terminləri vasitəsilə açır. Müdafiə etmək nəyəsipər olmaq deməkdir. Təhlükəsizliyin əsas xüsusiyyətləri və funksiyaları – təhlükələri və təhdidləri zəiflətmək, xəbərdar etmək və onları aradan qaldırmaqdır. Bu baxımdan “müdafiə etmək” təhlükəsizliyin mühüm funksiyalarından birini əks etdirir.

Akademik ədəbiyyatda təhlükəsizlik insanların, cəmiyyətin, dövlətin, dünya

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

xalqlarının təhlükə və təhdidləri aşkar etməsi, öyrənməsi, xəbərdar etməsi, zəiflətməsi, aradan qaldırması, ləğv etməsi ilə bağlı fəaliyyətləri, onları məhv etmək, maddi və mənəvi dəyərlərdən məhrum etmək, sarsıdıcı zərbə vurmaq, inkişafına yol verməmək qabiliyyəti hesab olunur. [2]

Təhlükəsizliyin strukturuna sosial, dövlət və milli təhlükəsizlik məsələlərini, habelə mədəniyyət təhlükəsizliyini, intellektual və informasiya, siyasi, hərbi, iqtisadi, ekoloji təhlükəsizliyi daxil edirlər. 1990-cı ildə keçmiş SSRİ-də İttifaq Parlament Komissiyası ölkənin – Sovet İttifaqının təhlükəsizlik sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi məsələlərini nəzərdən keçirdi. Komissiya dövlət strukturlarının vahid milli təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirə bilməsi üçün zəruri vəzifələr müəyyənləşdirdi:

- şəxsiyyət-cəmiyyət və dövlətin maraqları;
- təhdidlərdə maraqların müdafiəsi və təhdidlərin aradan qaldırılması imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- tədbirlər, orqanlar, strukturlar, funksiyalar və vəzifələr;
- doktrinalar, milli təhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyası.

Komissiya belə qərara gəldi ki, ümummilli təhlükəsizlik iki istiqamətdə – ictimai və dövlət səviyyəsində həyata keçirilir və həyati maraqlar üçün risk, təhlükə və təhdidlərdən asılı olaraq daxili və xarici təhlükəsizliyə ayrılır. Təhlükəsizliyin şərti şəxsiyyətin təhlükəsizliyidir. Çünki o, vətəndaş cəmiyyətinin təhlükəsizliyini və dövlətin legitimliyini müəyyən edir.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLIYİN QANUNVERİCİLİK ƏSASLARI

Milli təhlükəsizliyin təmin olunması üçün qanunvercilik aktları və onların əsasında milli maraqların müdafiəsinə dair mexanizm və strukturların qarşılıqlı əlaqəsi vacibdir. Milli təhlükəsizlik sisteminin təmin olunmasında informasiya təhlükəsizliyinin rolu getdikcə artmaqdadır. Hazırda bütün postsovet məkanında ideologiyalaşdırılmış cəmiyyətdən informasiya cəmiyyətinə keçid baş verməkdədir.

Təhlükəsizlik anlayışı 1992-ci ildə RF-nin "Təhlükəsizlik haqqında" qanununda təsbit olunmuşdur. Həmin qanunda təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin həyati vacib maraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması vəzifəsi kimi səciyyələndirilir. Təhlükəsizliyin obyektivi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir:

- şəxsiyyət, onun hüquq və azadlıqları;
- cəmiyyət, onun maddi və mənəvi dəyərləri;
- dövlət, onun konstitusiyaya quruluşu, suverenliyi və ərazi bütövlüyü. [2]

Dövlət həm də milli təhlükəsizliyin əsas subyekti kimi onun qanunauyğun təmin olunmasını təşkil edir. Beləliklə, milli təhlükəsizlik özündə üç növ təhlükə

kəsizliyi – dövlət, ictimai və insan təhlükəsizliyini (şəxsi təhlükəsizliyi – X.H.) ehtiva edir.

Dövlət təhlükəsizliyi ölkənin ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə, konstitusiyaya quruluşuna qarşı təhdid və təhlükələrin qarşısını alır. İctimai təhlükəsizlik ictimai qaydaların bərpa edilməsini, mülkiyyət formalarının qorunmasını, şəxsi təhlükəsizlik isə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini təmin edir.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının səviyyələrinə gəldikdə isə, burada təhlükəsizliyin aşağıdakı maraq və məqsədlərlə müəyyən edilmiş predmet dairəsini nəzərdən keçirmək mümkündür:

- siyasi sabitliyə nail olmaq;
- dövlətin bütövlüyünün təmin olunması;
- müdafiə məsələləri – ölkənin ərazi bütövlüyü və müstəqilliyinin xarici silahlı təcavüzlərdən qorunması;
- texnoekoloji təhlükəsizlik;
- iqtisadi təhlükəsizlik;
- xarici siyasi prioritetlərin seçilməsi.

Milli təhlükəsizliyin şəxsi səviyyəsində şəxsi və əmlak təhlükəsizliyi təmin olunur; vətəndaş cəmiyyəti səviyyəsində cəmiyyətdə qarşıdurmalar aradan qaldırılır, milli həmrəylik yaradılır, siyasi, sosial, etnomillilik inkişaf təmin edilir; dövlət səviyyəsində ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyi, stabilliyi təmin edilir, konstitusiyaya quruluşu möhkəmləndirilir, beynəlxalq əlaqələr genişləndirilir və s.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında aşağıdakı subyektlər qrupu fəaliyyət göstərir:

- dövlət, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti, mərkəzi, yerli hakimiyyət orqanları;
- cəmiyyət, müxtəlif ictimai və qeyri-hökumət təsisatları;
- öz hüquq və azadlıqlarını kriminal və dövlət strukturlarından müdafiə etməyi bacaran vətəndaş.

Bu gün nümunə kimi nəzərdən keçirdiyimiz Rusiyanın milli təhlükəsizliyi üçün əsas təhdidlər aşağıdakılardır:

- milli iqtisadiyyatın tənəzzülü;
- iqtisadi blokada və ya embarqolar;
- ərzaq asılılığı;
- texnoloji blokada;
- informasiya-kommunikasiya həmlələri;
- Rusiya məkanında etnik əlamətlərə görə dezintegrasiya təhdidləri, separatizmin güclənməsi;
- cəmiyyətin kriminallaşma təhlükəsi.

Rusiyada “təhlükəsizlik” anlayışı 1995-ci ildə “İnformasiya, informasiyalaşma

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

və informasiyanın qorunması haqqında” adlı qanunda tətbiq edilmişdir. “Milli təhlükəsizlik” anlayışı isə ilk dəfə RF Prezidentinin Federal Məclisə “Milli təhlükəsizlik haqqında” müraciətində müəyyənləşdirilmişdir: “Milli təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin mütərəqqi inkişafının təmin edilməsi, milli maraqların xarici və daxili təhdidlərdən qorunması kimi başa düşülür”. [3]

“Rusiya Federasiyasının 2020-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edən Milli Təhlükəsizlik Strategiyasında “milli təhlükəsizlik” anlayışı bir daha inkişaf etdirilmişdir: “Milli təhlükəsizlik vətəndaşların konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının, ləyaqətli və yüksək rifah səviyyəli həyat sürməsinin, Rusiya Federasiyasının dayanıqlı inkişafı, ərazi bütövlüyü və suverenliyinin, dövlətin təhlükəsizlik və müdafiəsinin təmin olunmasına imkan verən, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin xarici və daxili təhdidlərdən qorunması vəziyyətidir”. [4]

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN DEFİNİSİYALARI

Rusiya tədqiqatçılarının “milli təhlükəsizlik” anlayışına münasibəti də maraqlıdır. Belə ki, *A.M.Pozdnyakov* milli təhlükəsizliyə aksioloji nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq onu “*ölkə və xalq üçün ziyanın hər cür növündən*” milli sərvətin (milli maddi və mənəvi sərvətlərin, ehtiyatların) qorunması” [5] kimi səciyyələndirir.

“*Rusiyanın təhlükəsizliyi: geosiyasi və hərbi-siyasi aspektlər*” kitabının müəllifləri *V.İ.Annenkov, S.N.Baranov, O.Y.Vajnov* “milli təhlükəsizlik” anlayışını geniş və məhdud mənada nəzərdən keçirmişlər.

Geniş mənada təhlükəsizlik dedikdə, müəlliflər ölkənin etibarlı və sabit inkişafını nəzərdə tuturlar. Məhdud mənada təhlükəsizlik isə ölkənin milli maraq və milli həyat tərzinin xarici və daxili təhdidlərdən qorunması, onun taleyüklü maraqlarının həyata keçirilməsi anlamına gəlir. [6]

Əksər yanaşmalarda “milli təhlükəsizlik” vahid fəlsəfi şərhə malik deyildir. Milli təhlükəsizliyin əsas əlamətlərindən biri obyektlərin təhdidlərdən müdafiə edilməsi və ölkənin sabit, möhkəm inkişafıdır.

Tədqiqatçı *Aleksandr Buryak* “*Milli təhlükəsizlik*” adlı əsərində bu anlayışı çox geniş və hərtərəfli təhlil etmişdir. Əsərdə milli təhlükəsizliyin predmeti, fəlsəfəsi, konsepsiyası, kriteriyası, milli doktrinası, milli strategiyası, onun tipləri, aspekt və variantları, texnologiyası, onu təmin etməyin prinsipləri, müasir şəraitdə təmin olunması, milli təhlükəsizliyə dair qanunlar, milli maraqlar, bu sahədə dövlət proqramı, ideoloji, psixoloji, intellektual təhlükəsizlik anlayışları şərh edilmişdir. Müəllif milli dövlət və etnik təhlükəsizliyi bir-birindən fərqləndirərək yazır: “*Milli təhlükəsizlik, bütövlükdə millətin təhlükəsizliyidir*”. [7]

Milli təhlükəsizliyin meyarları kimi aşağıdakılar göstərilir:

– ehtiyatlar, güc ehtiyatlarının mövcudluğu;

- ətraf mühitin və əhalinin zərərli amillərdən qorunması;
- cəmiyyətin pozucu əməllərdən qorunması.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının aspektləri – təşkilatlar, qanunlar, ehtiyatlar, texniki vasitələr, kadrlar, ideologiya, insanların bilik və vərdisləri, əhəlinin çətinliklərə öyrədilməsidir.

A.Buryak təhlükəsizliyin təmin olunmasının aşağıdakı səviyyələrini göstərir: fərdi, ailəvi, qrup, yerli, dövlət, regional, qlobal, kosmik səviyyələr. Müəllif kollektiv təhlükəsizlik sisteminin komponentlərini də sadalayır:

1. Xarici hücumlardan kollektiv müdafiə vasitələri (ümumi müdafiə qurğuları, texniki sistemlər, müəssisələr).
2. Sistem iştirakçıları arasında münaqişələrin tənzimlənmə mexanizmi (yumşaltma, normalaşdırma, aradan qaldırma).
3. Təhlükəsizlik sisteminin digər səviyyələrinin inkişafında əməkdaşlıq.

Milli təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyətin məqsədləri aşağıdakılardır:

- iqtisadi təhlükəsizlik;
- epidemiya təhlükəsizliyi;
- yangın təhlükəsizliyi;
- kosmik təhlükəsizlik.

A.Buryak milli təhlükəsizliyi milli maraqlar, milli strategiya və doktrina ilə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq etmişdir. Müəllifə görə, milli maraqlar millətin bütöv, tam varlıq kimi normal maraqlarının müdafiəsini təmin edən dəyər və məqsədlərin məcmusudur. Milli maraqlar əsas, hərtərəfli, daxili, xarici, müəyyən, qeyri-müəyyən və s. kimi fərqləndirilir. Tədqiqatçı mümkün xarici maraqlara ekspansiyayı, ekspansiyadan müdafiəni, digər ölkələrə inteqrasiya olunmanı və qüvvələr tarazlığının qorunmasını aid edir.

Digər rus tədqiqatçısı **A.A.Kokoşin** “*Вопросы философии*” jurnalının 2015-ci il 27 noyabr tarixli sayında dərc etdirdiyi “*Milli maraqlar, real suverenlik və milli təhlükəsizlik*” məqaləsində milli təhlükəsizlik və milli maraqlar kateqoriyalarının suverenlik, real suverenlik, ərazi və dövlət bütövlüyü, müstəqillik, milli güc, milli rəqabət, davamlılıq, dövlətin subyektliyi, beynəlxalq münasibətlər və dünya siyasəti anlayışları ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Müəllif yazır: “*Dünyanın bir çox ölkələrində milli təhlükəsizlik maraqları ilə yanaşı, ümumi ifadə olunmuş praktiki əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq təhlükəsizlik maraqları hələ də uzlaşmamışdır*”. [8]

Müasir dövrdə meydana gələn kiberməkan dövlətin silahlı qüvvələri strukturunda həlledici təsirə malik amilə çevrilməkdədir. Buna görə də beynəlxalq və milli təhlükəsizlik üçün ən ciddi təhdid olan “kiberhücum”la mübarizə bu gün ən aktual mövzulardan biridir.

Dünya siyasətində kibermüharibələr – “kibernetik döyüş əməliyyatları” hücum və müdafiə xarakteri daşıyır: “Bunlar bu və ya digər ölkənin müasir milli

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

təhlükəsizlik siyasəti üçün adekvat vasitələrinin mövcudluğunun mühüm səviyyələridir”. [8] Müəllif Rusiyada milli maraq və milli təhlükəsizlik anlayışlarının yaranması tarixinə toxunaraq, milli təhlükəsizlik strategiyasında milli təhlükəsizliyin güc və vasitələrini araşdıraraq ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasında prezidentin başçılıq etdiyi RF Təhlükəsizlik Şurasının əsas yer tutduğunu qeyd edir.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ DÖVLƏTÇİLİK DƏYƏRLƏRİ

Milli təhlükəsizlik dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin mövcudluğunun əsas şərti olmaqla yanaşı, dəyərlərin qorunub saxlanmasına da imkan yaradır. Təhlükəsizlik sahəsində dövlətin strateji baza rolunu oynayan dəyərlərin ifadə forması milli maraqlardır. Onlar xalqların, dövlətlərin, bütövlükdə bəşəriyyətin müasir siyasi, iqtisadi və mənəvi fəaliyyət sahələrində baş verən proseslərin hərəkətverici qüvvəsidir. Bu maraqların reallaşması və müdafiə olunması milli, regional və global təhlükəsizlik siyasətinin əsas mahiyyətini təşkil edir.

Dövlət öz milli təhlükəsizliyini malik olduğu qüdrət və gücü ilə, təbii ehtiyatları, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, əhalinin əxlaqi-siyasi potensialı, ölkənin geosiyasi vəziyyəti və hərbi gücü ilə təmin edir. Silahlı qüvvələr son mərhələdə – ölkəni təcavüzdən müdafiə etmək və həyati vacib maraqlarını qorumaq lazım gəldikdə tətbiq olunur. Hazırda milli təhlükəsizliyin təmin olunması prosesində qeyri-hərbi yollara – siyasi-diplomatik, beynəlxalq-hüquqi, iqtisadi və s. vasitələrə üstünlük verilir. Güc strukturları ölkə daxilində öz funksiyalarından yalnız mövcud şəraiti normallaşdırmaq, qanunçuluğu bərpa etmək, vətəndaşların təhlükəsizliyinə təhdidləri aradan qaldırmaq, habelə mümkün münaqişələri siyasi yolla həll etmək zərurəti yarandıqda istifadə edə bilirlər. Milli təhlükəsizliyin təmin olunması bütün dövlət orqanlarının vəzifəsidir. Problemi yalnız ordu, polis, əks-kəşfiyyat və s. güc strukturları vasitəsilə həll etmək qeyri-mümkündür.

Təhlükəsizliyə qarşı yönəlmiş təhdidlərin, təhlükələrin xüsusiyyətləri ensiklopediyalarda öz əksini belə tapıb: “*Ölkədə təhlükəsizliyin yaranmasına qarşı təhlükə üç kateqoriyada təmsil olunur: onlardan bəziləri cəmiyyət və dövləti, digərləri bilavasitə hökuməti, üçüncülər isə əsas etibarilə ayrı-ayrı vətəndaşları təhdid edir... Bəzi təhlükələr bütövlükdə dövləti təhdid etsə də, birbaşa və bilavasitə hökumətə münasibətdə təzahür edir*”. [9]

Rus tədqiqatçıları **V. Petrovski** və **A. Kokotin** “milli təhlükəsizlik” anlayışının mahiyyəti, məzmunu və təkamülünü, **A. Arbatov**, **V. Aleksin**, **P. Belov**, **P. Qreçko**, **V. İqnatov**, **N. İllarionov**, **V. Polikarpov**, **A. Ponedelkov**, **A. Starostin** milli təhlükəsizliyin təmin olunmasını və metodologiyasını, **K. Hacıyev**, **A. Duqin**, **L. İvanov**, **A. Panarin**, **V. Ryabtsov**, **V. Çasviç**, **Y. Volkov**, **A. Kostin**, **A. Xlujkov** və başqaları isə müasir dünyada təhlükəsizliyin təmin olunmasına geosiyasətin

təsiri, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinin geosiyasi aspektləri, milli təhlükəsizliyə geosiyasi amillərin təsiri problemini araşdırmışlar.

Milli təhlükəsizlik sisteminin mühüm elementləri – millət, şəxsiyyət, cəmiyyət, dövlət, həyatı vacib maraqları ehtiva edən anlayışlardır. “Millət” anlayışı “milli təhlükəsizlik” anlayışından daha geniş mənə kəsb edir. Mühüm olan budur ki, millətlərin formalaşmasının əsasında etnik prinsip durmur. “Əgər əvvəllər “millət” anlayışına dil, ərazi, iqtisadi həyat, psixoloji xüsusiyyətlər, mədəniyyətlərin ümumiliyi əsasında əmələ gələn insan birliyi kimi tərif verilirdisə, indi millət əksəriyyət tərəfindən vətəndaş cəmiyyəti və dövlətin vəhdəti kimi qəbul edilir”. [10]

“*Milli təhlükəsizlik*” terminindən istifadəyə gəldikdə rus müəllifləri onun qəbul olunmasını məqsəduyğun sayırlar. Onlar Rusiyanın milli xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, bunu “ümumxalq təhlükəsizliyi” kimi qəbul edirlər. Bəzi müəlliflər Rusiyada milli təhlükəsizlikdən bəhs etdikdə “millətlərin təhlükəsizliyi”, “ölkənin təhlükəsizliyi”, “Rusiyanın təhlükəsizliyi” kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. “Milli təhlükəsizlik” termini ingiliscə “national security” söz birləşməsindən götürülmüşdür. Bu kəlmə həm “milli”, həm də “dövlət təhlükəsizliyi” kimi tərcümə olunur. “Dövlət təhlükəsizliyi” anlayışı isə daha çox SSRİ dövrünə aid idi. Lakin indiki demokratik dəyişikliklər dövründə “milli” və “dövlət təhlükəsizliyi”ni sinonim kimi işlətmək qeyri-mümkündür. Dövlət təhlükəsizliyi təhlükəsizliyin bir möhürüdür. Hətta hibrid olaraq “milli-dövlət təhlükəsizliyi” terminindən də istifadə etmək olmaz. Halbuki, rus elmi ədəbiyyatında bu cür terminlərə təsadüf olunur.

Rusiya öz milli təhlükəsizliyini təmin etmək üçün milli-hərbi təhlükəsizlik, elmi-texniki təhlükəsizlik, konstitusiya təhlükəsizliyi, bioloji təhlükəsizlik, Rusiya xalqlarının sağlamlığının qorunması, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinin əsaslarına dair informasiya-analitik mərkəzləri, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinin hüquqi təmin olunması mərkəzi, texnoloji təhlükəsizlik, genetik təhlükəsizlik və s. mərkəzləri təsis etmişdir. Bundan başqa, Rusiyanın milli təhlükəsizliyinin geosiyasi cəhətdən təmin olunması üçün çox sayda elmi tədqiqatlar, dissertasiyalar, monoqrafiyalar, məqalələr yazılmaqla yanaşı, dövlət səviyyəsində konkret tədbirlər də görülür. Bu sahədə “*Rusiyanın milli təhlükəsizliyi və geosiyasəti*” jurnalının fəaliyyəti məxsusi qeyd edilməlidir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, problemin rusiyalı tədqiqatçıları milli təhlükəsizlik sistemini tədqiq edərək onun kateqorial aparatını yaratmışlar.

Milli təhlükəsizlik mürəkkəb, çoxsəviyyəli, dinamik sistem olub, əsasında sosial subyektlərin şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin baza münasibətləri durur. Bu sistem bir çox amillərin – tarixi, coğrafi, etnik, demoqrafik, sosial-siyasi, iqtisadi

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

di, mədəni, dini amillərin təsiri altında formalaşır.

Cəmiyyət həyatının müxtəlif sferaları və təhdidlərin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq milli təhlükəsizliyi siyasi, iqtisadi, sosial, hərbi və digər təhlükəsizlik növlərinə ayırmaq mümkündür.

Dövlətin milli təhlükəsizliyinin əsasında normativ və hüquqi sərhədlərlə təsbit olunmuş milli maraqlar, milli dəyərlər və milli məqsədlər durur. Milli maraqların dərk olunmasına milli dəyərlər təsir edir. Milli dəyərlər millətin mövcudluğu üçün müəyyən mənəvi və maddi rifah əhəmiyyəti kəsb edən fundamental normalardır. Milli maraqların iyerarxiyası milli məqsədlərin sistemini müəyyən edir. Milli məqsədlər milli təhlükəsizlik sistemində ən hərəkətli elementlərdir. Onlar milli dəyərlər və milli maraqlar prizmasından müəyyən olunur və formalaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Сущность и содержание национальной безопасности. Система национальной безопасности // <http://uchebnik-online.com/129/1878.html>
2. Общие проблемы безопасности. Роль и место информационной безопасности // <http://www.pandia/text/78/188/45781.php>
3. Послание Президента РФ Федеральному Собранию “О национальной безопасности”. Независимая газета, №56, 14 июня, 1996
4. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года. Российская газета, №49, 2009
5. Поздняков А. И. Система основных понятий теории национальной безопасности с позиции ценностного (аксиологического) подхода. Безопасность России в XXI веке. Москва, РИЦ ИСПИРАН, 2006
6. Анненков В. И., Баранов С. Н., Важнов О. Ю. и др. Безопасность России: геополитические и военно-политические аспекты. Москва, РУСАВМА, 2006
7. Бурьяк А. Национальная безопасность. // <http://national.secur.narod.ru//index/htm>
8. Кокошин А.А. Национальные интересы, реальный суверенитет и национальная безопасность // <http://pynhil.ru/index.rhn.otion.com.content.task=wilw=1258>
9. Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона. Москва, 1898, т. 5, с.304-305
10. Потапов В. Я. Национальная и международная безопасность: политические и военные аспекты. Полис. Политические исследования. 2015, №1, с.179-184

РЕЗЮМЕ
О РОССИЙСКОЙ МОДЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
Х. НИЯЗОВ

Со стороны российских исследователей был достаточно серьёзно изучен вопрос о сущности, структуре и предмете понятия “национальная безопасность”. Принципы обеспечения национальной безопасности – доминирование значимых идей, направленных на реализацию национальных интересов. В структуру безопасности включаются социальная, государственная, национальная, в том числе культурная, интеллектуальная, информационная, политическая, военная, экономическая и экологическая безопасности. Для ее обеспечения необходима взаимосвязь законодательных актов и созданных на их основе механизмов и структур по защите национальных интересов. Следует отметить, что роль информационной безопасности и ее место в системе национальной безопасности еще больше возрастает. Национальные интересы – сборник ценностей и задач, обеспечивающих защиту интересов нации как единого целого. Национальная безопасность, являясь основным условием существования общества и личности, создает возможности для защиты и сохранения этих ценностей. Важнейшими элементами системы национальной безопасности являются понятия нации, личности, общества, государства и жизненно важных интересов.

SUMMARY
WITH RESPECT TO RUSSIAN NATIONAL SECURITY MODEL
KH. NIYAZOV

On the part of Russian researchers the issue of the nature, structure and subject concept of "national security" was seriously studied. The principles of national security are the dominance of significant ideas, aimed at the realization of national interests. The social security structure includes, state, national, including the cultural, intellectual, informational, political, military, economic and environmental security. For its securing it's necessary the interrelation of regulatory acts and based on these working parts and structures on the protection of national interests. To be noticed is that the role of information security and its place in the national security further increases. National interests are the compilation of values and objectives, ensuring the protection of the interests of the nation as a whole. National security, as a basic condition for the existence of society and the individual, creates opportunities to protect and preserve these values. The most important elements of the national security system are the concepts of the nation, the individual, society, state and vital interests.

AZƏRBAYCAN-NATO MÜNASİBƏTLƏRİ: STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞA APARAN YOL

Mayor Xəyal İSKƏNDƏROV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: təhlükəsizlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, təşəbbüs, genişlənmə
Ключевые слова: безопасность, партнерство, сотрудничество, инициативность, расширение
Keywords: security, partnership, cooperation, initiative, enlargement

Nəzərə alsaq ki, Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Yaxın Şərq, Avropa və Asiya arasında keçid dəhlizi kimi öz geosiyasi mövqeyinə görə mühüm regiondur, tarix boyu hegemon güclər bu regionu öz nüfuz dairələrini genişləndirmək məqsədilə bir növ baza qismində istifadə etməyə çalışmışlar. Qədim zamanlarda Osmanlı və Fars imperiyası tərəfindən həyata keçirilən belə bir strategiya hazırda Rusiya, İran, Avropa İttifaqı və ABŞ tərəfindən tətbiq edilir. Cənubi Qafqazın gələcək geosiyasi durumu barədə bu kimi dövlətlərin maraqlarını özündə əks etdirən fikirlərə nəzər salmaq. Məsələn, ABŞ Qafqazı vahid qərbyönlü federasiya və ya konfederasiya kimi görmək istəyir. 2011-ci ilin sentyabrında Vaşinqtonda keçirilmiş *“Cənubi Qafqazda müstəqilliyin 20 illiyi: nailiyyətlər və sınaqlar”* adlı konfransda ABŞ Müdafiə Nazirliyinin Rusiya, Ukrayna və Avrasiya məsələləri üzrə direktoru *Cennifer Volş* Cənubi Qafqazın ABŞ-ın təhlükəsizliyi üçün vacibliyinin beş səbəbini belə izah etmişdir. [1]

1. Cənubi Qafqazın coğrafi mövqeyi, İranla sərhəd olması, İrandan yayıla bilən təhlükə, o cümlədən nüvə materialları həm də Cənubi Qafqazdan keçə bilər.
2. Cənubi Qafqaz ABŞ-ın Əfqanıstandakı qoşunlarını təchiz etməsi üçün münasib şimal yoludur.
3. Cənubi Qafqaz Avropanın enerji təchizatında mühüm rol oynayır. Bu region həm enerji mənbəyi, həm də Orta Asiyadan enerji dəhlizidir.
4. Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin təmin olunması və münaqişələrin həlli ABŞ-ın təhlükəsizlik marağında olan məsələdir.
5. ABŞ Cənubi Qafqaza daha geniş mənada Avropanın bir hissəsi kimi baxır və region dövlətlərinin Avropa institutlarına qoşulmasında maraqlıdır.

Rusiya Qafqazı özünün ənənəvi təsir dairəsi kimi qəbul etdiyindən digər ölkələrin regional işlərə müdaxiləsinə qarşı çıxır. Həmçinin Rusiya vahid Qafqaz-

dansa üç müstəqil Cənubi Qafqaz dövlətindən ibarət zonanın yaradılmasında maraqlıdır. NATO strukturlarının Qafqaza, Yaxın və Orta Şərqə doğru irəliləməsi rəsmi Moskva tərəfindən qısqançlıqla qarşılır, Rusiyanın təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirilir. Rusiyanın bəzi dairələri müxtəlif vasitələrlə NATO-Qafqaz əməkdaşlığına mane olmağa çalışırlar. Buna baxmayaraq, NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsinə qarşı Rusiyanın hazırladığı bəyanata Azərbaycanın qoşulmaması onun Avropa siyasi dəyərlərinə sədaqətini sübut edir. Lakin global siyasi vəziyyətdə baş verən dəyişikliklərdən asılı olaraq, Rusiyanın NATO ilə münasibətlərinin xarakteri dəyişə bilər. Buna görə də Azərbaycan diplomatiyası Rusiyanın və başqa dövlətlərin NATO ilə münasibətlərini, onların mövqeyini diqqətlə öyrənir və öz siyasi fəaliyyətini buna uyğunlaşdırır. [2.15]

Avropa İttifaqı Cənubi Qafqaza Xəzər dənizinin enerji resursları üçün tranzit region kimi baxır. Xəzərin neft və qaz ehtiyatları Avropa üçün Rusiya yanacağına alternativ mənbə qismində nəzərdən keçirilir. Avropa Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqeyinin zəifləməsində maraqlıdır. Yaxın perspektivdə Cənubi Qafqaz ölkələri Avropa İttifaqının xammal mənbəyinə çevrilə bilər.

Regionda güclənən İran isə Cənubi Qafqazda gedən proseslərdə qeyri-regional güclərin iştirakını istisna edir, yəni Cənubi Qafqaz vahid geostrateji regionunda yalnız üç müstəqil ölkə – Türkiyə, Rusiya və İranın təmsil olunmasını nəzərdə tutan “3+3 modeli”ni məqsəduyğun hesab edir. [3]

Əgər NATO-Azərbaycan əlaqələrinin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, Şimali Atlantika Təşkilatının Azərbaycanda maraqları zəngin karbohidrogen resursları ilə məhdudlaşmır. Hər şeydən öncə bu, Azərbaycanın vacib geosiyasi mövqeyi və regiondakı rolu ilə bağlıdır.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında NATO-Azərbaycan əlaqələrinin zəruriliyinə əsas kimi göstərilən arqumentləri belə qruplaşdırmaq mümkündür. [4]

- 1) Bu əlaqələr Azərbaycanın gələcəkdə təhlükəsizliyinə tam əminlik yaradır;
- 2) Azərbaycan üçün həllini gözləyən vacib problemin – Dağlıq Qarabağ probleminin həlli reallaşacaq;
- 3) Neft hasilatı və ixracatının təhlükəsizliyi təmin ediləcək;
- 4) Xəzərin statusunun həlli başa çatdırılacaq;
- 5) Azərbaycan ordusu NATO standartlarına tam uyğunlaşdırılacaq.

NATO kimi nüfuzlu beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın genişləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətində əsas istiqamətlərdən birini təşkil etdiyinə görə, ölkə rəhbərliyi qəbul edilmiş qərarların və əldə olunmuş razılaşmaların həyata keçirilməsi sahəsində ardıcıl siyasət yeridir. Azərbaycanın SNT proqramına qoşulması və FTƏP proqramını imzalaması nəticəsində NATO ölkələri ilə siyasi, hərbi, mədəni, humanitar əlaqələrin inkişaf etdirilməsi üçün geniş imkanlar yarandı. Bir tərəfdən olaraq, Azərbaycan Şimali Atlantika İttifaqının əsas məq-

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

sədinə – bütün Avro-Atlantik məkanda sülhün və sabitliyin möhkəmləndirilməsinə öz sadiqliyini nümayiş etdirir. [2.15] 2004-cü ilin noyabr ayında Bakıya səfərə gələn NATO-nun Baş katibi **Yap de Hup Şeffər** Bakı Dövlət Universitetindəki çıxışı zamanı Azərbaycanın NATO-ya verdiyi hərbi töhfəni xüsusilə vurğulayaraq qeyd etmişdir: *“Bu gün Azərbaycanın qoşunları Balkan ölkələrində və Əfqanıstanda ISAF əməliyyatında Alyans və digər tərəfdaşların qoşunları ilə çiyin-çiyinə xidmət edir. Bundan əlavə, Azərbaycan İraqda koalisiya qüvvələrinə də öz əhəmiyyətli töhfəsini verib. Bu töhfələr, sözsüz ki, bizim əməkdaşlığımızın inkişafı istiqamətində çox vacibdir və bizim qarşılıqlı marağımızdadır”*. [5]

Prezident **İlham Əliyevin** 2006-cı il 8-11 noyabr tarixlərində Belçika Krallığına etdiyi səfər sübut etdi ki, NATO və digər Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Noyabrın 8-də Brüsseldə – NATO-nun qərargahında Baş katib **Yap de Hup Şeffər** ilə görüşən Azərbaycan prezidenti **İlham Əliyev** sözügedən beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdiyini bildirmişdir. Dövlət başçısı qeyd etmişdir ki, FTƏP çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər bu inkişafın bariz nümunəsidir. Prezident **İlham Əliyevin** NATO-nun Baş katibi ilə görüşdə müzakirə etdiyi məsələlərdən biri də məhz qitənin enerji təhlükəsizliyi məsələsi olmuşdur. Təbii ki, NATO enerji təhlükəsizliyi məsələsi ilə birbaşa məşğul olmur, amma bu qurum bilavasitə hərbi təşkilat olduğuna görə, Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində məhz öz funksiyasına uyğun iştirak edə bilər. [6] Azərbaycan Prezidenti onu da nəzərə çatdırmışdır ki, *“...ölkəmiz artıq dünyada gedən proseslərin ən fəal iştirakçısı, bir çox hallarda bölgə və Avropa üçün ən önəmli tədbirlərin təşəbbüsçüsüdür. Bu gün Azərbaycanın iştirakı olmadan bölgədə nə siyasi, nə iqtisadi, nə də başqa layihəni həyata keçirmək imkan xaricindədir”*. Görüşdə Baş katib də NATO müttəfiqlərinin Azərbaycanla müxtəlif sahələrdə əməkdaşlığını yüksək qiymətləndirmiş, müdafiə islahatları və təsisat dəyişiklikləri kimi mühüm məsələlər üzərində birgə işlədiklərini, habelə Azərbaycanın Əfqanıstan və Kosovoda sülhyaratma əməliyyatlarında iştirakının NATO üçün böyük əhəmiyyət daşdığını diqqətə çatdırmışdır. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə də toxunan Baş katib bildirmişdir ki, *“NATO-nun tutduğu mövqe ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmaqdan ibarətdir”*. [7. 5] Ümumiyyətlə, bu görüş Alyansla Azərbaycan arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi yolunda yeni mərhələnin başlanğıcı olmuşdur.

Ölkə başçısının bu istiqamətdəki uğurlu siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq 2006-cı il 28-29 noyabr tarixində NATO-ya üzv olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Riqada keçirilmiş sammitində qəbul edilən bəyannamənin 43-cü bəndində ilk dəfə olaraq postsovet ölkələrində mövcud olan münaqişələrə münasibət bildirilmişdir. Sənəddə Alyans liderləri Azərbaycan, Ermənistan,

Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə dəstək verdiklərini bəyan etmiş və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi istiqamətində səylərini daha da artıracaqlarını vurğulamışdılar. [8] Həmin zirvə toplantısında maraqlı məqamlardan biri də ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri **Riçard Luqarın** çıxışı olmuşdur. O, israrla qeyd etmişdir ki, “NATO Azərbaycan və Qazaxıstanla münasibətlərinə xüsusilə diqqət yetirməlidir. Hər iki ölkənin görülməli işləri çox olsa da, nəticə etibarilə NATO üzvlüyü onlar üçün əlçatan olmalıdır”. [9] Bu əsasən ondan irəli gəlirdi ki, NATO artıq öz üzərinə “hüdudlarından kənar” bir çox missiyalar götürmüşdü. Hələ Riqa sammiti ərəfəsində Birləşmiş Ştatların dövlət katibinin müavini **Nikolas Börns** qeyd etmişdir: “Riqa sammitində bizim əsas hədəfimiz NATO-nun gələcəkdə global missiyalar götürməsi və bu missiyalara nail olmaq üçün tərəfdaşlar qazanması və imkanlar əldə etməsi mövzusunun əsas müzakirəyə çevirmək olmalıdır. Hal-hazırda ABŞ transatlantik tərəfdaşlarla ortaq ümumi dəyərlərin qorunması istiqamətində çox ciddi səylə çalışır”. [10] Bir çox missiyanı üzərinə götürsə də, aparıcı NATO ölkələri artıq etiraf edirdilər ki, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün Alyansa üzv olan ölkələrin sayı kifayət deyil. [11.2]

2007-ci ilin fevralında “**Zerkalo.az**” saytında belə bir xəbər yayımlanmışdır: “NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Orta Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi **Robert Simmons** və digər NATO rəsmiləri son altı aydır ki, Azərbaycanı Alyansa üzvlük üçün rəsmi müraciət etməyə çağırır, amma buna müvəffəq ola bilməyiblər”. [12] Əslində Alyansa üzv olmayan ölkələr arasında NATO-nun maraqlarına cavab verən və gələcəkdə üzvlüyü Alyans tərəfindən alqışla qarşılanana biləcək real və potensial tərəfdaş ölkələrdən biri Azərbaycan Respublikası idi.

2008-ci ilin aprelində NATO-ya üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından Buxarestdə keçirilmiş sammitində Alyansın ölkəmizin ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi Riqa bəyannaməsində olduğu kimi bir daha öz təsdiqini tapmışdır. Buxarest zirvə görüşünün yekunu üzrə 3 aprel 2008-ci ildə qəbul olunmuş Bəyannamənin 43-cü bəndində deyilir ki, “NATO Cənubi Qafqazda və Moldovada regional münaqişələrin saxlanılmasından öz narahatlığını bildirir. Bizim xalqlar Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə öz dəstəyini verirlər. Biz, bu prinsiplər nəzərə alınmaqla, bu regional münaqişələrin dinc yolla nizamlanmasına yönəlmiş tədbirlərə dəstək verilməsinə davam edəcəyik”. [13] Riqada qəbul olunmuş sənədə nisbətən Buxarestdə qəbul olunmuş sənəddə çox vacib bir əlavə var. Sənəddə Cənubi Qafqazda və Moldovada regional münaqişələrin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizama salınmasının prinsipləri müəyyən edilmişdir. Bunlar Azərbaycanın və Ermənistanın ərazi bütövlüyü,

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

müstəqilliyi və suverenliyi prinsipləridir. NATO-nun bəyannaməsi BMT Baş Assambleyasının “*Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında*” məlum qətnaməsindən dərhal sonra qəbul olunmuşdur. Həmin qətnamədə də Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi dəstəklənmiş, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin məhz bu prinsip əsasında beynəlxalq normalara uyğun həlli tövsiyə olunmuşdur. Deməli, dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatında münaqişənin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həlli prinsipinin qəbuluna nail olan Azərbaycan dünyanın ən böyük hərbi ittifaqının da bu taleyüklü məsələdə dəstəyini qazana bilmişdir. [14]

Onu qeyd etmək lazımdır ki, NATO-nun Buxarest sammiti Alyansın genişlənməsi, ABŞ-ın Polşa və Çexiya ərazisində raketdönmüdəfiə sistemlərinin yerləşdirilməsi, Əfqanıstandakı vəziyyət, NATO-Rusiya görüşlərinin müntəzəm keçirilməsi kimi bir sıra mühüm mövzuların müzakirəsi ilə yadda qalmışdır. Müzakirə olunan məsələlərin müxtəlifliyinə və əldə olunan nəticələrin əhəmiyyətinə görə bu, sözün əsl mənasında tarixi sammit idi. Sammitdə maraqlı doğuran çıxışlardan birinin müəllifi Rusiya prezidenti **Vladimir Putin** olmuşdur. O öz çıxışında Alyansın Şərqi doğru genişlənməsi, yeni üzvlərin ərazisində hərbi infrastrukturun yaradılması, Avropada Adi Silahlı Qüvvələr haqqında müqavilə, Qərbi dövlətləri tərəfindən Kosovonun müstəqilliyinin tanınması, Polşa və Çexiyada raketdönmüdəfiə sistemlərinin yerləşdirilməsi və digər məsələlər ətrafında NATO və Rusiya arasında yaranmış fikir ayrılıqlarına son qoyulması üçün rəsmi Moskvanın maraqlarının nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulamışdır. **Otto fon Bismarkın** – “*beynəlxalq siyasətdə ən mühüm amil niyyətlər deyil, potensialdır*” fikrini sitat gətirən Rusiya prezidenti Alyansın öz coğrafi məsuliyyət zonasının hüdudlarını aşaraq fəaliyyətini enerji təhlükəsizliyi, kibertəhlükəsizlik sferalarından genişləndirdiyini, lakin NATO-nun qlobal təhlükəsizliyinin təminatçısına çevrilmək perspektivlərinin reallaşacağı təqdirdə belə onun bugünkü dünya reallıqları şəraitində mövcud və potensial təhdidlərin öhdəsindən təkbaşına gələ biləcəyinə inanmadığını, bu cür problemlərin öz həllini tapmasının yalnız beynəlxalq münasibətlərin bütün strateji faktorlarının, həm ayrı-ayrı dövlətlərin, həm də beynəlxalq və regional təşkilatların birgə səyi nəticəsində mümkünlüyünü qeyd etmişdir. O, rəsmi Moskvanın NATO rəsmilərinin təşkilatın fəaliyyətinin birbaşa Rusiyaya qarşı yönəlmədiyi barədə şifahi bəyanatları ilə qane olmadığını və Rusiya sərhədləri yaxınlığında güclü hərbi Alyansın mövcudluğunu ölkəsinin milli təhlükəsizliyinə və ümumlikdə milli maraqlarına qarşı yönəlmiş birbaşa təhdid kimi qiymətləndirdiyini bildirmişdir. [15] Sammitdə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə toxunan **Vladimir Putinin** qeydləri diqqət çəkməyə bilməz: “*Biz öz mövqeyimizi ortaya qoymuşuq və bizim mövqeyimiz hər kəsə bəllidir, mümkün olduğu qədər bütün məsələlərdə isterikadan uzaq olmağa çalışırıq və nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, Qafqazdakı*

məsələlərə biz çox ehtiyatla yanaşırıq. Əlbəttə, bu cür siyasət bizi çox mürəkkəb vəziyyətlə üz-üzə qoyur, çünki postsovet məkanında Kosovo məsələsinə oxşar Dnestryanı, Cənubi Osetiya, Abxaziya, Dağlıq Qarabağ kimi kifayət qədər problemlər var. Bizi nə qədər çətin və mürəkkəb vəziyyətə salsanız da, biz daha diqqətli davranmağa və regionda silahlı münaqişələrdən uzaq olmağa çalışırıq. Region deməklə indi konkret ad çəkmirəm, çünki əvvəlcədən bir şey demək istəmirəm”. Gürcüstan və Ukrayna məsələlərinə də toxunan prezident **Vladimir Putin** qeyd etmişdir: “Gürcülər bilməlidirlər ki, Gürcüstan və Abxaziya, eləcə də Osetiya arasındakı münaqişənin 100 ildən artıq tarixi var və ən əsası bu, etnik münaqişədir. Bu məsələni həll etmək üçün Gürcüstanın NATO-ya daxil olmasına ehtiyac yoxdur, onlar danışıqlar masasına qayıtmalı və münaqişənin mümkün qədər tez həlli yolunu tapmağa çalışmalıdırlar və bunun üçün biz əlimizdən gələn hər köməyi etməyə hazırıq”. Başqa bir maraqlı fakt da odur ki, BMT TŞ-nin Kosovo ilə bağlı 1244-cü qətnaməsinə toxunan **Putin** bütün cəhdlərə baxmayaraq, belə bir qurumun müstəqilliyini tanımamaqda ısrarlı olduğunu da bəyan etmişdir. Ukrayna ilə bağlı çıxışında prezident **Vladimir Putin** qeyd etmişdir ki, *Ukraynanın ümumi əhalisinin üçdə birini, demək olar ki, etnik ruslar təşkil edir. 45 milyonluq əhalisi olan Ukraynada 17 milyon rus yaşayır. Elə rayonlar var ki, əhalisi ancaq ruslardan ibarətdir. Məsələn, Krımın əhalisinin 90%-ni ruslar təşkil edir. Ona görə də kim deyə bilər ki, 17 milyon rusun yaşadığı bir ölkədə bizim marağımız ola bilməz?* [16] Rusiya prezidentinin sammitdə bu şəkildə çıxışı onun adını çəkmədiyi bütün regionlar, eləcə də NATO ölkələri üçün açıq bir mesaj idi. Bunun nəticəsi olaraq, sammitdə ən gözlənilməz hadisə ABŞ-ın rəsmi dəstəyinə baxmayaraq, Ukrayna və Gürcüstanın təşkilata üzvlüyü məsələsinin təxirə salınması olmuşdur. Almaniya, Fransa və bir sıra Avropa ölkələrinin təşəbbüsü ilə baş tutan bu qərar Rusiya diplomatiyasının qələbəsi kimi qiymətləndirilmişdir. [15] Çünki Almaniya və Fransa bu məsələdə Rusiyanın mövqeyini dəstəkləmişdir. Almaniya kansleri **Angela Merkel** NATO-nun heç bir dövlətə qarşı yönəlmədiyini qeyd edərək Alyansla Rusiya arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsini təklif etmişdir. Konkret olaraq müzakirə edilən məsələyə gəlincə, xanım kansler Ukrayna və Gürcüstanın NATO üzvlüyünə hazır olmadığını bildirmişdir: “Gürcüstanda Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri mövcuddur, ərazisində regional münaqişələr olan ölkələrə isə Alyansda yer yoxdur. Ukraynada isə əhalinin bir hissəsi Alyansa can atsa da, əksəriyyəti üzvlükdən imtina edir”. [14] Bununla da, Rusiya NATO-nun keçmiş SSRİ sərhədlərini keçməsinin qarşısını müvəqqəti də olsa ala bildi. Ancaq bu gedişlərin pərdəarxası müəllifi olan ABŞ və Rusiya arasında qarşıdurma sona çatmadı. Həm rəsmi Moskva, həm də ABŞ öz prinsiplərindən geri çəkilmək istəmədikləri üçün ümumi, ortaq məxrəcə gələ bilmədilər. Lakin Gürcüstan və Ukraynanı postsovet məkanında Qərb demok-

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

ratiyasının daşıyıcıları hesab edən və bu ölkələrin Alyansa qəbul olunması təklifi ilə çıxış edən ABŞ məsələnin gündəlikdə saxlanılmasına və həmin ilin dekabr ayında keçirilməsi planlaşdırılan NATO XİN-in başçılarının toplantısında yenidən baxılması haqqında qərarın çıxarılmasına nail oldu. [15] Təbii ki, Azərbaycan üçün Rusiya və ABŞ-in beynəlxalq və regional məsələlər barədə ümumi razılığa gəlməsi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ probleminin öz həllini tapmasına ümid yarada bilərdi. Bu isə nəinki Cənubi Qafqazda, ümumilikdə bütün regionda və dünyada strateji sabitlik və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün şərait yaradar və yeni münaqişə ocaqlarının meydana çıxmasının qarşısını almış olardı. Bu mənada, ABŞ-in Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz üzrə İnstitutunun direktoru **Svante Kornel** əbəs yerə Dağlıq Qarabağ münaqişəsini “*öz həllini tapmamış bütün münaqişələrin anası*” adlandırmamışdır. [17] Onu da qeyd edək ki, Buxarest sammitinin Gürcüstana üzvlük vəd edən yekun bəyannaməsi rəsmi Moskvanı hiddətləndirmişdi. Bu bəyannaməyə cavab olaraq, 2008-ci il aprelin 11-də Rusiya Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi, ordu generalı **Yuri Baluyevski** qeyd etmişdir ki, Gürcüstan NATO-ya qoşulduğu təqdirdə, “*Rusiya öz sərhədləri boyunca maraqlarını təmin etmək məqsədilə daha sərt addımlar atacaq və bu addımlar təkcə hərbi deyil, digər vasitələr də ola bilər*”. Bunun ardınca Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyi “*bu, Gürcüstana qarşı açıq aqressiyanın nümayişidir*” kimi bəyanatla çıxış etmiş və beynəlxalq birliyi bu “*ciddi təhlükə*”yə adekvat reaksiya göstərməyə çağırmışdır. [18]

Təəssüf ki, məhz həmin sammitdən sonra Rusiya prezidenti **Vladimir Putin** “qondarma” Abxaziya və Cənubi Osetiya respublikalarına himayədarlıq və dəstək öhdəliyi götürdü və hətta həmin “respublikalar”da Rusiyanın rəsmi nümayəndəliklərini açmağa söz verdi. Bu da Gürcüstan tərəfindən beynəlxalq hüquq prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması və suveren ölkəyə birbaşa təhdid hesab olunur.

Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiyada baş verən hakimiyyət dəyişikliyi NATO-Rusiya münasibətlərində “yeni başlanğıc” üçün ümid yaratdı. Ən çox narahatlıq doğuran məsələlərdən biri Şimali Atlantika Təşkilatının miqyası və əhatə dairəsi idi. İndi Alyansda diqqət çəkən xüsusi məqam Rusiyanın yeni prezidenti **Dmitri Medvedevin** NATO ilə bağlı strategiyası idi. O öz sələfi **Vladimir Putin** kimi Rusiya-Qərb münasibətlərindəki məsafəni yenə saxlayacaq, yoxsa əməkdaşlığı genişləndirməyi nəzərdə tutan yeni siyasi kurs təyin edəcək? Rusiya NATO-nun genişlənməsinə müqavimət göstərəcək, yoxsa Alyansın genişlənməsinin qaçılmaz olduğunu qəbul edərək öz hərbi strategiyasını yeniləyəcək və yaxud da NATO-ya üzvlüyün mümkünlüyünü nəzərdən keçirəcək? Həmin vaxt birbaşa qarşıdurma o qədər də real deyildi. Rəhbər dairələrdə NATO ilə münasibətdə ciddi fikir ayrılıqları müşahidə olunurdu. Rus rəsmiləri əməliyyat səviyyəsində Alyansla hərbi əməkdaşlığın zəruri olduğunu etiraf edirdilər. Lakin

NATO və Rusiya arasında siyasi cəhətdən sıx əməkdaşlıq mümkün görünmürdü, çünki Rusiya üçün NATO müttəfiqdən daha çox, əsasən “soyuq Qərb”in siyasi məqsədlərinin ən əsas icraçısı, hətta Rusiyada gələcəkdə baş verə biləcək milli təhlükəsizliyi təhdid edən ciddi problemlərin bilavasitə mənbəyi hesab olunurdu. Rusiyanın NATO-ya qarşı mövqeyi əsasən iki arqument üzərində qurulmuşdu. Birincisi, NATO Rusiyanın maraqlarını təhdid altına alan təhlükəli dərəcədə güclü, hətta hər şeyə qadir, dost olmayan hərbi blok hesab olunurdu. Digər tərəfdən, Alyans təhlükəsizlik çağırışlarının sərhədlərinin məhdudlaşmadığı, tamamilə dəyişmiş beynəlxalq mühitdə təhlükəsizliyi təmin etmək iqtidarında olmayan təşkilat, bir sözlə “soyuq müharibə”nin qalığı hesab olunurdu. **Putin** və **Medvedevə** görə, Alyansın genişlənməsi “hüdudlardan kənar” təhdidlərin qarşısının alınması üçün çıxış yolu deyildi. Rusiyanın maliyyə naziri **Aleksey Kudrinin** 2008-ci ilin iyununda Sankt-Peterburq Beynəlxalq İqtisadi Forumunda dediyi kimi, “*NATO artıq tarixə qovuşmalı idi*”. Beləliklə, hakimiyyət dəyişikliyi olsa da, Rusiyanın NATO-nun genişlənməsinə qarşı mövqeyi Buxarest sammitindən sonra da sərt xarakter daşımaqda davam edirdi. [19] Rusiya öz maraq dairəsi hesab etdiyi, eyni zamanda NATO-nun üzvlük vəd etdiyi Gürcüstana təzyiqləri daha da artırdı, bu da öz növbəsində iki ölkə arasında çox ciddi gərginliyə, hətta 2008-ci ilin avqustunda silahlı toqquşmaya və Gürcüstan ərazisinə qoşun yeridilməsinə gətirib çıxardı. 1998-ci ildə meydana gəlmiş Kosovo məsələsi ilə 2008-ci ildə Gürcüstan və Rusiya arasında baş verən müharibədən sonra Moskvanın iki fərqli yanaşması ortaya çıxdı. Kosovonun müstəqilliyinə qarşı çıxan Rusiya elə həmin il Abxaziya və Cənubi Osetiyanın “müstəqilliyi”ni tanıdı. Sözsüz ki, cərəyan edən bütün bu hadisələr Azərbaycan rəhbərliyi, eləcə də ölkə ictimaiyyəti tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Ona görə də ölkənin xarici siyasətində Rusiya faktoru hər zaman nəzərə alınmışdır. Bununla yanaşı, ölkə rəhbərliyi NATO ilə əməkdaşlığa da xüsusi önəm verir.

2008-ci il iyunun 27-də Bakıda Prezident **İlham Əliyevlə** NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi **Robert Simmons** arasında baş tutan görüşdə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının perspektivləri barədə fikir mübadiləsi aparılmış və **Robert Simmons** qeyd etmişdir ki, bu istiqamətdə nəzərəçarpan əsas irəliləyişlərdən biri proqramın bir neçə nazirliyi əhatə etməsidir. NATO nümayəndəsinin bildirdiyinə görə, fəaliyyət hökumət daxilində koordinasiyalı aparılır və bu da Azərbaycanla NATO arasındakı əməkdaşlığın pozitiv aspektlərindən biridir. [20] Həmin il dekabrın 16-da Azərbaycan Respublikasına səfər edən NATO Baş katibinin müavini **Klaudio Bizonyero** Milli Məclis sədrinin birinci müavini, Təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri üzrə daimi komissiyanın sədri **Ziyafət Əsgərovlə** görüşündə səfərin məqsədinin Azərbaycanla əlaqələrin inkişaf etdirilməsindən ibarət olduğunu bildirmiş və

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların, əldə olunmuş nəticələrin NATO-da yüksək qiymətləndirildiyini diqqətə çatdırmışdır. NATO-nun da Azərbaycanla münasibətlərə böyük önəm verdiyini deyən qonaq bu münasibətlərin inkişafında parlamentlərin rolunu xüsusi qeyd etmişdir. [21]

2009-cu il aprelin 4-də Strasburqda NATO-nun 60 illiyi ilə əlaqədar keçirilən növbəti sammit zamanı NATO-nun üzleşdiyi ümumi və strateji məsələlər müzakirə edilmiş, yeni strateji konsepsiya hazırlamaq məqsədilə Avro-Atlantik məkanın təhlükəsizliyi kontekstində NATO-nun yerini müəyyənləşdirmək üçün gələcək perspektivlər araşdırılmışdır. Bununla yanaşı, NATO-nun Əfqanıstana dair strategiyasında irəliləyişlər, Kosovoda vəziyyət, Rusiya ilə münasibətlər, Fransanın quruma yenidən tamhüquqlü üzv olmaq istəyi, bunun NATO-Avropa İttifaqı münasibətlərinə təsiri müzakirə olunmuşdur. [22] Sammitin sonunda 62 maddədən ibarət bəyannamə qəbul edilmiş və yekun sənədin 58-ci bəndində qurumun münaqişə zonalarına dair münasibəti xüsusi yer alaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəkləndiyi qeyd olunmuşdur. [23]

NATO-nun yekun sənədində Rusiyaya qarşı sərt tələblər də yer almışdır. Bəyanatda qeyd olunur ki, əməkdaşlığın ümumi təhlükəsizlik təhdidlərinə qarşı birlikdə və təsirli şəkildə cavab verməsi üçün Rusiya ilə NATO arasında dialoq çox əhəmiyyətlidir: *“Bizim Rusiya ilə münasibətlərimiz etimada və öhdəliklərə riayət olunması prinsiplərinə əsaslanır. Buna baxmayaraq, Rusiya ilə münasibətlərimiz NATO-nun axırıncı sammitindən sonra dərin narazılıqlarla müşayiət olunub. Alyans bundan sonra da Rusiya ilə münasibətlərdə ortaya çıxacaq irəliləyişləri dəyərləndirəcək. Biz bildiririk ki, NATO-Rusiya Şurasının bütün üzvləri 1997-ci ildə imzalanmış NATO-Rusiya arasındakı təməl Aktına, 2002-ci il Roma bəyannaməsində təsbit olunan ümumi dəyərlərə və bütün prinsiplərə sadıq qalsın”*. Sənəddə habelə Rusiya təkidlə 12 avqust və 8 sentyabr 2008-ci il tarixlərində üzərinə götürdüyü öhdəlikləri (o cümlədən məlum ərazilərdən çəkilməsi) yerinə yetirməyə dəvət edilir. Bundan əlavə, sənəddə Rusiyanın separatçı rejimlərin “müstəqilliyi”ni tanıması qəbul edilmir, bu qərarın ləğvi tələb olunur, belə bir siyasətin NATO-Rusiya Şurasının, ATƏT-in və BMT Təhlükəsizlik Şurasının söykəndiyi dəyər və prinsiplərə zidd olduğu bildirilir. [23] Zirvə toplantısının ən maraqlı və yaddaqalan hadisəsi isə, şübhəsiz ki, Alyansa yeni üzvlərin – Albaniya və Xorvatiyanın qəbul olunması idi. Bu iki kiçik Balkan ölkəsi planetin ən qüdrətli hərbi ittifaqına daxil edildi.

Alyansın Strasburq sammitindən bir neçə gün sonra, aprelin 9-da Bakıda keçirilən *“NATO – Alyans tam siyasi yetkinlik çağında”* adlı konfransda çıxış edən NATO nümayəndəsi **Jean Francios Bureau** Azərbaycanın Alyans üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd etmişdir: *“NATO-nun sonuncu sammitindən sonra Alyansın təhlükəsizlik konsepsiyası yeni mərhələyə qədəm qoyacaq. Əfqanıstanda sabitliyə nail olmaq Alyansın gələcək prinsiplərindən biridir və*

hesab edirik ki, bu istiqamətdə Azərbaycanla NATO arasında əlaqələrin inkişafı labüddür". [24] Əslində bu məsələ 2009-cu ilin fevral ayında Qırğızıstan hökumətinin öz ərazisindəki "**Manas**" hərbi bazasını bağlamasından sonra daha aktual şəkildə gündəmə gəlmişdir. Bunun ardınca Qırğızıstan sözügedən hərbi bazanın istifadəsi ilə bağlı ABŞ-la yanaşı, digər NATO ölkələri ilə də müqavilələrini ləğv etmişdir. Hadisələrin belə səpkidə inkişafından narahat olan NATO qüvvələri Əfqanıstana yükdaşımalar üçün yeni marşrutları nəzərdən keçirməyə başladı ki, bu istiqamətdə ən əlverişli ərazilərdən biri kimi Azərbaycan daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Bunun əsas səbəblərindən biri də Azərbaycan vasitəsilə yükdaşımaların təhlükəsiz olmasıdır. Həmin vaxt konfransın işinə qiymət verən ABŞ-ın ölkəmizdəki səfirliyinin nümayəndəsi **Terri Davidson** bildirmişdir ki, Əfqanıstan ABŞ və NATO üçün prioritet bölgə sayılır: "*Biz Azərbaycanı Əfqanıstanda sülh və inkişafın bərqərar olmasında etibarlı tərəfdaş kimi görürük. Azərbaycan uzun illər Şərqlə Qərbi birləşdirən körpü rolunu oynayıb, Şərqdən Qərbə və əks istiqamətdə yüklərin daşınmasında müstəsna rola malikdir. Buna görə də belə bir konfransın Azərbaycanda keçirilməsi təbiidir*". [25] Bilirik ki, Azərbaycan Əfqanıstanla bağlı NATO qüvvələri ilə əməkdaşlığını təkcə yükdaşımalarla məhdudlaşdırmır. Azərbaycan hərbciləri həm də Əfqanıstanda sabitliyin təmin olunmasında yaxından iştirak edirlər. Bütün bunlar həm Azərbaycanın beynəlxalq terrora qarşı mübarizə apararı ən fəal dövlətlərdən biri olduğunu təsdiqləyir, həm də ölkəmizin NATO-da cəmləşən, eləcə də digər Qərb dövlətləri üçün ən etibarlı partnyorlardan biri olduğunu nümayiş etdirir. "*Azərbaycan NATO-nun çox dəyərli tərəfdaşdır*". Bu fikri NATO-nun Baş katibi **Yap de Hup Şeffe** 2009-cu il aprelin 29-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevlə** görüşdən sonra keçirdiyi mətbuat konfransında söyləmişdir. [26,27]

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığının yüksələn xətlə inkişafı Alyansın fəvqə qüvvəsi olan ABŞ-ın da daim diqqət mərkəzindədir. Hələ 2009-cu il mayın 5-də Prezident **İlham Əliyev** ABŞ müdafiə nazirinin Avropa və NATO siyasəti məsələləri üzrə müşaviri **Meri Varlikin** başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini qəbul edərkən müşavir İraqda və Əfqanıstanda aparılan sülhməramlı əməliyyatlara Azərbaycanın verdiyi töhfəyə görə ABŞ-ın minnətdarlığını ifadə etmişdir. [27] Bu həmin vaxtlara təsadüf edirdi ki, Azərbaycan Respublikası Əfqanıstandakı hərbi kontingentinin sayını dörd dəfə artırmışdı. Bu da sözsüz ki, ABŞ rəhbərliyi tərəfindən müsbət qarşılanan bir addım idi.

2010-cu ilin noyabr ayında Lissabonda keçirilən NATO-nun növbəti sammitində qəbul olunan yeni strateji konsepsiyada üç əsas vəzifə müəyyənləşdirilmişdir: kollektiv müdafiə, böhranların idarə edilməsi və kooperativ təhlükəsizlik. Bu konsepsiyanın meydana gəlməsilə sübut olunmuşdur ki, əvvəlki iki konsepsiya yaxın gələcəkdə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün tələblərə cavab vermir.

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

[28] Sammitdə müttəfiq liderlər bəyan etmişdirlər ki, Alyansın tərəfdaşlıq proqramları təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində siyasi dialoq və regional əməkdaşlığın bünövrəsini təşkil edər, ümumi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsinə, bir çox missiya və əməliyyatlarda nailiyyətlər əldə edilməsinə öz töhfəsini verə bilər. Yeni konsepsiyada əks olunan ən böyük dəyişikliklərdən biri Vaşinqton müqaviləsinin 5-ci maddəsinə əsasən, Alyansın üzv dövlətlərini müdafiə etmək üçün fəal hərəkətə keçmək hüququnu şərtləndirən halların kəmiyyət və keyfiyyətə genişlənməsidir. Bu ilk növbədə konsepsiyanın 5-ci maddəsinin tətbiq dairəsinin genişlənməsi və dərinləşməsi, o cümlədən hazırkı beynəlxalq münasibətlər sistemində meydana çıxan və ya mövcud olan bir sıra digər təhdidləri də əhatə etməsi ilə izah edilə bilər. Digər tərəfdən, konsepsiyanın təhlili NATO-nun qarşısına qoyduğu bu və digər vəzifələri, o cümlədən tək regional, Avro-Atlantik deyil, qlobal böhranlar üzrə fəaliyyətini (qarşısını alma, idarəetmə və nəticələrini aradan qaldırma) hüquqi baxımdan avtonom şəkildə, lakin digər aidiyyəti faktorlarla, o cümlədən BMT ilə birgə əməkdaşlıq şəraitində quracağı nəticəsinə gəlməyə əsas verir. [29] Ermənistanın ciddi etirazlarına baxmayaraq, Lissabon sammitində də Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı rəsmi İrəvanı təşvişə salan çox əhəmiyyətli bəyanat qəbul edilmişdir. Bəyanatın 35-ci maddəsində NATO Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, müstəqilliyini və suverenliyini tanıdığını bir daha təsdiq etmişdir. Lissabon sammitində bir daha bəyan edilmişdir ki, Azərbaycan sammitə beynəlxalq təhlükəsizliyə dəstək qüvvələrinin əhəmiyyətli bir üzvü, önəmli bir müttəfiqi kimi qatılıb və münaqişələrin qarşısının alınması və Avrasiya məkanında təhlükəsizliyin təminatında müttəfiqlik vacib rol oynayır. [30]

Lissabonda qəbul olunan qərarların ardınca NATO ölkələri xarici işlər nazirlərinin 2011-ci ilin aprel ayında Berlində baş tutan toplantısında Alyansın yeni tərəfdaşlıq siyasəti təsdiq edilmişdir. Bu siyasətin məqsədi beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində ortaq maraqları nəzərə alaraq bütün dünya ölkələri ilə siyasi dialoq və praktiki əməkdaşlığı genişləndirmək idi. Əgər əvvəllər FTƏP və PAP-a qoşulmaq ancaq Avro-Atlantik məkanın ölkələri üçün mümkün idisə, yeni tərəfdaşlıq siyasəti nəticəsində istənilən ölkə bu tərəfdaşlıq mexanizmlərindən istifadə etmək şansı əldə etmiş oldu. [31]

2012-ci il mayın 21-də NATO-nun Çikaqoda keçirilən sayca 25-ci sammiti Əfqanıstan məsələsinin müzakirəsi ilə yanaşı, Azərbaycan üçün digər mühüm bir hadisə ilə – Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli məsələsində Şimali Atlantika Alyansının ədalətli mövqeyinin növbəti dəfə bəyan edilməsi ilə də yadda qaldı. Sammitin yekununda qəbul olunan bəyannamədə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi təkrarən bu beynəlxalq təşkilat və ona üzv dövlətlər tərəfindən tanınmışdır. [30] Bəyannamənin 47-ci bəndində qeyd olunurdu ki,

NATO Cənubi Qafqazda və Moldovadakı həlli yubanan regional münaqişələr barədə narahatlığını bəyan edir: *“Biz Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və suverenliyinin dəstəklənməsinə sadıq qalırıq və BMT-nin Nizamnaməsi və Helsinki Yekun sənədinə, bu prinsiplərə və beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanan regional münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəldilmiş səyləri dəstəkləməkdə davam edirik”*. [32] Qeyd edək ki, Çikaqo sammitinin yekun bəyannaməsini beynəlxalq aləmdə böyük nüfuza malik olan ölkələr, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri Fransa və ABŞ kimi nəhəng dövlətlər də imzalamışlar. Sənədi ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədrlik edən dövlətlərin imzalaması onu deməyə əsas verir ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə vasitəçilik edən tərəflər ölkəmizin ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını bir daha qeyd etməklə yanaşı, münaqişənin də məhz ərazi bütövlüyü prinsipi əsasında həllinə tərəfdardırlar. Bu, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məsələsində Azərbaycanın haqq işinin həm də ümumilikdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən ciddi şəkildə dəstəklənməsi demək idi.

2014-cü il mayın 14-də NATO-nun Baş katibi **Foq Rasmussenlə** görüşündə Prezident **İlham Əliyev** Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının strateji səviyyəyə yüksəlməsini yüksək qiymətləndirmiş və bu nüfuzlu qurumun mənzil-qərargahına beşinci dəfə səfər etdiyini xatırladaraq demişdir: *“Bu fakt əməkdaşlığımızın səviyyəsini göstərir. Bu əməkdaşlıq illəri və bizim NATO-nun SNT proqramına iyirmi il ərzində üzv olmağımız göstərir ki, münasibətlərimiz artıq strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxıb”*. [33] *“Azərbaycan NATO-nun SNT proqramına qoşulduğu andan bu təşkilatın çox fəal və qiymətli tərəfdaşına çevrilib”*. Bu fikri isə NATO Parlament Assambleyasının prezidenti **Hyu Beyli** 2014-cü il iyunun 16-da NATO PA-nın Bakıda keçirilən **“Cənubi Qafqaz: Çağırışlar və imkanlar” adlı 86-cı “Rouz-Rout”** seminarında səsləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, Bakı NATO tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq layihələrə böyük töhfələr verir və Əfqanıstanda keçirilən əməliyyatlarda bundan sonra da iştirak etmək öhdəliyi götürüb. [34] Bu ondan irəli gəlir ki, Azərbaycan NATO-ya üzv olmasa da, bu təşkilatla əməkdaşlıqda xüsusi aktivliyi ilə seçilir.

Əgər təxminən on il öncə, NATO ölkələrinə kənardan heç bir hücum təhdidi ehtimal olunmurdusa, 2014-cü ildən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Ukrayna, Suriya, İraq və digər bu kimi ölkələrdəki mövcud gərgin vəziyyət nəticəsində NATO öz diqqətini yenə də ənənəvi tapşırığına, yəni üzv dövlətlərin müdafiə olunması məsələsinə yönəltdi. NATO ekspertləri tərəfindən səslənən əsas fikir ondan ibarətdir ki, Alyansın dünyada təhlükəsizliyi təmin etmə sahəsində rolu çox böyükdür və bu rol artmaqda davam edəcək. NATO Əfqanıstanda ISAF əməliyyatlarının başa çatması ilə Alyans daxilində, eləcə də tərəfdaşlarla uyar-

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

lılığı təmin etmək məqsədilə yeni yanaşma formaları hazırlamağa başladı. Əməliyyat effektivliyini artırmaq və uyarlılığı saxlamaq məqsədilə birgə təlimlərin keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Bütün bunlar NATO-nun 2014-cü il sentyabrın 4-də Uelsdə keçirilən növbəti sammitində öz əksini tapmışdır.

Uels sammitinin ən vacib nəticələrindən biri, NATO-nun çevik fəaliyyəti üçün yeni “Hazırlıq Fəaliyyət Planı”nın (HFP) qəbul olunması olmuşdur. NATO-nun keçmiş Baş katibi **Anders Foq Rasmussenin** dediyi kimi, “*Hazırlıq Fəaliyyət Planı*” Rusiya təcavüzkarlığına qarşı yönəlsə də, Alyansın hər cür təhlükəsizlik məsələlərinə reaksiyasını təmin etməli idi. “*Reallıq budur ki, Rusiya artıq NATO-nu əməkdaş kimi görmür. Rusiyanın hərbi sənədlərindən, siyasi liderlərinin bəyanatlarından onların NATO-ya düşmən gözü ilə baxdığını görmək olar. Avro-Atlantik təhlükəsizliyi təmin etməyin doğru yolu Rusiya ilə əməkdaşlığı gücləndirməkdir. Ona görə də mən buna çox təəssüf edirəm. Biz əlbəttə ki, sadələvh davrana bilmərik, çünki gördüklərimiz illüziya deyil. Həqiqət budur ki, Rusiya bizi düşmən hesab edir və biz buna çıxış yolu tapmalıyıq*”. [35] Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya tərəfindən də oxşar bəyanatların səsləndirilməsi münasibətlərdəki gərginliyi daha da artırmaqdadır. Rusiya müdafiə nazirinin müavini **Anatoli Antonovun** sözlərinə görə, “*NATO Ukraynada yaranmış vəziyyətdən Rusiya Federasiyasının sərhədlərinə yaxınlaşmaq üçün istifadə edir. NATO simurq kimi dirçəlməyə imkan tapıb. Hər kəs Sovet İttifaqının dağılmasından (təəssüf ki) sonra düşünürdü ki, görəsən növbəti düşmən kim olacaq. Artıq gözəl bir imkan var – Rusiyanı düşməyə çevirmək*”. [36]

Hazırlıq Fəaliyyət Planı “soyuq müharibə”nin başa çatmasından sonrakı müddət ərzində NATO-nun kollektiv müdafiə imkanlarını gücləndirmək üçün yeganə və ən vacib plandır. Sammit eyni zamanda, Hazırlıq Fəaliyyət Planının yerinə yetirilməsini dəstəkləyən təlim və məşqlərlə bağlı tədbirləri də təsdiqlədi. Yaranan gərginliyə cavab olaraq NATO-ya üzv olan dövlətlər müdafiə büdcələrini ən azından cari səviyyədə saxlamaq öhdəliyi götürdülər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Hazırlıq Fəaliyyət Planı ancaq Alyansa üzv olan ölkələr üçün nəzərdə tutulub.

Həmin sammitdəki çıxışında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyev** Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ərazi bütövlüyü prinsipi çərçivəsində həlli məsələsində tutduğu mövqeyə görə NATO-ya bir daha təşəkkürünü bildirərək demişdir: “*Biz NATO-nun bu məsələ ilə bağlı mövqeyini və əvvəlki sammitlərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə verdiyi tam dəstəyi yüksək dəyərləndiririk. Biz qətiyyətlə inanırıq ki, NATO-nun beynəlxalq hüqu-*

qun bu cür mühüm hissəsinə sadıqlığı bundan sonra da davam edəcək. Beləliklə, o, ədaləti bərpa etməyə və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri güc hesabına dəyişmək kimi səhv düşüncədən yayındırmağa birmənalı şəkildə yardım edir”. Azərbaycan dövlət başçısının çıxışındakı məqamlar NATO-nun Uels sammitinin yekun bəyannaməsində öz əksini tapdı. Bəyannamənin 30-cu maddəsində deyilir ki, Alyans tərəfdaşlıq etdiyi ölkələrin kənar təzyiqlərdən asılı olmadan müstəqil seçim, sərbəst xarici siyasət və müdafiə hüquqlarını dəstəkləməyə davam edəcək. Beləliklə, sənəddə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, müstəqilliyinə və suverenliyinə dəstək bir daha ifadə olundu. [30] *Azərbaycan NATO üçün çox mühüm və yüksək dəyər verilən tərəfdaşdır. Bu barədə Rumıniyanın Azərbaycandakı səfiri Kristian Çiobanu “NATO-nun 2014-cü il Uels Sammiti: proqnozlar və perspektivlər”* adlı Beynəlxalq Konfransda çıxışı zamanı demişdir. Səfir bildirmişdir ki, *NATO ilə Azərbaycan demokratiya, institusional və müdafiə sahəsində islahatlar ilə bağlı fəal əməkdaşlıq edir və digər bir çox sahələrdə praktiki əməkdaşlığı inkişaf etdirib.* [37]

Ukrayna böhranı və Rusiyanın həmin ölkədəki davranışından sonra Alyans yeni çağırışlarla üzləşmişdir. Buna cavab olaraq, Alyans artıq uzunmüddətli fəaliyyətlər üçün müxtəlif qərarlar vermiş və şərqdəki üzv ölkələrində iştirakını və təhlükəsizliyə dəstək fəaliyyətlərini artırmışdır. Bura yeni daimi bazaların əsasının qoyulması daxil olmasa da, qoşunların rotasiyası, intensiv təlimlər və hava müşahidəsi daxildir. Əsas elementləri texnologiyanın tətbiqi ilə təlim, tədris və məşqlər olan “Əlaqəli Qüvvələr Təşəbbüsü” (ƏQT) konsepsiyası yeni yanaşmanın özəyini təşkil edir. Bu təşəbbüslə Alyans hələ 2012-ci il Çikaqo sammitində elan etdiyi “*NATO qüvvələri – 2020*” məqsədinə nail olmağa çalışır. Bu məqsəd istənilən mühitdə Alyans üzvləri və tərəfdaş ölkələrin uyarlılığını təmin etmək məqsədilə müasir, bir-biriləri ilə sıx bağlı, yaxşı təchiz edilmiş və təlim görmüş NATO qüvvələrini yaratmaqdan ibarətdir. Artıq NATO üzvlüyünü yaxın gələcəkdə hədəf seçməyən bir çox tərəfdaş ölkələr, o cümlədən Finlandiya, İsveç, Avstriya, İrlandiya və İsveçrə bu konsepsiyadan faydalanmağa başlamışdır.

NATO-nun tərəfdaşlara təklif etdiyi növbəti əhəmiyyətli proqram Uels sammitində əsas qoyulan, əvvəlki tərəfdaşlıq siyasətinə oxşar NATO ölkələri və tərəfdaş ölkələr arasında uyarlılığı, xüsusilə də potensial böhranların idarə olunması və tərəfdaş ölkələrin müdafiə imkanlarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutan yeni “Tərəfdaşlıq Uyarlılığı Təşəbbüsü”dür. Bu təşəbbüs müxtəlif tərəfdaşlara öz səciyyəvi ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif tərəfdaşlıq formalarından istifadə etməyə imkan verir. Təşəbbüs tərəfdaş ölkələrin öz imkan və qabiliyyətlərinə, eyni zamanda NATO qərarlarına uyğun olaraq iştirak edə biləcəyi üç səviyyədə ibarətdir. Birinci səviyyə bütün tərəfdaş ölkələrə açıqdır və bu zaman artıq mövcud olan tərəfdaşlıq proqramları və mexanizmlərindən

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

istifadə olunur. Artıq 24 ölkə ikinci səviyyəyə, “uyarlılıq platforması”na dəvət olunub. Bu ölkələr birinci səviyyənin tərəfdaşlıq mexanizmlərindən müvəffəqiyyətlə istifadə edib və NATO ilə uyarlılığı artırmaq istədiklərini bildirmişlər. Təşəbbüsün üçüncü səviyyəsi, yəni “genişləndirilmiş imkanlar” NATO-nun böhranların idarə edilməsi əməliyyatlarında, təlimlərdə, imkan və qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli dərəcədə iştirak etmiş ölkələrə tətbiq olunur. Hal-hazırda bu səviyyə Avstraliya, Gürcüstan, İordaniya, İsveç və Finlandiyanı əhatə edir. Bu səviyyədə “qabaqcadan təxmin etmə qabiliyyəti” çox vacib elementdir, çünki bu əməkdaşlıq imkanları üç il müddətinə təklif olunur. Bundan əlavə, təşəbbüs NATO ilə yaxın siyasi dialoq imkanını təmin edir. Üçüncü səviyyəyə fərqli, eyni zamanda geniş təsirə malik əməkdaşlıq daxildir. Başqa sözlə, bu səviyyə ölkələr qrupu üçün deyil, fərdi ölkələr üçün nəzərdə tutulur. Bu təşəbbüs eyni zamanda, seçilmiş ölkələrin tərəfdaşlıq siyasətində yeni perspektivlər üçün imkanlar yaradır. Buna baxmayaraq, kollektiv müdafiə ilə bağlı əsas fəaliyyətlər NATO-ya üzv olan ölkələrlə məhdudlaşır, onlar tərəfdaş ölkələrə açıq deyil, çünki kollektiv müdafiə məsələsi ilə bağlı Alyans tərəfdaşlara güvənmir. NATO eyni zamanda, tərəfdaş ölkələrin dialoqlara cəlb olunması üçün bütün imkanları təmin edir, bu istiqamət üzrə fəaliyyətlərdə heç bir məhdudiyət yoxdu. Buna görə də yeni tərəfdaşlıq təşəbbüsü NATO-nun öz fəaliyyətlərini ciddi tərəfdaşlara açıq elan etməsi istəyinin göstəricisidir. Tərəfdaşlıq siyasəti getdikcə dəyişir və təkmilləşir, bundan sonra da NATO-nun bütün prioritet və tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşməyə davam edəcək. Tərəfdaş ölkənin seçim azadlığı əsas prinsip olaraq qalır. Buna baxmayaraq, yeni tərəfdaşlıq təşəbbüsü bütün beynəlxalq əməkdaşlığın ən vacib prinsipini əks etdirir ki, bu da “qarşılıqlı fayda” prinsipidir. Azərbaycan Respublikası da öz siyasətini eyni prinsip əsasında həyata keçirdiyindən bu təşəbbüsün ölkəmiz üçün əhəmiyyəti çox böyükdür. 2015-ci il mayın 12-də NATO Baş katibinin Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya üzrə xüsusi nümayəndəsi **Ceyms Appaturay** “*Azernews*” qəzetinə eksklüziv müsahibəsində Alyans ilə Azərbaycan arasında tərəfdaşlıq məsələsinə toxunaraq bildirmişdir: “*Tərəfdaşlıq həm siyasi dialoqdan, bir sıra təhlükəsizlik məsələləri üzrə fikir mübadiləsindən, həm də praktiki əməkdaşlıqdan ibarətdir. NATO və tərəfdaşları Azərbaycanın beynəlxalq təhlükəsizliyə verdiyi töhfəni, o cümlədən Əfqanıstana göstərdiyi dəstəyi yüksək qiymətləndirir. Biz bu əməkdaşlığı davam etdirəcəyik və Avropa-ya enerji təchizatçısı kimi Azərbaycanın artan rolu ümumi fəaliyyət üçün yeni ideyalar ortaya qoya bilər*”. [38]

2016-cı il 8-9 iyul tarixində 18 prezident, 21 hökumət başçısı, 41 xarici işlər naziri və 39 müdafiə nazirinin iştirakı ilə keçirilən Varşava sammitinin əsas yekunlarından biri Rusiya sərhədləri yaxınlığında iştirakın genişləndirilməsi oldu. İlk günün yekunu Polşa və Baltikyanı ölkələrdə çoxmillətli dörd batalyon

(hər birinə min nəfər daxil olacaq) yaratmaq qərarı olmuşdur. Baş katib **Stoltonberg** qeyd etmişdir ki, qoşunlar rotasiyalı əsasda yerləşdiriləcək (bu, Rusiya-NATO təməl paktının şərtlərini pozmamaq üçün edilir). Latviyaya Kanada, Litvaya Almaniya, Estoniyaya Böyük Britaniya, Polşaya isə ABŞ əsgər göndərəcək. Proses növbəti ildən başlanacaq. [39] Sammitin digər səciyyəvi hadisəsi NATO ilə AB arasında qarşılıqlı fəaliyyət barədə aktın imzalanması olmuşdur. Hərbi ekspertlər Assosiasiyasının üzvü, Plexanov adına Rusiya İqtisad Universitetinin politologiya və sosiologiya kafedrasının dosenti **Aleksandr Perenciyevin** fikrincə, bu cür sazişlər NATO-ya üzv olmayan Avropa ölkələrinin resurslarından faydalanmaq imkanı verəcək. Söhbət hər şeydən əvvəl Avstriya, İsveç və Finlandiyadan gedir. Sammiti Avropa dövlətlərinin özünü aldatması hesab edən ekspert deyir: *“Bu müqavilə AB-ni NATO-nun əlavəsinə çevirəcək, çünki qarşılıqlı fəaliyyətin gedişində qərarlara ABŞ nəzarət edəcək”*. [39]

NATO-ya üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının həmin sammitdə ölkəmizin ərazi bütövlüyünü dəstəkləməsi Alyansın yekun bəyannaməsində öz təsdiqini tapmışdır. Bəyannamənin 24-cü bəndində deyilir: *“Biz Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldovanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinin dəstəklənməsinə sadıq qalırıq. Bu baxımdan Cənubi Qafqazda, eləcə də Moldova respublikasında münaqişələrin BMT-nin Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktına, bu prinsiplərə və beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanan sülh yolu ilə nizamlanmasına yönəldilmiş səyləri dəstəkləməkdə davam edirik. Biz bütün tərəfləri münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində danışıqlar çərçivəsində konstruktiv və siyasi iradə nümayiş etdirməyə çağırırıq”*. [40] Azərbaycan Respublikasının Prezidenti **İlham Əliyevin** Varşava sammitinə dəvət olunmasını ölkəmizin beynəlxalq aləmdə oynadığı mühüm rola Qərbin verdiyi yüksək dəyər kimi qiymətləndirmək olar. ABŞ-ın *“Caspian Group Holdings”* şirkətinin baş direktoru **Rob Sübhaninin** də dediyi kimi, Prezident **İlham Əliyevin** Varşavada keçirilən NATO sammitinə dəvət olunması təsdiq edir ki, Azərbaycan qlobal məsələlərdə iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən mühüm beynəlxalq oyunçuya çevrilmişdir. [41]

NƏTİCƏ

Beynəlxalq aləmdə nüfuzu getdikcə artan müstəqil Azərbaycan Respublikası qlobal proseslərdə və yeni dünya nizamının qurulmasında söz sahibi olan beynəlxalq siyasi, hərbi təşkilatlarla əlaqələrin inkişafına böyük əhəmiyyət verir, qarşılıqlı münasibətlərin bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq səviyyəsində inkişafını dəstəkləyir. Bu gün beynəlxalq ekspertlər regional və qlobal təhlükəsizliyin birgəlik prinsipi çərçivəsində təmin edilməsi, mənafələrin qorunması və qazanıl-

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

mış təcrübələrin paylaşılması istiqamətində Azərbaycanın atdığı addımları yüksək qiymətləndirirlər. Ölkəmizlə NATO-nun siyasi prioritetləri və təhlükəsizlik sahəsindəki maraqları üst-üstə düşür. Tərəflərarası dialoq münasibətləri daha da yaxınlaşdırmaqla bölgədə sülh və təhlükəsizlin təmin olunmasının başlıca qarantıdır. Azərbaycan Respublikasının Alyansa üzv olmaq kimi bir niyyəti olmasa da, sözsüz ki, qarşılıqlı maraqlar əsasında hərbi-siyasi təhlükəsizliyinə təminatı gücləndirmək üçün NATO ilə əməkdaşlığın çox böyük əhəmiyyəti vardır. Alyansın müxtəlif proqramlarında yaxından iştirak edən Azərbaycan bunun sayəsində NATO hərbi strukturları ilə əməkdaşlıq etmək, birgə təlimlər keçirmək, hərbi kadrlar hazırlanmasında Alyansın təcrübəsindən bəhrələnmək imkanı qazanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Twenty Years of Independence in the South Caucasus: achievements and challenges. sep 15, 2011(<http://csis.org>)
2. Ömərov V. “Azərbaycan – NATO əlaqələrinin inkişafında ölkə Prezidenti İlham Əliyevin rolu”. Səs qəzeti, №100, 4 iyun 2013
3. Heydərova X. “ABŞ və İranın Cənubi Qafqazda geosiyasi maraqları və Azərbaycan” (<http://www.ihr-az.org/>)
4. Güləliyev M. “NATO və Azərbaycan”, Reyting qəzeti, №37, 8 noyabr 2009
5. “NATO speech by NATO Secretary General, Jaap de Hoop Scheffer at Baku State University”(<http://www.nato.int>)
6. Sultanova A. “Osloda NATO Parlament Assambleyasının yaz sessiyası keçirilib. Azərbaycan-NATO əlaqələri uğurla inkişaf edir”, Mövqe qəzeti, №57, 30 may, 1 iyun 2009
7. Zeynal V. “Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığı yüksələn xətlə inkişaf edir”, Azərbaycan qəzeti, №276, 9 dekabr 2006
8. Riga Summit Declaration, 29 november 2006
9. Pentagon Chief In Azerbaijan: Afghan War Arc Stretches To Caspian And Caucasus (<http://warisacrime.org/>)
10. Ivo Daalder and James Goldgeier, “Global NATO”, Foreign Affairs, september/october 2006
11. Grame P.Herd and Daniel Kight, Future visions of NATO Partnerships and Cooperation programs, 2007
12. Liz Fukker, “Azerbaijan Seems Ambivalent about NATO Membership”. in RFE/RL Caucasus Report, march 23 (<http://www.rferl.org>)

13. Bucharest Summit Declaration, 4 april 2008
14. Qalib Arif, “NATO-nun tarixi Buxarest sammiti”. Xalq qəzeti, №74, 10 aprel 2008
15. Məmmədova N. “NATO: Şimali Atlantikadan Şərqi Avropaya doğru”, Xalq qəzeti, №81, 18 aprel 2008
16. Text of Putin’s speech at NATO Summit, Bucharest, 2 april, 2008 (www.unian.info)
17. Svante E. Cornell. “Crimea and the Lessons of Frozen Conflicts” (www.vice.com)
18. Chitadze N. “NATO - one of the main guarantees of peace and security in South Caucasus”
19. Makarychev A. S. “NATO and Russia after the Bucharest Summit”, 2008
20. Əlizadə Ş. Azərbaycanın Avratlantik strukturlarına inteqrasiya sahəsində əməkdaşlığı genişlənilir. Respublika qəzeti, № 71, 6 aprel 2008
21. “NATO Azərbaycan ilə münasibətlərə böyük önəm verir və əlaqələrin daha da genişlənməsində maraqlıdır”. Azərbaycan qəzeti, №281, 17 dekabr 2008
22. Bayramov R. “Azərbaycan-NATO əlaqələri uğurla inkişaf edir”, Azərbaycan qəzeti, №74, 9 aprel 2009
23. Cavidan. “NATO Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini bəyan etdi”, Palitra qəzeti, №35, 7 aprel 2009
24. “Azərbaycanla NATO arasında əlaqələrin inkişafı labüddür”. Üç nöqtə qəzeti, №60, 10 aprel 2009
25. Devidson T. “ABŞ Əfqanıstana yüklərin daşınması üçün Azərbaycan ərazisindən istifadə edə bilər” (<http://arxiv.az/>)
26. “Azerbaijan focus”, Journal of international affairs 2 (2), Center of Strategic Studies under the President of the Republic of Azerbaijan, “Azerbaijan focus”, 2010
27. Bayramlı E. “Azərbaycan-NATO: strateji əməkdaşlığın nəticə və perspektivləri”, Səs qəzeti, №83, 6 may 2009
28. Flockhart T. Cooperative Security: NATO’s Partnership Policy in a Changing World, DIIS Report 2014
29. Aslanov A. “NATO-nun Strateji Konsepsiyası”, Ayna qəzeti, 17 sentyabr 2011
30. Kəngərli R. “Azərbaycan - NATO: etibarlı tərəfdaşlıq əlaqələri genişlənilir”, Xalq qəzeti, 9 sentyabr, 2014
31. NATO Partnerships after the Lisbon and Chicago Summits – Fact Sheet, June 4, 2012
32. Chicago Summit Declaration, issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 may, 2012
33. Bədəlov Ə. “Azərbaycan – NATO əməkdaşlığı yüksələn xətt üzrə inkişaf edir”, Xalq qəzeti, №7, 15 yanvar, 2014

BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ

34. Babayev R. "Azərbaycan NATO-nun fəal və dəyərli tərəfdaşdır". (<http://interfax.az/>)
35. NATO Rusiyaya qarşı "çevik qüvvələr" yaradır (<http://eunews.az/>)
36. Antonov A. "NATO Ukraynada yaranmış vəziyyətdən bizim sərhədlərimizə yaxınlaşmaq üçün istifadə edir". (<http://m.apa.az/>)
37. "Azərbaycan NATO üçün çox mühüm və yüksək dəyər verilən tərəfdaşdır" (<http://az.trend.az/>)
38. Ceyms Appaturay NATO-Azərbaycan əməkdaşlığının prioritetlərini açıqladı. (<http://az.trend.az/>)
39. Rezcikov A. "NATO-nun Varşava sammiti: Rusiya düşmən, yoxsa mütəfəqqir?" - Təhlil, 10.07.2016 (<http://strateq.az/>)
40. Warsaw Summit Communiqué Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8-9 July 2016, 09 Jul. 2016, Press Release 2016
41. Məmmədov S. "Varşava Sammiti Azərbaycanla NATO arasında etibarlı tərəfdaşlıq münasibətini daha da gücləndirəcək". 11.07.2016 (<http://www.xalqqazeti.com>)

РЕЗЮМЕ

ПЕРСПЕКТИВЫ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И НАТО R. КАРИМОВ, Х. ИСКАНДАРОВ

В статье рассматривается важность Азербайджана для НАТО, аргументы, показывающие необходимость сотрудничества, существующих и потенциальных сферах сотрудничества с точки зрения сегодняшних реалий и важных факторов которые должны быть приняты во внимание в этом направлении.

SUMMARY

THE PROSPECTS OF AZERBAIJAN-NATO COOPERATION R. KARIMOV, KH.ISKANDAROV

The article deals with the importance of Azerbaijan for NATO, the arguments showing the necessity of cooperation, existing and potential areas of cooperation in terms of today's realities and important factors those have to be taken into account in this direction.

KƏSKİN APPENDİSİTİN DİAQNOSTİKASI, KLİNİKA VƏ MÜALİCƏSİNƏ MÜASİR YANAŞMA

**Tibb xidməti polkovnik-leytenantı Şucaət ƏLİYEV,
Natəvan ƏYYUBOVA – həkim ordinator**

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN BAŞ KLİNİK HOSPİTALI

Tibb xidməti baş leytenantı Azər ƏLİYEV

HƏRBİ TİBB FAKÜLTƏSİ

Açar sözlər: kəskin appendisit, diaqnostika metodları, müalicə prinsipləri, risk qiymətləndirmə sistemləri, paraqanqlioma, laparoskopik appendektomiya.

Ключевые слова: острый аппендицит, методы диагностики, принципы лечения, системы оценки рисков, параганглиома, лапароскопическая аппендэктомия.

Keywords: acute appendicitis, diagnostic methods, treatment guidelines, risk assessment system, paraganglioma, laparoscopic appendectomy.

e-mail: dr.azer032@mail.ru

Kəskin appendisit, kor bağırsağın soxulcanabənzər çıxıntısının kəskin iltihabıdır. Bu xəstəlik təxirəsalınmaz bir xəstəlik olub, digər klinik simptomlarla çox qarışdığı üçün diaqnoz qoyulmasında çətinlik yaradır və ağırlaşmaların artmasına səbəb olur. [1] Bu xəstəlik diaqnozunun qoyulmasındakı əsas çətinlik tək bir əlamət, simptom və ya diaqnostik testin olmamasıdır. Burada cərrahin məqsədi: appendisitdən şübhələndiyi xəstədə ağırlaşma riskini artırmadan, neqativ laparotomiya riskini ən aza endirərək diaqnoz qoymaqdır. [2] Xəstəliyin etiologiyasında ən əsas yeri tutan faktor isə appendiks mənfəzinin obstruksiya-sıdır. Obstruksiya faktorları arasında ən çox rast gəlinəni sadalananlardır: gənc xəstələrdə viral infeksiyalardan sonra çox müşahidə edilən selikaltı limfoid hiperplaziya (60%), [3;4] yaşlılarda və uşaqlarda daha çox tapılan nəcis daşları (10-35%). Daha az görülən səbəblər isə fibroz, parazitlər, şişlər, səbzə və meyvə tumları, bariumlu kolon qrafiyasından sonra qatılmış bariyumun əmələ gətirdiyi tıxanmadır. [5] Kəskin appendisit az rast gəlinən digər səbəbi isə damar trombozudur. Buna bəzi ədəbiyyatlarda birincili qanqrenoz appendisitlər də deyilir. Mənfəzin obstruksiyası mənfəzdaxili seliyanın toplanmasıyla təzyiğin artmasına və appendiksin dilatasiyasına səbəb olur. Limfatik və venoz drenajın

HƏRBİ TƏBABƏT

bu artım qarşısında funksiyasının pozulması nəticəsində appendiks divarına bakteriya invaziyası baş verir. Bunun da nəticəsində arterial qan təchizatı pozularaq divarda işemiya və aseptik iltihab əmələ gətirir. [6] İlk 6-12 saat ərzində iltihab mukozanı əhatə edir (kataral appendisit), 12-24 saat ərzində bütün qatları əhatə edən irinli iltihab (fleqmanoz appendisit), 24-48 saat sonra isə nekroz və perforasiyalar (qanqrenoz appendisit) meydana gəlir. [7]

Rastgəlmə tezliyi. Kəskin appendisit cərrahi xəstəliklər içərisində ən çox rast gəlinəndir. Bütün insanların 7% -i appendisit səbəbilə appendektomiya edilir. [8] Hər il ABŞ-da 300 min, Avropa birliyində 700 min appendektomiya əməliyyatı keçilir. 20-40 yaş arasında ən çox rast gəlinir. [9] Ortalama yaş 22-dir. Kişilərdə az faizlə (1,2-1,3/1) daha çox rast gəlinir. USM, KT və laparoskopiyanın geniş yayılmasına baxmayaraq, neqativ diaqnoz faizi sabit (15.3%) qalmışdır. [10] Qadınlarda neqativ diaqnoz faizi daha yüksəkdir (22.2% / 9.3%), hamilə qadınlarda isə neqativ laparotomiya faizi 23.2% təşkil edir. Hərbi qulluqçular arasında da geniş yayılmış xəstəlikdir. [11] 2012-2016-cı illər arasında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Baş Klinik Hospitalının təxirəsalınmaz cərrahiyyə bölməsində 583 appendektomiya əməliyyatı keçirilmişdir. Periferik hospitallarda da icra edilmiş əməliyyatları hesaba alsaq, appendisit xəstəliyinin Azərbaycanda hərbi qulluqçular arasında geniş yayıldığını söyləmək olar.

Klinika. Kəskin appendisitdə diaqnoz şikayət, fiziki, laborator və radioloji müayinələrlə qoyulur. [2;12] Tipik şikayət iştahsızlıq və bulantıyla müşayiət edilən qarın ağrısının başlanmasıdır. Qarın ağrısı kəskin appendisitə ən önəmli əlamətidir. Ağrı başlanğıcda epigastral nahiyədə və göbək ətrafında hiss edilir (bu mərhələdə o visseral tipli ağrıdır). Göbək ətrafına lokalizasiya olan bu ağrı əsasən 4-6 saat çəkir. Ağrı sonradan sağ qalça çuxuru nahiyəsinə yerini dəyişir (bu ağrı somatik tiplidir). Anoreksiya (iştahsızlıq): xəstələrin çoxunda (90-95%) ağrıdan əvvəl başlayır. Xəstələrin 75 %-ində ürəkbulanma və qusma əlaməti olur. [13;14] Appendisitli xəstələrdə qusmadan əvvəl bir müddət ağrı və iştahsızlıq müşahidə olunur. Qastroenteritli xəstələrdə isə ağrıdan əvvəl qusma baş verir. Simptomların ardıcılığı: iştahsızlıq, bulantı, qusma, ağrının sağ qalça çuxuruna yerdəyişdirməsi. Subfebril temperatur: qusmanın ağrıdan sonra ortaya çıxdığı bir simptomdur. İştahın yaxşı olması və qusmanın ağrıdan əvvəl olması appendisit diaqnozunda şübhə oyandırmaqlıdır. [15;16] Kəskin appendisitdə temperatur artımı adətən 1 dərəcəni keçmir, nəbz normal və ya az artmış olur, daha çox artım isə ağırlaşmanın olduğunu göstərir. Gərilmə ağrı hissiyatını artırdığından xəstə əsasən bükülmüş vəziyyətdə, ayaqlarını qarına sıxaraq yatır. Lokal ağrı, əsasən Mc-Burney nöqtəsində olur. Kəskin appendisitə əlamətlərini aşağıdakı kimi sadalamaq mümkündür:

– Rovzinq əlaməti – sol qalça çuxuru nahiyəsinə perkussiya edərkən ağrının sağ qalça çuxuruna yayılması;

- Sharon əlaməti – T10, T11, T12 onurğa beyni sinirlərinin innervasiya etdiyi sağ hissədə hiperesteziya;
- Sitkovski əlaməti – sola çevrilərkən ağrının artması;
- Bartomye Mixelson əlaməti – sol yan vəziyyətdə palpator ağrının olması;
- Psoas əlaməti – sağ ayağı düz qaldırarkən ağrının artması;
- Obturator əlaməti – sağ ayağın içəri və bayıra yerdəyişməsində ağrının olması. Bu, əsasən pelvik yerləşmiş appendisitlərdə müsbətdir;
- Dunphys əlaməti – öskürərkən sağ qalça çuxurunda ağrının artması;
- Blumberg əlaməti – qarına təzyiq göstərib, həmin təzyiqi anidən götürdükdə qarında şiddətli ağrının olması;
- Əzələ defansı – palpasiyada sağ qalça nahiyəsində əzələ müqavimətinin hiss edilməsi;
- Topuq testi – topuqların üzərinə ani düşdükdə ağrının hiss edilməsi;
- Shaking əlaməti – iliak sümüklərə (çanaq sümükləri) təzyiq edilərkən ağrının hiss edilməsi. [7; 17]

Laborator analizlər. Qan analizində leykositoz müşahidə edilir. Lakin, xəstələrin 10%-də leykositoz olmaya da bilər. Habelə, yaşlılarda və qarın ağrısının 24 saatdan az əvvəl başladığı xəstələrdə də leykositoz müşahidə edilməyə bilər. Adətən leykoformulanın analizində polimorf nüvəli leykositlər, neytrofillərin artması və bandemiya (sola meyillik), qanda isə C-reaktiv zülalın artması müşahidə edilir. Uşaqlarda isə C-reaktiv zülal artmaya bilər. [18] Kəskin appendisitdə ureter və sidik kisəsinə iritasiya etdiyi hallarda sidikdə qırmızı qan hüceyrələri və leykositlər müəyyən oluna bilər. Bu, geniş rast gəlinən bir hal deyil və onun urinar infeksiya olduğu düşünəlməlidir. Leykositlərin sayının xüsusilə yüksək olması (>20 000) perforasiya əlaməti ola bilər. Aksilyar və rektal temperatur fərqinin 0,5° C-dən yüksək olması əhəmiyyətlidir. C-reaktiv protein (CRP) kəskin faza reaktandır və bakterial infeksiyaya bağlı olaraq qaraciyərdə sintez olunur. Serum səviyyəsi kəskin toxuma infeksiyasına bağlı olaraq 6-12 saat içində yüksəlir. Bununla bağlı icra olunan müxtəlif çalışmalar mövcuddur və kəskin appendisitdə CRP-nin rolu sübuta yetirilmişdir. [19]

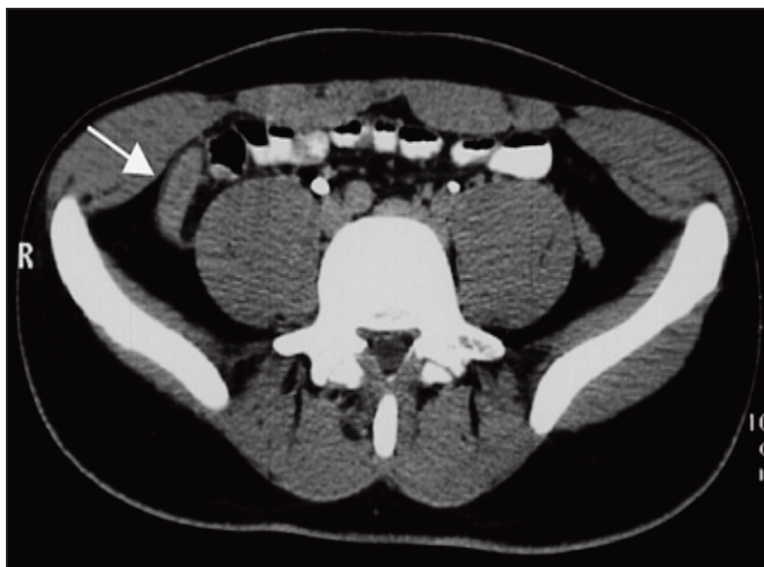
Diaqnostik görüntüləmə. Appendisit diaqnozu tarixən kliniki diaqnoz olduğuna baxmayaraq, son dövrlərdə onun diaqnostikasında qarın boşluğunun KT görüntüləməsi geniş istifadə edilməkdədir. [18] KT görüntüləmə 95%-dən çox halda appendisit diaqnozunu təsdiq etmiş olur. KT görüntüləməsi ilə appendisit diaqnostikası aşağıdakı meyarlara əsasən aparılır:

- diametri >7 mm-dən böyük olan appendiks;
- appendiksin divar qalınlığının >2 mm-dən böyük olması (bəzən "hədəf" əlaməti kimi qeyd edilir): venadaxili kontrastla müəyyən edilir;
- periappendikulyar iltihab (appendiksətrafi piy toxumasının iltihab səbəbindən dəyişməsi – laylanması);

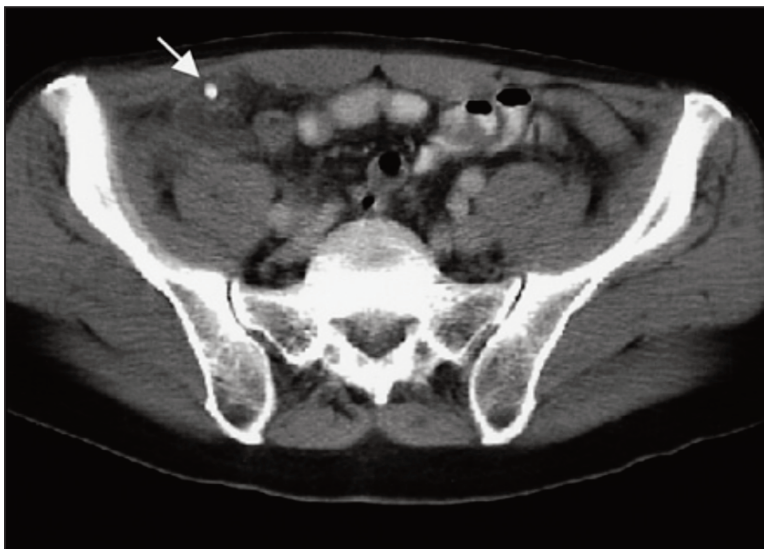

HƏRBİ TƏBABƏT

- oral kontrastla aparılan KT görüntüləməsində appendiksin mənfəzində oral kontrastın müəyyən edilməməsi;
- appendiksin mənfəzində fekalitin müəyyən edilməsi. [14]

ŞƏKİL 1. Appendiksin İV (venadaxili) kontrastla çəkilmiş KT görüntüsü. Osla dilatasiya olunmuş və divarları qalınlaşmış appendiks müəyyən edilmişdir.

ŞƏKİL 2. Appendisit zamanı aparılmış KT görüntü. Osla appendiks daxilində fekalit (appendikalit) və appendisitətrafi piy toxumasının iltihabı işarə edilmişdir.

Uzun müddətdir ki, appendisitə diaqnostikasi üçün qarın boşluğu və çanağın KT görüntüləməsi İV və oral kontrastla aparılır. Lakin, son illərdə aparılan araşdırmalar oral kontrast ehtiyacını olmadığını göstərir. Qabaqcıl mərkəzlərdə rektumdan qastroqrafiya kontrastı yeridildikdən sonra KT görüntüləməsi aparılır. Bu cür yanaşma ilə xəstənin məruz qaldığı şüanın həcmi 3 dəfə azalmış olur. Appendisitə şübhə olan xəstələrdə rutin olaraq KT çəkilməlidirmi sualı hələ də cavabsız qalır. KT çəkilən zaman baş verəcək vaxt itkisi və əmə-

liyyatda gecikmə, allergiya reaksiyaları, kontrast maddə istifadəsi zamanı nefropatiya, uşaq və hamilələrdə yaşana biləcək çətinlikləri nəzərə alaraq KT istifadəsi selektiv qaydada tətbiq olunmalıdır. [5;21] USM müayinəsində neqativ, ancaq klinik əlamətləri olan və Alvarado şkalasıyla qiymətləndirmələr zamanı 5-7 bal yığan xəstələrdə KT-dən istifadə məsləhətdir.

USM dəqiqliyinə görə KT görüntüləməsindən geri qalır. Lakin, hamilə qadınlar və uşaqların radiasiyaya məruz qalmaması üçün US müayinəsinin aparılmasına üstünlük verilir. Hamilə qadınlarda US-i müayinəsinin nəticələri qeyri-müəyyən olduqda, appendiksin MRT görüntüləməsi də aparıla bilər. Diaqnostik görüntüləmənin tətbiqilə neqativ appendektomiyaların sayı azalmaqdadır. [22] Əvvəllər neqativ appendektomiyalar 10-40% təşkil edirdisə, hazırda bu rəqəm 5%-dir. USM-perforasiya olunmuş appendisit, abses və plastron varlığını göstərir. 5 mm və ya daha kiçik ölçülü appendiks isə appendisit diaqnozunu inkar etməyə əsas verir. [23]

Kəskin qarın ağrısının qiymətləndirməsində MRT müayinəsinin rolunun az olmasına baxmayaraq, USM müayinəsilə diaqnoz qoyula bilməyən uşaq və hamilələrin diaqnostikasında rolu getdikcə artmaqdadır. Bu müayinənin üstün cəhətləri sadalananlardır: hamilələrin diaqnostikasında etibarlı olması, xəstələrin radiasiyaya məruz qalmaması, piyli və retrosekal appendisitli xəstələrdə USM-ə nisbətən daha üstünlük. [24]

Riski qiymətləndirmə sistemləri. Bu gün dünyada kəskin appendisitlərin dəqiq diaqnostikasının aparılmasına köməklik məqsədilə müxtəlif risk qiymətləndirmə sistemləri (Alvarado, Samuel, Tzanakis, Ohmann, Eskelinen, Ripasa, Lintula) işlənilib hazırlanmışdır. Bunlardan bəziləri klinikalarda sıx istifadə olunsalar da heç biri yetərli pozitiv klinik dəyərəyə çata bilməmişdir. Bu gün klinikalarda ən çox istifadə olunan modifikasiya olunmuş Alvarado sistemidir. [25]

Ağrının sağ qalça çuxuruna yerdəyişməsi	1 bal
İştahasızlıq	1 bal
Ürəkbulanma və qusma	1 bal
Sağ qalça çuxurunda həssaslıq	2 bal
Rebound	1 bal
Temperatur > 37.5	1 bal
Leykositoz	2 bal

CƏDVƏL 1. Modifikasiya olunmuş Alvarado riski qiymətləndirmə sistemi

HƏRBİ TƏBABƏT

Göstəricilər:

< 3 bal: evə buraxılaraq dinamik müşahidə məsləhət görülür.

4-6 bal: KT məsləhət görülür. 12 saat sonra qiymətləndirmə balı dəyişməzsə cərrahi müalicə.

>7: Cərrahi müalicə.

Alvarado sisteminin doğruluq faizi orta hesabla 83% olaraq qəbul edilir. Əvvəlki sistemdən fərqli olaraq modifikasiya olunmuş Alvarado sistemində sola meyllilik nəzərə alınmamışdır. [26]

İlk uşaq appendisitinin riski qiymətləndirmə sistemi olan pediatrik appendisit skoru (PAS), Samuel tərəfindən 2002-ci ildə nəşr edilmişdir. PAS diaqnostikada zaman qazandıran, invaziv olmayan və etibarlı diaqnostik metod kimi, bir çox mərkəzdə hal-hazırda da istifadə olunmaqdadır. [25]

№	Temperatur >38	1
1	İştahasızlıq	1
2	Ürəkbulanma və qusma	1
3	SQÇ-da rebound	2
4	SQÇ-da həssaslıq	2
5	Ağrının SQÇ-yerini dəyişməsi	1
6	Leykositoz > 10000	1
7	Neytrofil > 7500	1

CƏDVƏL 2. Samuel Pediatrik Appendisit Skoru (PAS)

1-3 bal: neqativ;

4-7 bal: şübhəli;

>8: pozitiv.

2014-cü il Ankara Tədris-Araşdırma xəstəxanasında S.Taşar və yoldaşları Samuel PAS sisteminin pediatrik populyasiyada nə dərəcədə effektiv olduğuna dair bir metaanaliz aparmışlar. Araşdırma zamanı xəstəxanaya appendisit şikayətləri ilə daxil olmuş və kəskin appendisit olduğu düşünülmən 2-18 yaş arası 220 xəstədə PAS sisteminin həm tək, həm də USM-lə birlikdə kəskin appendisit diaqnozunun düzgün qoyulmasındakı dəqiqlik faizinin çox aşağı olduğu müəyyən edilmişdir. Amma appendisiti inkar etmək üçün PAS sistemindən tək və ya USM-lə birlikdə etibarlı şəkildə yararlanmaq olar. [2]

Differensial diaqnostika: Xroniki qarın ağrısı, qanlı ishal və ya nəsildə iltihablı bağırsağ xəstəliyi olan xəstələrdə Kron ileiti nəzərdən keçirilməlidir. KT görüntüləməsi ilə çox zaman ileumun iltihabı müəyyən edilə bilər. Ginekoloji patologiyalar, o cümlədən mittelşmerz (aybaşı sindromu), salpingit, ektopik hamiləlik, tubo-ovarium (boru-yumurtalıq) absesi və endometrioz fiziki müayinə və KT görüntüləməsilə ayırd edilə bilər. İshal və qusma ilə yanaşı fokal və yerdəyişməyən sağ aşağı qarın ağrısı gastroenterit səbəbindən ola bilər. Meckel divertikulu appendisitə bənzər klinikaya malik olsa da, onu KT görüntüləməsilə ayırd etmək olar. Çanağın iltihab xəstəliyi də appendisitə səhv salına bilər. Anamnez və fiziki müayinə bu iki fərqli patologiyayı bir birindən differensiasiya etməyə yardım edə bilər. Düzdür, yadda saxlamaq lazımdır ki, appendisiti olan bəzi qadın xəstələrdə uşaqlıq boynu (cervix) da ağrılı olur. Uşaq tərəfindən yaxınlarda keçirilmiş kəskin respirator infeksiya və yayılmış qarın ağrısı kəskin mezenterik limfadenit səbəbindən ola bilər. [1;19]

Məktəbəqədər yaş dövründəki uşaqlar
İnvaginasiya
Meckel Divertikuliti
Qastroenterit
Məktəbli uşaqlarda
Qastroenterit
Mezenterik limfadenit
İltihabi bağırsağ xəstəlikləri
Orta yaşlı insanlar
Piolonefrit
Kolit
Divertikulit
Tiflit
Gənc qadınlar
Yumurtalıq kisti

Yumurtalıq kistinın partlaması
Ektopik hamiləlik
Digər ginekoloji xəstəliklər
Yaşlılar
Divertikulit
Xora perforasiyası
İntestinal obstruksiya
Xolesistit

CƏDVƏL 3. Kəskin appendisitli xəstələrdə yaşa müvafiq differensial diaqnostika

Perforasiya olunmuş appendisit və absesi olan xəstələrdə peritonit əlamətləri olmadıqda, müalicə KT və ya US-i nəzarəti altında perkutan drenajın yerləşdirilməsi və İV antibiotiklərlə aparıla bilər. Bu xəstələrdə antibiotik terapiyası adətən göstərilən variantlara uyğun aparıla bilər: florxinolon, az hallarda aminoglikozid antibiotiklə metronidazol və ya ikinci nəsil sefalosporin, geniş təsirə malik beta-laktam antibiotiki. Əgər xəstənin kliniki vəziyyətində yaxşılaşma müşahidə edilmirsə, bu zaman geniş təsir spektrinə malik olan beta-laktam antibiotikinə keçid təmin edilməlidir. Bununla psevdomonas infeksiyasının da əhatə edilməsi təmin olunur. Qarın boşluğuna qoyulmuş drenajdan gələn ifrazatın həcmi günə 20 ml-dən aşağı və xəstənin kliniki vəziyyəti yaxşı olduqda, drenajın çıxarılması tövsiyə edilir. Antibiotik terapiyası isə 7-10 gün davam etdirilməlidir. [27] Ümumiyyətlə, antibiotiklə terapiya sadalanan meyarlar müşahidə ediləndə davam etdirilə bilər:

- temperaturun normallaşması;
- leykositlərin sayının normallaşması;
- ileusun aradan qalxması və bağırsağ funksiyasının bərpası.

Lakin, əvvəl aparılmış drenaja və ya aparılan antibiotik terapiyasına baxmayaraq, xəstədə hərarət, leykositoz və ya ileus davam edirsə, xəstənin qarın boşluğunun təkrar KT görüntülənməsi aparılmalıdır. [28]

Perforasiya olunmuş və absenin formalaşması ilə nəticələnmiş appendisitdən sonra interval appendektomiya adətən 6-10 həftə sonra (yəni appendiksətrafi iltihabın aradan qalxmasından sonra) aparılır. Əvvəl aparılmış araşdırmalar göstərmişdir ki, perforativ appendisitə konservativ müalicəsindən (antibiotik və ya abdominal drenaj) sonra xəstələrin 20-40%-də təkrar appendisit baş verir.

Lakin son illərin araşdırmaları perforativ appendisitə görə konservativ (antibiotik və ya abdominal drenaj) müalicə almış xəstələrin yalnız 5-7%-də növbəti 6 ay ərzində təkrar appendisit baş verdiyini göstərir. [3;23]

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, yaşlı xəstələrdə interval appendektomiyanın aparılması arzuolunandır. Belə ki, araşdırmalara görə perforasiya olunmuş appendisit hallarının 1%-də interval appendektomiyada xərçəngin olduğu müəyyən edilir.

Müalicə: müalicə seçimlərinə baxdıqda appendisitə müalicəsində qızıl standart cərrahi müalicədir. Amma son illərdə nəşr olunmuş elmi ədəbiyyatlarda appendisitə qeyri-operativ müalicəsinə dair müxtəlif çalışmalar mövcuddur. Cərrahi müalicə açıq və laparoskopik üsulla (klassik, tək port laparoskopik, NOTES) icra edilməkdədir. Müalicə seçimində məqsəd erkən diaqnoz qoymaq və sürətli müdaxilədir. Bunun üçün əksər elmi ədəbiyyatda 20% neqativ appendektomiya cərrahlar üçün qəbul oluna bilən faizdir. [15]

QEYRİ-OPERATİV MÜALİCƏ

Kəskin appendisitli xəstələrin konservativ müalicəsilə bağlı cərrahlar arasında hələ də müxtəlif fikir ayrılıqları var. Antibiotik müalicəsinə? Appendektomiyamı? İlk dəfə 1952-ci ildə 47 appendisit xəstəsinin 42-sinin (89%) antibiotiklə müalicə olunduğu bildirilmişdir. Daha sonra, 1957-ci ildə Coldrey 471 appendisitli xəstəni sadəcə antibiotiklə müalicə etmişdir. Həmin xəstələrdən biri həyatını itirmiş, 9-unda əmələ gələn qarındaxili abses boşaldılmış, 20%-də qısa müddətdə appendisit simptomları təkrarlanmış və 10%-nə appendektomiya əməliyyatı keçirilmişdir. Ardından İsveçdən Eriksson və Granstrom 40 appendisitli xəstənin 20-sinə antibiotik vermiş və onlardan 20 nəfərini əməliyyat etmişlər. Antibiotik verilən xəstələrin 35%-ində bir il içində appendektomiya əməliyyatı keçirmək ehtiyacı yaranmışdır. Gurin 1975-1987-ci illərdə Sovet gəmilərində xidmət edən və appendisit olduğu düşünülmən 252 dənizçinin antibiotiklə müalicə edildiyini bildirmişdir. Kaminski isə appendisit olduğu düşünülmən və antibiotiklə müalicə olunan 864 xəstəni 4 il boyunca izləmiş və bu xəstələrin sadəcə 5%-də xəstəliyin təkrarlandığını bildirmişdir. [9]

Müalicə protokolu: 1-ci və 2-ci gün 3-cü nəsillə sefalosporin + metronidazol və 8-10 gün florxinolon + metronidazol 2010-cu ildə üç metaanalizlə appendisit şübhəsi ilə xəstəxanaya daxil olan 18 yaş və ondan yuxarı xəstələrdə araşdırma aparılmışdır. Hər üç metaanalizdə perforasiya və peritonit şübhəsi olan xəstələr dəyərləndirilməmişdir. Diaqnoz fiziki müayinələrə əsasən qoyulmuş və çox az sayda xəstədə instrumental müayinədən istifadə olunmuşdu. **Nəticədə:** 350 xəstə antibiotiklə müalicə olundu. Başlanğıcda 112 (32%) xəstənin cərrahi müdaxiləyə ehtiyacı oldu. Geridə qalan xəstələrin 38 (16%) nəfəri bir il içində cərrahi əməliyyat olundu. Nəticədə 58% xəstənin bir il sonra heç bir şikayəti yox idi.

HƏRBİ TƏBABƏT

Bu xəstələrdə diaqnoz klinikaya və fiziki müayinələrə əsasən qoyulduğu üçün bəlkə də onlar heç əvvəldən appendisit deyildi. [14] Verilən metaanalizlərə və digər elmi ədəbiyyatlara baxsaq, o zaman dünyada kəskin appendisitlərin konservativ müalicəsinə dair tam inanılacaq bir müalicə sxeminin hələ olmadığı və appendisit olduğu düşünülmən xəstələrdə ən etibarlı yolun appendektomiya olduğu görünür.

CƏRRAHİ MÜALİCƏ

Xəstənin əməliyyat öncəsi hazırlığı olduqca vacibdir. Cərrahiyyədə əməliyyat öncəsi hazırlıq maksimum qısa müddət aparmalıdır. Çünki bizim itirəcək zamanımız yoxdur. Kəskin appendisitli xəstələrdə profilaktik antibiotik istifadəsi vacibdir. Burada məqsəd yara infeksiyasını və intraabdominal abses əmələ gəlməsini azaltmaqdır. Kəskin appendisitdə antibiotik istifadəsi profilaktik məqsədlə, əməliyyatdan 30-60 dəq əvvəl vurulmalı, kolon florasına təsirli olmalıdır. Tək doza yetərlidir, antibiotikə həssaslıq verilməsinə ehtiyac yoxdur. [4] Perforativ appendisitdə antibiotik istifadəsi müalicəvi məqsədlə, empirik başlanılır (qram və anaerob), müalicəvi dozada vurulur, antibiotikə həssaslıq yoxlanıldıqdan sonra müalicəyə yenidən baxılır, istifadə müddəti klinik və laborator nəticələrə görə dəyişir.

Sefazolin + Metronidazol
Sefuroksim + Metronidazol
Sefoksitin
Sefotetan
Tikarsilin + Klavulanate
Penisilin və sefalosporin allergiyası olanlara
Klindomisin + Ciprofloksasin
Klindomisin + Levofloksasin
Klindomisin + Gentamisin
Klindomisin + Aztreonam

CƏDVƏL 4. Kəskin appendisitdə profilaktik antibiotik istifadəsi

Tək dərmanla müalicə
Ampicillin/Sulbaktam
Piperacilin/Tazobaktam
Tikarsilin/Klavulanate
Kombinə olunmuş
3 cü nəsil Sefalosporin + Metronidazol
Alternativ
Florxinolon + Metronidazol
İmipenem
Meropenem
Ertapenem

CƏDVƏL 5. Perforasiya olunmuş appendisitdə empirik antibiotik seçimi

Laparoskopik appendektomiya əməliyyatı. İlk laparoskopik və ya qapalı metodla appendektomiya əməliyyatı **Kurt Seem** tərəfindən 1981-ci ildə keçirilmiş və 1983-cü ildə elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır. Laparoskopik cərrahiyyə əsasən cavan və yaşlı (doğurqanlıq vaxtlarında) qadınlarda cinsiyyət orqanlarına aid patalogiyaları ayırd etməkdə daha effektivdir. [7] Son zamanlar laparoskopik cərrahiyyənin inkişafı, kəskin appendisitlərdə açıq əməliyyatların laparoskopik əməliyyatlarla əvəzlənməsi lazımdır sualını meydana çıxarmışdır. Page və komandası açıq appendektomiya əməliyyatı olan 3,025 xəstənin nəticələrini laparoskopik appendektomiya əməliyyatı olan 14,174 xəstənin nəticələri ilə qarşılaşdırmış və cərrahi yara infeksiyasının açıq əməliyyatlarda 4%, laparoskopik əməliyyatlardan sonra isə 1,2% olduğunu aşkarlamışdır. [29] Bunun müqabilində, laparoskopik əməliyyatlarda görüntü əldə etmək məqsədilə istifadə olunan CO₂ qazının təzyiqlə mikrobları yayması səbəbilə əməliyyat sonrası qarındaxili absesin əmələgəlmə faizi, açıq əməliyyatlara nisbətən daha çoxdur. Laparoskopik əməliyyatlarda texniki çətinliklərə görə təxminən 4-9 % hallarda açıq əməliyyat ehtiyacı yarana bilər. Beləliklə, aparılan araşdırmalar nəticəsində laparoskopik cərrahiyyənin tətbiqi zamanı: **yaranın infeksiyaya daha az mə-**

HƏRBİ TƏBABƏT

ruz qaldığı, xəstəxanada yatma vaxtının qısaldığı, xəstələrin daha tez işə qayıtdığı və daha az postoperativ (əməliyyatdan sonrakı dövr) ağrının olduğu müşahidə olunur. Laparoskopik cərrahiyyənin mənfi tərəflərinə gəldikdə isə demək olar ki: **xəstəxanaya yenidən müraciət faizi daha yüksəkdir, ağırlaşmalar və intraabdominal abses faizi 3 qat daha çoxdur, həmçinin bahalıdır. SAGES protokoluna görə, şübhəli diaqnozlarda, obezlərdə (şişman xəstələr), yaşlılarda və cavan-yaşlı qadınlarda laparoskopik cərrahiyyənin bəzi üstünlükləri mövcuddur.** [3;9]

Gomes, laparoskopik appendektomiya əməliyyatlarında istifadə etmək üçün bir təklif vermişdir:

- **Dərəcə 0:** normal
- **Dərəcə 1:** qızarmış və ödemli appendiks
- **Dərəcə 2:** appendiks üzərində fibrin təbəqənin olması
- **Dərəcə 3a:** appendiksin bir hissəsində çürümə (nekroz) olması
- **Dərəcə 3b:** appendiksin kökündə çürümə (nekroz) olması
- **Dərəcə 4a:** abses olması
- **Dərəcə 4b:** peritonda məhəlli iltihab (lokalperitonit) olması
- **Dərəcə 5:** peritonda yayılmış iltihab (generalizə peritonit) olması

Appendisitli xəstələrin təxminən 10%-də əməliyyat vaxtı appendiks normal (dərəcə 0) görünür. Bu faiz hamilə qadınlarda təxminən 50% ətrafındadır. [19]

Tək dəlikdən (SİLS) appendisit əməliyyatı: laparoskopik cərrahiyyənin teleskop və cərrahi alətlərin hamısının göbəkədkəki tək bir dəlikdən girməklə əməliyyatın keçirilməsinə, tək dəlikdən laparoskopiya və ya “single incision laparoscopic surgery” (SİLS) adı verilmişdir. SİLS metodunda laparoskopik əməliyyatlarda istifadə olunan 3-4 ədəd 0,5-1 sm-lik kəsik yerinə əməliyyat göbək dəliyindən açılan 2 sm-lik bir dəlikdən keçirilir. Tək dəlikdən appendisit əməliyyatını ilk dəfə 1998-ci ildə Esposito keçirmişdir. [30]

NOTES metoduyla appendisit əməliyyatı. Mədə, bağırsağ və vaqina kimi orqanların deşilməsilə qarın boşluğunda keçirilən müxtəlif əməliyyatlar endoskopik cərrahiyyə – “natural orifice transluminal endoscopic surgery” (NOTES) adlandırılmışdır. **Palanivelu** və komandası 2008-ci ildə uşaqlıq yolundan istifadə etməklə dünyada birinci dəfə appendisit əməliyyatını gerçəkləşdirmişdir. Cərrahların çoxu sağlam orqanların deşilməsi və bütövlüyünün pozulması nəticəsində həyata keçirilən bu əməliyyatlarda, problemi olmayan toxumalara zərər verildiyi üçün bu metoddan istifadə etmir, hətta əleyhinə də çıxırlar. **Roberts** və komandası uşaqlıq yolundan keçməklə NOTES metoduyla həyata keçirilən appendektomiyanı araşdırmış və bu metodla keçirilən əməliyyatdan sonra qadınlarda cinsi fəaliyyətində heç bir problemin yaranmadığı qənaətinə gəlmişlər. [11]

Kəskin appendisitli xəstələrin əməliyyatı zamanı appendiks normal görünüşə

malikdirsə appendektomiyanın keçirilib-keçirilməməsi məsələsi hələ də aktual olaraq qalır. Appendisitın erkən vaxtlarındakı dəyişikliklərin yalnız mikroskop altında görüldüyünü də nəzərə almaq lazımdır. Yəni makroskopik olaraq dəyişiklik olmasa belə, bu bizə appendisit diaqnozunu inkaretmə haqqı vermir və appendektomiya hökmən keçirilməlidir. Eyni zamanda, gələcəkdə baş verə biləcək appendisit halında cərrahin əməliyyat kəsiyinə baxaraq aldanmaması üçün appendektomiya mütləq icra olunmalıdır. [5]

APPENDİKSİN BƏDXASSƏLİ XƏSTƏLİKLƏRİ

Appendiks xərçəngi. Həzm sistemində yer alan hər 200 xərçəng xəstəsindən birinin xəstəliyinin appendiks orqanından qaynaqlandığı aşkarlanmışdır. Appendisit əməliyyatlarından sonra appendiks orqanının toxuma incələməsində, orta hesabla 0,1-1,0% appendiks şişinə rast gəlinir. Appendiks şişlərinin 10%-ni appendiks xərçəngi təşkil edir.

Karsinoid şişlər. Hər 300 appendisit əməliyyatından birində karsinoid şişə rastlanılır. Karsinoid şişlər, appendiks şişlərinin təxminən 50%-ni təşkil edirlər. Bu xəstələrin 5 il sağqalma ehtimalı orta hesabla 85%-ə yaxındır.

Adenokarsinoid şişlər. Appendiksdən qaynaqlanan adenokarsinoid şişlərə Goblet hüceyrəli xərçəng də deyilir. Adenokarsinoid şişlərdə həm xərçəng, həm də karsinoid şişlərin xüsusiyyətləri olur ki, bu adı da ona görə verirlər. Bu şişlərin proqnozu daha pisdır və 5 il sağqalma ehtimalı orta hesabla 78%-ə yaxındır.

Pseudomiksoma peritonei. Appendiksdən qaynaqlanan və tərkibində hüceyrə yox, sadəcə selik olan şişlərdir və appendiks şişlərinin 20%-ni təşkil edir. Bu şişlər adətən jele konsistensiyalı və xeyli böyük olur, çəkisi 10-15 kq ağırlığına da çata bilər. Qarında şişkinlik, yırtıq, bağırsağ keçməzliyi ilə özünü göstərir.

Daşlı üzük hüceyrəli karsinoma. Çox nadir görülən, ancaq çox bədxassəli bir şiş tipidir. Bu şiş əsasən mədə-bağırsaqlarda aşkar edilir, çox nadir hallarda appendiksdə də ola bilər.

Paraganglioma. Böyrəküstü vəz, damar sinirlərin ətrafında yer alan şişlərdir. Əsasən xoşxassəli şiş kimi qəbul edilir və cərrahi müdaxilə ilə çıxardılmaları müalicə üçün yetərlidir.

Appendiksdə xərçəng aşkarlandığı hallarda xəstəyə sağ tərəfli **hemikolektomiya** keçirilməlidir. Bu xəstə qrupundan olan şəxslərin 5 il sağqalma ehtimalı 80%, 10 il sağqalma ehtimalı isə təxminən 60%-ə yaxındır. [7]

POSTOPERATİV QAYGI

Ağırlaşmamış appendisit hallarında postoperativ dövrdə xəstəyə 24 saatdan uzun müddətə antibiotiklərin verilməsinə ehtiyac yoxdur. Perforasiya olunmuş, qanqrenoz və irinli appendisitdə qarın boşluğundan əldə edilən maye nümunə-

lərindən ən çox *Bacteroides fragilis* və *Escherichia coli* bakteriyaları və daha sonra anaeroblar, *Enterokokk*, *Pseudomonas*, digər *Streptokokklar* və *Klebsiyella* aşkar edilir. İrinli, perforasiya (deşilmə) olunmuş və qanqrenoz appendisit olan xəstələrdə antibiotik terapiyası ən azı 7 gün davam etdirilməlidir. [1;28]

Appendektomiya əməliyyatından 1 həftə sonra xəstələrdə yüksək hərarət, leykositoz və ya davam edən diareya müşahidə olunduqda, xəstələrdə mütləq barmaqla rektal müayinənin (çanaqdaxili abses), qarın boşluğu və çanağın təkrar KT görüntüləməsinin aparılması, həmçinin intraabdominal absesin inkar edilməsi tələb olunur. Abdominal abses müəyyən edildikdə isə onun KT və ya US-i müayinəsi altında perkutan drenajı aparılmalı və drenaj kateteri abdominal boşluqda yerləşdirilməlidir. Bununla belə, antibiotik terapiyası davam etdirilməli və daha geniş təsirə malik beta-laktam antibiotiklərə (*pseudomonas* infeksiyasına qarşı aktiv olan) üstünlük verilməlidir. [2]

NƏTİCƏ

Klinikaya daxil olmuş appendisit şübhəsi olan xəstələr, riski qiymətləndirmə sistemlərindən ən azı biri ilə qiymətləndirilməli, ancaq fiziki, laborator və instrumental müayinələrin nəticələri əsas götürülməlidir. Xəstə üçün konservativ və ya cərrahi müalicə üsulunun seçilməsində isə konservativ müalicənin effektivliyi tam sübuta yetirilmədiyinə görə, cərrahi müalicəyə üstünlük verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Navarro D. C. Fuertes M. J. Riquelme A.I. Laparoscopic appendectomy: quality care and cost-effectiveness for today's economy. *World J Emerg Surg*, 2013
2. Steinman M, Rogeri P. S. Lenci L. L. et al. Appendicitis: what does really make the difference between private and public hospitals? *BMC Emerg Med*, 2013; 13: 15
3. Gomes C. A. Junior C. S. Costa Ede F, et al. Lessons learned with laparoscopic management of complicated grades of acute appendicitis. *J Clin Med, Res*, 2014
4. Abe T. Nagaie T. Miyazaki M. et al. Risk factors of converting to laparotomy in laparoscopic appendectomy for acute appendicitis. *Clin Exp Gastroenterol*, 2013
5. Gomes C. A. Nunes T. A. Fonseca Chebli J. M. et al. Laparoscopy grading system of acute appendicitis: new insight for future trials. *Surg Laparosc Endosc Percutan Tech*, 2012
6. Liang H. H. Hung C. S. Wang W, et al. Single-incision versus conventional laparoscopic appendectomy in 688 patients: a retrospective comparative analysis. *Can J Surg*, 2014
7. Kumar A. Sharma A. Khullar R. et al. Stump appendicitis: A rare clinical entity. *J. Minim Access Surg*, 2013
8. Kapischke M. Pries A. Caliebe A. Short term and long term results after open vs. laparoscopic appendectomy in childhood and adolescence: a subgroup analysis. *BMC Pediatr*, 2013

9. Shaw D. Gallardo G. Basson M.D. Post-colonoscopy appendicitis: A case report and systematic review. *World J Gastrointest Surg*, 2013
10. Golebiewski A. Losin M. Murawski M. et al. One, two or three port appendectomy - a rational approach. *Wideochir Inne Tech Malo Inwazyjne*, 2013
11. Karakus SC, Kilincaslan H. Koku N. et al. Is single port incisionless-intracorporeal conventional equipment-endoscopic surgery feasible in patients with retrocecal acute appendicitis? *J. Korean Surg Soc*, 2013
12. Yuk J. S. Kim Y. J. Hur J. Y. et al. Association between pregnancy and acute appendicitis in South Korea: a population-based, cross-sectional study. *J Korean Surg Soc*, 2013
13. Chung J. C. Cho G. S. Shin E. J. et al. Clinical outcomes compared between laparoscopic and open appendectomy in pregnant women. *Can J Surg*, 2013
14. Shekherdimian S. DeUgarte D. Transumbilical laparoscopic- assisted appendectomy: an extracorporeal single-incision alternative to conventional laparoscopic techniques. *Am Surg*, 2011
15. Bouassria A. Ibn Majdoub K. Yazough I. et al. Traumatic appendicitis: a case report and literature review. *World J Emerg Surg*, 2013
16. Tugnoli G. Giorgini E. Biscardi A. et al. The NOTA study: non-operative treatment for acute appendicitis: prospective study on the efficacy and safety of antibiotic treatment (amoxicillin and clavulanic acid) in patients with right sided lower abdominal pain. *BMJ Open* 2011 Feb, 23
17. Chow A. Purkayastha S. Nehme J. et al. Single incision laparoscopic surgery for appendectomy: a retrospective comparative analysis. *Surg Endosc*, 2010
18. Roberts K. E. Solomon D. Mirensky T. et al. Pure transvaginal appendectomy versus traditional laparoscopic appendectomy for acute appendicitis: a prospective cohort study. *Ann Surg*, 2012
19. Barrett M. L. Hines A. L. Andrews R. M. Trends in rates of perforated appendix, 2001–2010: Statistical Brief #159. Healthcare Cost and Utilization Project (HCUP) Statistical Briefs [Internet]. Rockville (MD): Agency for Health Care Policy and Research (US); 2006-2013
20. Park J. Charles H. W. Intra-abdominal abscess drainage: Interval to surgery. *Semin Intervent Radiol*, 2012
21. Ansaloni L. Catena F. Coccolini F. et al. Surgery versus conservative antibiotic treatment in acute appendicitis: a systematic review and meta-analysis of randomized controlled trials. *Dig Surg*, 2011
22. Moslemi S. Forootan H. R. Tahamtan M. Co-incidence of acute appendicitis and appendiceal transection after blunt abdominal trauma: A case report. *Iran J Med Sci*, 2013
23. Fitzmaurice G. J. McWilliams B. Hurreiz H. et al. Antibiotics versus appendectomy in the management of acute appendicitis: a review of the current evidence. *Can J Surg*, 2011

24. Gill R. S. Shi X. Al-Adra D. P. et al. Single-incision appendectomy is comparable to conventional laparoscopic appendectomy: a systematic review and pooled analysis. Surg Laparosc Endosc Percutan Tech, 2012
25. Gomes C. A. Junior C. S. de Peixoto R. O. et al. Appendiceal stump closure by metal endoclip in the management of complicated acute appendicitis. World J Emerg Surg, 2013
26. Lee J. S. Choi Y. I. Lim S. H. et al. Transumbilical single port laparoscopic appendectomy using basic equipment: a comparison with the three ports method. J Korean Surg Soc, 2012
27. Roberts K. E. Silasi D. A. Bell R. L. et al. Pure transvaginal laparoscopic appendectomy. Surg Endosc, 2012
28. Pinto F. Pinto A. Russo A. et al. Accuracy of ultrasonography in the diagnosis of acute appendicitis in adult patients: review of the literature. Crit Ultrasound J 2013; 5 Suppl 1:S2. doi: 10.1186/2036-7902-5-S1-S2. Epub, 2013
29. Page A.J. Pollock J. D. Perez S. et al. Laparoscopic versus open appendectomy: an analysis of outcomes in 17,199 patients using ACS/NSQIP. J Gastrointest Surg, 2010
30. Cho M. S. Min B. S. Hong Y. K. et al. Single-site versus conventional laparoscopic appendectomy: comparison of short-term operative out-comes. Surg Endosc, 2011

РЕЗЮМЕ

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД К ДИАГНОСТИКЕ, КЛИНИКЕ И МЕТОДАМ ЛЕЧЕНИЯ ОСТРОГО АППЕНДИЦИТА Ш.АЛИЕВ, Н.ЭЙЮБОВА, А.АЛИЕВ

У всех больных поступивших в клинику с подозрением на аппендицит необходимо оценить состояние по шкале Альварато, но за основу необходимо брать результаты клинических, лабораторных исследований. Что касается выбора метода лечения – консервативного либо хирургического, учитывая окончательную недоказанность консервативного лечения, следует отдавать предпочтение хирургическому лечению.

SUMMARY

MODERN APPROACH TO DIAGNOSIS, CLINIC AND METHODS OF TREATMENT OF ACUTE APPENDICITIS S. ALIEV, N. AYUBOVA, A. ALIEV

All patients with suspicion on acute appendicitis have to be assessed according Alvarado risk degree scale but the main diagnose should be taken relying on results of laboratory and clinical methods of investigations. What about the method of treatment as the konservativ method insufficiently proved yet the preferred method should be surgery.

“METSAMOR”DA EHTİMAL OLUNAN QƏZA, YARANA BİLƏCƏK RADİASIYA ŞƏRAİTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (AMEA) Radiasiya Problemləri İnstitutunda (RPI) keçirilən növbəti elmi seminar (13.02.2017) “Metsamor” Atom Elektrik Stansiyasında baş verə biləcək qəza zamanı Azərbaycan Respublikası ərazisində ehtimal olunan radiasiya şəraitinin qiymətləndirilməsi və nəticələrin aradan qaldırılmasında Silahlı Qüvvələrin kimya qoşunlarının fəaliyyətinin təşkili” mövzusunə həsr olunmuşdu.

Tədbiri giriş sözü ilə açan institutun direktoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor Oqtay Səmədov seminarda bəhs olunacaq mövzunun aktuallığından danışdı.

Daha sonra çıxış edən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Hərb məharəti kafedrasının dosenti, polkovnik Qəhrəman Mənsiyev “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza zamanı radioaktiv tullantıların yayılmasının proqnozlaşdırılması məqsədilə regionun relyefi (Kiçik Qafqazın Azərbaycana aid ərazilərində mövcud dağlıq landşaftı) və hakim küləklər nə-

ELMİ SEMİNAR

zərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının ərazisində çirklənmə riskinin qiymətləndirilməsi, həmçinin relyefin zəiflətmə əmsalları, eyni zamanda ölkə ərazisində radioaktiv maddələrin insan orqanizminə keçmə yolları və radiasiya şəraitinin qiymətləndirilməsi metodikasının modeli haqqında məlumat verib.

Q.Mənsiyev onu da qeyd edib ki, “Metsamor” AES-də baş verə biləcək qəza zamanı Azərbaycan Respublikası ərazisində radioaktiv tullantıların yayılması şəraitində qiymətləndirmənin əsas modeli kimi, 1986-cı ildə Çernobılda baş vermiş qəza nəticəsində əraziyə (düzənlik ərazi üçün) radiasiyanın yayılması (udulan doza, doza gücü) modeli götürülüb.

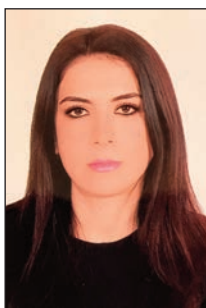
Seminarla “Metsamor” AES-in istismarı zamanı reaktordan atmosfərə atılan radioaktiv maddələr və Azərbaycan Respublikası ərazisində müəyyən edilmiş uzunmüddətli radionuklidlərin yayılması, ehtimal olunan şüalanma dozasının təyin edilməsi üçün “Doza” proqram təminatı, eyni zamanda PUA-larla çevik radiasiya monitorinqinin keçirilməsi metodikasının tətbiq alqoritmi haqqında da geniş məlumat verilib.

Sonda tədbir iştirakçılarının sualları cavablandırılıb.

NADİR ŞAH ƏFŞARIN HƏRBİ-DƏNİZ DONANMASI YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ BRİTANIYA HƏRBİ MÜTƏXƏSSİSLƏRİNİN BU İŞDƏ İŞTİRAKI

Nigar GÖZƏLOVA – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Gözəlova Nigar Rövşən qızı 1978-ci il may ayının 22-də Bakı şəhərində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini “Beynəlxalq münasibətlərin tarixi və nəzəriyyəsi” ixtisası üzrə (2000) bitirib, “Azərbaycanın XVIII əsr tarixi məsələləri (ingilisdilli tarixşünaslıq əsasında)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir (2006). 2012-ci ildə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlığının tarixinə dair silsilə əsərlərə görə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mükafatına layiq görülüb. Bir çox elmi əsərlərin müəllifi və elmi konfransların iştirakçısıdır. Hal-hazırda AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunda, “Beynəlxalq münasibətlər tarixi” şöbəsində aparıcı elmi işçi vəzifəsində çalışır.

Açar sözlər: Nadir şah Əfşar, Britaniya mütəxəssisləri, Rusiya imperiyası, hərbi-dəniz donanması, Xəzər dənizi.

Ключевые слова: Надир шах Афшар, британские специалисты, Российская империя, военно-морской флот, Каспийское море.

Keywords: Nadir Shah Afshar, British experts, Russian empire, the Navy, the Caspian Sea.

XVII əsrin son rübü və XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti ağır tənəzzül içində idi. Hakimiyyətin səriştəsizliyi ucbatından dövlətdə sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət kəskinləşmişdi. Səfəvilərin son dövrünü səciyyələndirərkən britaniyalı tədqiqatçı *C.Malkolm* belə yazır: “*Biz bundan daha təlatümlü, daha təlaşlı dövrü çətin ki təsəvvür edə bilərik*”. [13.1] Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi onun öz sərhədləri daxilində mövcud durumu son dərəcə gərginləşdirmiş, bütün ölkəni xalq etirazları və üsyanlar dalğası bürümüşdü. Bu dövrdə Qəndəhar əyalətində yaşayan gilzay tayfasının üsyanı müstəqil Əfqan xanlığının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Səfəvi dövlətinin hərbi-siyasi zəifliyindən istifadə edən əfqan silahlı dəstələrinin başçısı *Mir Mahmud Hotaki* Xorasani işğal edib, paytaxt İsfahana hərbi yürüş etdi. Mühasirə səkkiz ay davam etdi və 1722-ci il oktyabr ayının 23-də Səfəvi dövlətinin paytaxtı İsfahan əfqan Mir Mahmud tərəfindən tutuldu. *Mir Mahmud Səfəvi* şahı *Sultan Hüseyini* taxtdan salaraq özünü şah elan etdi.

HƏRB TARİXİMİZDƏN

Qəndəharda gilzay tayfasının üsyanı və bu üsyanın ardınca başlamış daxili çaxnaşmalar nəticəsində xeyli zəifləmiş Səfəvi dövlətinin müqavimət göstərəcək gücünün olmamasından istifadə edən Rusiya və Osmanlı dövlətləri Cənubi Qafqazda daha fəal siyasət yeritməyə başladılar. İlk hərbi təcavüz bu məqamədək Səfəvi dövləti ilə hərbi münaqişələrə cəlb olunmamış Rusiya tərəfindən baş verdi. [5. 199] **I Pyotr** Xəzər dənizini “Rusiyanın daxili dənizi”nə çevirməklə [5. 200] Şərqlə Qərb ticarətində Rusiyanın vasitəçiliyinə nail olmağa çalışırdı. **I Pyotr**un Xəzəryanı bölgəyə hərbi yürüşü (1722-1723), xüsusilə də Xəzəryanı bölgələri işğal etmək siyasəti Osmanlı imperiyasının maraqları ilə toqquşurdu. Rusiya Xəzəryanı vilayətləri ələ keçirən zaman Osmanlı qoşunu Cənubi Qafqazın digər torpaqlarının da rusların əlinə keçməsinin qarşısını almaq qərarına gəldi. Bütün qüvvələrini səfərbər edən imperiya 1723-cü ilin aprel ayında Səfəvi dövlətinə müharibə elan etdi və Azərbaycana öz qoşununu yeritdi. Zəifləmiş Səfəvi dövlətinə hücumlar təşkil edən xarici dövlətlər onu asanlıqla zəbt edəcəklərinə ümid bəsləsələr də, bu baş vermədi. Əfqan, Osmanlı və Rus işğallarının ağır nəticələri türk mənşəli Əfşarlar soyundan olan bacarıqlı sərkərdə **Nadir**in rəhbərliyi altında istilacılarla qarşı azadlıq mübarizəsinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratdı (qeyd: Əfşar tayfasının türk mənşəli olduğunu bir çox yazılı mənbələr, o cümlədən **Mahmud Qaşgari** (XI əsr) təsdiq edir: “Əfşarlar türk-oğuz boylarından biridir. Oğuzlar 22 boydan ibarət olan türkmənlər idilər. Əfşar tayfası bu türkmənlər silsiləsinin altıncı sırasında xatırlanır”). [11, 55-56] Beləliklə, 1729-cu ilin sonunda **Nadir** əfqanları Səfəvi dövlətinin ərazisindən qovdu və şah II Təhmasibin simasında bu dövləti bərpa etdi. Artıq bundan sonra rusların və osmanlıların Azərbaycandan və bəzi qonşu ərazilərdən çıxarılması məsələsi aktuallaşdı. 1730-cu ildə **Nadir** osmanlıların işğal etdiyi bütün Qərbi İrani və Azərbaycanın böyük bir hissəsini, o cümlədən həmin ilin avqust ayında rusların yardımı ilə Ərdəbili azad edə bildi. [18. 103] Vəziyyəti belə görən Rusiya danışıqları bərpa etməyi qərara aldı və 1732-ci il fevral ayının 1-də “Rəşt” və 1735-ci il mart ayının 10-da “Gəncə” sülh müqavilələrinin imzalanması ilə işğal etdiyi bütün əraziləri qaytarmağa razılıq verdi. Uzunmüddətli hərbi fəaliyyət və danışıqlardan sonra Osmanlı dövləti də bütün işğal etdiyi Səfəvi torpaqlarının qaytarılmasına razı oldu. Danışıqlar nəticəsində 1639-cu ildə bağlanmış “Qəsr-i Şirin” müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərin bərpası haqqında razılıq əldə olundu. Bu müqaviləyə əsasən bütün Azərbaycan, müasir Gürcüstanın şərq qismi, Diyarbəkir və Mosul vilayətləri, habelə Nəcəf və Kərbəla şəhərləri Səfəvi dövlətinə keçirdi. Cənubi Qafqazın qərb vilayətləri və Bağdad şəhəri Osmanlı imperiyası tərkibində qalırdı. [15. 142] 1736-cı ilin sentyabr ayında tərəflər “Kürdan” sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında razılığa gəldilər. [27. 96; 12. 107]

Əfqanları zərərsizləşdirdikdən, Osmanlı və Rusiya dövlətləri tərəfindən zəbt

olunmuş əraziləri geri qaytardıqdan və bununla da bütün Səfəvi ərazisində nəzarəti ələ aldıqdan sonra **Nadir Əfşar** bütün diqqətini hakimiyyət məsələsi üzərində cəmləşdirdi. **Nadir** Səfəvilər dövlətində naibüssəltənə (səltənət vəkili) adlansa da, əslində real hakimiyyət onun əlində idi. Hakimiyyəti rəsmən ələ keçirmək və özünü şah elan etmək üçün Nadir 1736-cı ilin mart ayında Muğan düzündə, Kürə Arazın qovuşduğu yerdə (Suqovuşan, mənbələrdə Böyük Gənəşmə) qurultay çağırırdı. Qurultayda taxta kimin sahib olması məsələsi müzakirəyə çıxarıldı. Uzun sürən müzakirələrdən sonra qurultay iştirakçıları Nadirin şah seçilməsinə razı oldular. Bununla da Səfəvi sülaləsinin hakimiyyəti (1501-1736) sona çatdı.

Nadir şah Əfşar sözün həqiqi mənasında fenomenal hərbi dühası və siyasi bəsirəti olan xadim olmuşdur. O öz dövlətinin Xəzər dənizində hərbi cəhətdən möhkəmlənməsi, dəniz nəqliyyatından gəlir əldə olunması üçün hərbi-dəniz donanmasının yaradılması zərurətini gözəl anlayırdı. İngilis **C.Elton** məktublarından birində qeyd edirdi ki, o, Xəzər donanmasının yaradılmasında marağı olan Nadir şah əz xidmətlərini təklif etmişdi. [26. 102; 407-410] Tanınmış iranşünas alim **M.Dürand C.Eltonun** fəaliyyətini bu cür səciyyələndirir: *“Elton Nadirə xidmət edərkən... gəmilərdən ibarət olan eskadranın tikintisi üzrə işlərə nəzarət edirdi... Onun məqsədi Xəzəri İran gölüne çevirmək idi”*. [8. 226] İngilis tədqiqatçı **G.Kerzonun** fikrincə, **Nadir** Xəzərdə öz donanmasını yaratmaqla göstərilən məqsədləri güdüdü: türkmən dəniz quldurlarının onun imperiyasının şərq sahillərinə daimi basqınlarını əngəlləmək; dənizin qərb sahillərində dağlı tayfalarını cəzalandırmaq və itaətə gətirmək; Həştərxanla ticarətdə inhisarçı mövqeyi öz əlinə almaq. [7. 391] İngilis tədqiqatçı **P.Sayks** qeyd edirdi ki, **Nadir** şahın dağlılara qarşı hərbi əməliyyatlar gedişində öz qoşunlarını ərzaqla təmin etmək üçün donanma yaratmaq zərurətindən başqa, Xəzər dənizi vasitəsilə ticarəti və hakimiyyəti bölüşdürmək istəyi də vardı. [17. 272] Qeyd edilməlidir ki, Nadir şah Rusiya imperiyasının Xəzər dənizindəki ticarət inhisarından narazı idi. [2. 60] O, Xəzər dənizinin strateji əhəmiyyətini çox gözəl anlayır, hərbi-siyasi və iqtisadi cəhətdən uzağa hədəflənmiş məqsədlər güdüdü. Ən başlıcası isə onun bu tədbiri bölgədə öz hakimiyyətinin daha da möhkəmlənməsinə hesablanmışdı. Həmin dövrdə Xəzər dənizində hərbi-dəniz donanmasına malik olan yeganə dövlət Rusiya idi. Bölgədə möhkəmlənməyə can atan **I Pyotr** Xəzər dənizində güclü donanma yaratmışdı. Başlıca gəmi növləri iki və ya üç göyörtəli gəmilər (40-100 toplu), frəqatlar (30-dək top), pinklər (iki və ya üçdörəl yelkənli gəmilər), hekbotlar (üçdörəl yük gəmiləri), qukarlar (korvet növü), şnyavlar (18 toplu) idi. Bunlardan əsasən kəşfiyyat məqsədilə istifadə edilirdi. Qalera (avarlı) donanması qaleralardan, skampaveyalardan (qaleralardan kiçik yelkənli-avarlı, burun hissəsində 1 iriçaplı və bir neçə kiçik çaplı topu olan gəmi) və digər kiçik gəmilərdən ibarət idi. **I Pyotr**un vəfatı ərəfəsində Rusiya imperiyası

HƏRB TARİXİMİZDƏN

Xəzər dənizində təqribən 100-dək gəmiyə malik idi. Tarixçi **S.Aşurbəyli** doğru olaraq göstərmişdir ki, “*Çar hökuməti yerli gəmiçiliyin inkişafının qarşısının alınması üçün bütün tədbirləri həyata keçirirdi*”. [20. 311] Məsələn, Rusiyanın hakim dairələri buraya ayrı-ayrı məhsul növlərinin, o cümlədən silah, barıt, qurğuşun, kükürd, şoran və hərbi təchizat üçün zəruri olan digər şeylərin, gəmi hazırlanması üçün ağac məmulatlarının və gəmi ləvazimatlarının, qiymətli metalların idxalını qadağan etmişdilər. [30. 238] Belə bir siyasət müdafiə qurğularının, gəmi istehsalının, qoşunların silahlandırılmasının, istehsal vasitələri hazırlanmasının inkişafına mane olmağa yönəldilmişdi. Rusiya hakimiyyəti əmin idi ki, əks siyasət Rusiyanın həm iqtisadi, həm siyasi, başlıcası isə geosiyasi maraqlarına zərər yetirə bilər. Xəzər hövzəsində “heç bir dövlətin möhkəmlənməsinə yol verməmək” Rusiyanın maraqlarının əsasını təşkil edirdi. [19. 53] Xəzər dənizində donanma yaradılmasına hər cür əngəllər yaratmaqla Rusiya hökumətinin başlıca məqsədi istilalar zamanı heç bir dövlətin ona mane olmaq iqtidarında olmaması idi. **C.Elton** da bu mətləbi məktublarından birində üzə çıxarmışdır: “*Gələcəkdə İran donanması Xəzər dənizinin sahili boyunca yerləşən İranın şimal əyalətlərinə müəyyən bir qəsd olacağı halda, Rusiya silahına da əngəl törədə bilərdi*”. [29. 77] Nadirin əsas məqsədi Xəzərdə məhz hərbi üstünlüyə nail olmaq idi. Böyük sərkərdə **Nadir şah Əfşar** Xəzər dənizində hökmran mövqe qazanmağın vacib strateji əhəmiyyətini gözəl anlayırdı. O bu istəyinə nail olmaqla öncə öz dövlətinin şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edə, ikincisi, bölgədə müharibə baş verəcəyi halda öz qoşunlarının ərzaq və sursatla təchizatı problemini həll edə bilərdi. Fikrimizcə, iqtisadi mənafeələr **Nadiri** daha az düşündürürdü. Onun əsas niyyəti Rusiya imperiyasının bölgədəki mövqeyini zəiflətmək idi.

İngilis tədqiqatçı **A.Bausani** qeyd edir ki, “*Nadir şah hərbi dəniz donanmasının zərurətini dərk etmiş ilk İran hökmdarı idi*”. [3. 160] Britaniyalı tədqiqatçı **L.Lokkarta** görə, **Nadir** Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmaq fikrinə Fars körfəzində belə bir işi gördükdən (1742-ci ildə) sonra düşmüşdü. [12. 289] Amerikalı tədqiqatçı **V.Flur** isə belə bir fikir bildirir ki, Xəzər dənizində öz donanmasının yaradılması zərurətini **Nadir** 1734-cü ildə Gəncənin mühasirəsi zamanı (Fars körfəzində donanma yaradılmasından öncə) fikirləşmişdi. [10. 53] Qeyd etməliyik ki, həmin dövrdə **Nadir şah** öz qoşunlarının ərzaqla kifayət qədər təchizatına xüsusi ehtiyac duyurdu. Buna görə də o, yardım üçün Dərbənddəki Rusiya komandanlığına müraciət etmişdi. Hadisələrin sonrakı inkişafı **Nadirin** diqqətini yayındırdı. **V.Flurun** qeyd etdiyi kimi, 1738-ci ilin əvvəlində onun **Məhəmməd Hüseyn xanı** qapotan başı (Xəzər dənizinin admiralı) təyin etməsi faktından biz belə bir nəticə əldə edə bilərik ki, **Nadir şah** Xəzər dənizində hərbi donanmaya malik olmanın zərurətini və mənfəətini yaxşı dərk edirdi. [10. 53] Güman etmək olar ki, burada **Nadir şahın** sonralar, 1743-cü ildə Qar-

mistrin sərdarı təyin etdiyi *Məhəmməd Hüseyn xan Qırxlıdan* bəhs olunur. [12, 218] (qeyd: *Məhəmməd Hüseyn xanı* qapotan başı təyin edəndə Nadirin dəniz rütbələrindən az məlumatı var idi və o zaman hələ ingilislərlə əlaqə yox idi, onun üçün ruslardan eşitdikləri ifadələrdən (*qapotan* rusca *kapitan* deməkdir) istifadə edilirdi). *Nadir* Fars körfəzində öz donanmasını yaratmazdan və *C.Eltonun* gəlişindən xeyli öncə Xəzər dənizində hərbi-dəniz ehtiyacları haqqında aydın təsəvvürlərə malik idi.

Şimali Azərbaycanda üsyanları yatırarkən ərzaq təchizatı baxımından böyük çətinliklərlə üzləşmiş *Nadir şah* Xəzər dənizində hərbi donanmaya malik olmaq zərurətinə bir daha əmin oldu. [29. 66] *L.Lokkartın* göstərdiyi kimi, böyük hissəsi meşələrdən, dağ və qayalardan ibarət olan bu bölgədə hərbi əməliyyatlar gedişində bu cür nəhəng ordunun təchizatı son dərəcədə mürəkkəb idi. Qonşu Şirvan əyalətindən kifayət qədər ərzaq gətirmək mümkün olmurdu. Belə ki, həmin əyalət tez-tez basqınlara məruz qalır, viran edilirdi. Yeganə çıxış yolu isə ərzağın dəniz vasitəsilə çatdırılması idi. [12. 204] Nadirin sərəncamında olan bir neçə gəmi kiçik və quruluşuna görə bəsit idi (qeyd: yerli sakinlərin malik olduqları gəmilərin çoxunu rus fərariləri inşa etmişdilər. Bu bölgəyə 25 il öncə baş çəkmiş səyyah *Con Bell* qeyd edirdi ki, “*Xəzərdə gəmiçilik müstəsna olaraq ruslara məxsus idi, iranlıların və digər sakinlərin balıqçı qayıqlarından başqa heç bir şeyləri yox idi*”). [4. 47] *Nadir şah Əfşar* öz ordusunun dənizlə ərzaq təchizatında rus gəmi daşınmalarından tam asılı idi. Bu asılılıqdan yararlanan Rusiya tacirləri yaxşı qazanc əldə edirdilər. Rus tarixçisi *P.Butkov* göstərir ki, “*Rusiya hökuməti yalnız rus tacirlərinə Xəzər dənizindəki Əfşar dövlətinin limanlarına ərzaq göndərmək icazəsi verirdi*”. [21. 212. 510] 1741-ci ildə *Nadir şah* 10 rus gəmisinin icarəyə götürülməsi haqqında razılığa gəlmək üçün Rusiyanın Əfşar dövlətində rezidenti (qeyd: rezident səfir rütbəsindən bir pillə aşağı rütbədir) *İ.Kaluşkinə* (1735-1742) müraciət etdi. *Nadir şah* bu gəmilərdən bir qismini Dağıstan üsyançılarına qarşı hərbi əməliyyatlarda istifadə etmək, digər qismini isə Həştərxandan ərzaq nəql etmək məqsədilə nəzərdə tutmuşdu. *İ.Kaluşkin* bu xahişi Sankt-Peterburqa çatdırdı. Lakin o, hökuməti xəbərdar etdi ki, *Nadir şah* bu gəmiləri əldə edəcəyi təqdirdə onları heç zaman geri qaytarmayacaq, çünki öz donanmasını yaratmaq arzusundadır. *İ.Kaluşkinin* bu xəbərdarlığı Rusiya hökumətini şahın xahişini yerinə yetirməkdən imtinaya təhrik etdi. [12. 204] Lakin *Nadir* öz məramından əl çəkmədi. Tezliklə o, ingilis ticarət agentləri *C.Eltonun* yardımı ilə Xəzər dənizində öz donanmasının özəyini yaratmağa nail oldu.

1742-ci ilin yayında ingilislər *Nadir* şahı Xəzər dənizi boyunca ərzağın cənnubdan şimala doğru daşınması üçün öz gəmilərini təklif etdilər və *Nadir* bu təklifdən bəhrələndi. [29. 66] *L.Lokkart* yazır ki, “*İngilis əmtəələrindən ibarət olan gəminin yükü Ənzəlidə boşaldıldıqdan sonra o, İranda yerləşdirilmək üçün*

HƏRB TARİXİMİZDƏN

İran hökumətinin xidmətinə keçdi və 1742-ci ildə Dərbəndə düyü daşınmasında ondan iki dəfə istifadə edildi. Həmin Britaniya gəmisindən düyünün nəql olunması üçün istifadə etmiş Nadir özünün Dağıstandakı qoşunlarının dəniz vasitəsilə ərzaqla təchizatı sahəsində rus tacirlərinin yaratdıqları inhisarçılıq zəncirini müəyyən dərəcədə qıra bildi". [12. 205] **İ.Kaluşkinin** ifadələrindən görünür ki, "böyük qəsbkar" Dağıstan üsyançılarına qarşı hərbi əməliyyatlara başlayarkən ilk növbədə Rusiyaya və onun cənub-şərq ərazilərinə münasibətdə iddialı məqsədlər güdüdü. [22. 140]

İlk gəmiqayırma tərsanəsinin özülü Ləngəruda (Gilan əyalətində) qoyuldu. Azərbaycanlı tədqiqatçı **L.Yunusova** bu faktı onunla izah edir ki, Abşeronda bu sahənin inkişafı üçün zəruri olan meşə materialı yox idi. Lakin o eyni zamanda qeyd edir ki, inşaatçılar Bakıda da yeni gəmiqayırma tərsanəsinin tikilməsini planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə ətraf kəndlərdən yüzlərlə kəndlini qovub gətirməklə onları gəmiqayırma işlərinə cəlb etmişdilər. İngilislər Gilandan meşə materialı, Mazandarandan isə dəmir nəql etməklə Ləngəruda tərsanə tikdilər. Beləliklə, onlar **Nadir şah Əfşar** dövlətinin ərazisində gəmiqayırma ideyasını gerçəkliyə çevirdilər və geniş miqyasda onun təşkilinə nail oldular. [29, 100]

1743-cü ildə **C.Elton** rəsmən **Nadir şah** xidmət etməyə başladı. Şah ona admiral rütbəsi verdi və 6000 manat məvacib təyin etdi. Bakının qalabəyi **Mirzə Məhəmməd xan** isə ober-admiral oldu. Bu faktın təsdiqini biz Britaniya taciri **C.Kukun** da məlumatında tapırıq: "*Admiral olan Bakı hakimi*". [6, 380] Bu iqtibasdan da görünür ki, Bakı xanının həmin vəzifəyə təyin olunması 1743-cü ildə **Məhəmməd Hüseyn xan Qurxlının** Qarmistr sərdarı vəzifəsinə təyin edilməsi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Beləliklə, **Mirzə Məhəmməd xan** bu vəzifədə **Məhəmməd Hüseyn xan Qurxlını** əvəz etmişdi. Güman etmək olar ki, bunun əsas səbəblərindən biri Abşeronda meşə olmaması idi. Təbiidir ki, ilk dövrdə cəmi iki gəmiyə malik olan ingilislərə gəmiqayırma materiallarını Bakıdan yaxınlıqda yerləşən Ləngəruda daşımaq daha asan idi. Zaman keçdikcə Bakıda da yeni gəmiqayırma tərsanəsinin bünövrəsini qoymaq mümkün oldu. Bakı xanının gəmiqayırma rəisi təyin edilməsi məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. [29.100-101] **C.Elton** Bakı hakimi, ober-admiral **Mirzə Məhəmməd xanın** yanında nominal admiral idi. Həmin dövrdə iki frəqatın və dörd kiçik gəminin tikintisi başa çatmışdı, digər gəmilərin inşası isə davam etdirilirdi. Bakı xanı yüklərin rus gəmilərində baha başa gələn nəqlindənsə, əmtələrin dəniz yolu ilə daşınması üçün öz gəmilərinə malik olmaqda daha çox maraqlı idi. [20. 311]

İngilislər təqribən üç il ərzində (1743-1745-ci illər) Əfşar dövlətinin tərsanələrində bir neçə kiçik gəmi (təknə) və iki böyük gəmi (biri 20, digəri isə 25 topa malik olan) inşa etmişdilər. 1745-ci ildə dənizə buraxılmağa hazır olan 25 topluq gəmi Xəzər dənizində üzən istənilən rus gəmisindən üstün idi. O zaman daha dörd gəminin əsası qoyulmuşdu. [14. 311] Konsul **İ.Bakuninin** 30 sent-

yabr 1746-cı il tarixli məlumatlarına görə, gəmiqayırma tərsanəsinə yenidən toplanmış 300 nəfər gəmi qayırmağı bacaran dülgər və xarrat, bir o qədər də oradakı gəmilərdə dənizdə üzməyə öyrəşmiş matros göndərilmişdi. Gəncədən Ləngəruda dəmirçilər, çilingərlər və lövbər qayırmaq, top tökmək üçün misgərlər göndərilmişdi. **C.Eltonun** hazırladığı nümunə əsasında Ləngəruda 140 mis top tökmək əmr edilmişdi. [29. 120] **C.Eltonun** Əfşar dövləti üçün hərbi donanma inşa etdiyini, bu məqsədlə şah üçün silahlar gətirdiyini də qeyd etmək vacibdir. [29. 75] Beləliklə, Xəzər dənizində güclü hərbi donanma, Rusiya imperiyasının Xəzər hövzəsindəki mövqelərinə və donanmasına gerçək təhlükə yarada bilərdi.

C.Eltonun Nadir şah xidmət etməsi və onun dövləti üçün gəmilər hazırlamasına dair xəbərlər Rusiyada hakim dairələri narahat etməyə başlamışdı. Təbii ki, **C.Eltonun** fəaliyyəti rus hökumətinin nəzərindən yayınma bilməzdi. Rusiyanın Əfşar dövlətində rezidenti **V.Bratışev** (1742-1748) 1742-ci ilin sentyabr ayının 18-dən etibarən az qala hər raportunda xəbər verirdi ki, "**C.Elton** öz əməlləri ilə dövlətimizin maraqlarına böyük xələl gətirir". [22. 197]

Zaman keçdikcə, xüsusilə 1745-ci ilin yanvar ayında **C.Elton Nadir şah Əfşar** üçün ilk gəmi hazırladıqdan sonra Rusiya hökumətinin narazılığı artdı. Nəticədə Rusiya imperatoru 1734-cü il müqaviləsinin 8-ci maddəsini qüvvədən düşmüş hesab etdi və bu tədbirlə ingilis tacirlərini Xəzər dənizi vasitəsilə Əfşar dövlətiylə tranzit ticarət hüququndan məhrum etdi. [16. 249-250] 1746-cı ilin noyabr ayında imperatriçə **Yelizaveta Petrovna** Xəzər dənizində Britaniya ticarətini tamamilə qadağan edən fərman verdi. [7. 543] Rusiya imperiyasının Xarici İşlər Kollegiyası **C.Elton** tərəfindən başlanmış gəmiqayırma işlərinin dayandırılması və bu işlərə rəhbərlik edən Gilandan uzaqlaşdırılması haqqında qərar qəbul etdi. 1747-ci ildə rus dənizçiləri Xəzər dənizində olan iki iri freqatı yandırdılar. [25. 67] Britaniyanın Şimal Departamentinin dövlət katibi **Lord Çestenfeld** öz hesabatlarında rusların bu addımının **C.Eltonun** fəaliyyəti ilə bağlı olduğunu göstərirdi. [26. 102-157] Böyük Britaniyanın Xəzər dənizi vasitəsilə İranla ticarətinə bu minvalla son qoyuldu. [16. 249-250] **C.Eltonun** fəaliyyəti Rusiya şirkətlərini xeyli xoşagəlməz hallarla üz-üzə qoydu. Rusların **C.Eltona** qarşı ittihamları bir çox hallarda şişirdilir, bəzən isə yalan olurdu. Lakin **C.Eltonun Nadir şah Əfşara** xidmət etməsi, Xəzər dənizində donanma yaratmaqda ona yardım etməsi ingilislərin perspektiv məqsədlərindən xəbər verirdi. Bu isə Rusiya rəsmi dairələrini bərk narahat etdirdi və nəticədə **C.Eltonun** müəssisəsinin məhv olmasına gətirib çıxardı. [12. 289] Belə bir məqamı da nəzərə almalıyıq ki, əslində **C.Eltonun** müəssisəsi **Nadir şah Əfşarın** 1747-ci ildə öldürülməsindən sonra başlanmış iğtişaşlar dövründə iflasa uğramışdı. 1751-ci ilin baharında Gilanda baş vermiş iğtişaşlar gedişində **C.Elton** da öldürüldü, tərsanə və kiçik gəmilər isə məhv edildi. [12. 290]

HƏRB TARİXİMİZDƏN

C.Kukun da daxil olduğu səfir heyəti 1747-ci ildə Həştərxana gəldiyi zaman ona xəbər verdilər ki, Britaniya ticarətinə son qoyulmuşdur. [6. 524] Əsas diqqətini “Rusiya hökumətinin həsəd aparması”na yönəldən ingilis tədqiqatçı **G.Kerzon** qeyd edir ki, “*Rusların imperiya siyasəti Xəzər dənizindəki hakim mövqeləri qoruyub saxlamağa yönəlmişdi*”. [7. 544] Lakin Rusiyanın Xəzər dənizi vasitəsilə ticarətində İngiltərənin iştirakına yol verməməsinin digər səbəbləri də vardı. 1747-ci ilin iyun ayında **Nadir** şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi, bu hadisənin ardınca çoxsaylı feodal qruplaşmaları arasında qızıışmış ara müharibələri həmin səbəblər sırasındadır. Bununla yanaşı, Xəzər dənizində digər dövlətlərin donanma yaratmaq cəhdlərinin qarşısını qəti şəkildə almağa çalışan Rusiya hökuməti **Nadir şahın** öldürülməsindən sonra başlanmış iğtişaşlardan yararlanaraq ingilislərin gəmiqayırma sənayesini məhv etdi.

Təbiidir ki, ingilislər də Xəzər dənizində **Nadir şah** üçün donanma yaratmaq işindən mənfəət əldə etməyə ümid bəsləyirdilər. Onlar güman edirdilər ki, İranda və Azərbaycanda gəmiqayırma ənənələrinin olmaması yaradılacaq donanma üzərində ingilislərin nəzarətinə imkan verəcəkdir. [30. 253] Qeyd edək ki, ingilislərin Xəzər dənizində inşa etdikləri gəmilərdə rəhbər heyəti əsasən özləri seçirdilər.

Nadir şahın ölümü İran körfəzində və Xəzər dənizində öz ağalığını bərqərar etmək cəhdlərini iflasa uğrattı. Buna baxmayaraq, Xəzər dənizində və İran körfəzində hərbi-dəniz donanması yaratmaq səyləri, bu sahədə göstərdiyi fəda və inadkarlıq onun geosiyasi baxışlarının, dünyagörüşünün genişliyindən xəbər verir. **Nadir şah** öz dövləti ərazisində Avropa tipli naviqasiyanı və gəmiqayırma işlərini tətbiq etməyə çalışırdı ki, bu da onun Asiyada nadir hallarda təsadüf edilən mütərəqqi cəhdlərinə sübutdur. [9. 237]

L.Lokkart qeyd edirdi ki, “...cəmi bir neçə il ərzində hətta **Nadir şah** kimi qüdrətli avtokrat da həmin zamanadək dəniz işinə öyrəşməmiş, bu sahədə ənənəvi vərdişləri olmayan insanları dənizçilərə çevirə bilmədi. Onun mütərəqqi cəhdlərinə baxmayaraq, əsaslı uğur qazana bilməməsinin əsl səbəbi məhz bundan ibarət idi”. Lakin **L.Lokkartın** rəyinə görə, həmin təşəbbüs **Nadir** şahın ölümündən sonra baş vermiş hadisələrlə əlaqədar uğursuzluğa məhkum idi. [12. 221-222, 290] **L.Lokkartın** bu fikri ilə tam razılaşa bilmərik. Zənnimcə, **Nadir şahın** Xəzər dənizində hərbi-dəniz donanması yaratmaq cəhdlərinin uğursuzluğa düşməsinin əsas səbəbi Rusiya imperiyasının güclü əks-təsiri ilə bağlı idi. Gəmiqayırma sahəsində yerli əhalinin təcrübə ənənələrinin olmaması məsələsinə gəldikdə isə qeyd etmək istərdik ki, təkcə **C.Eltonun** belə qısa zaman ərzində yerli əhalini həmin işə öyrətməsi **L.Lokkartın** fikrinin yanlışlığını göstərir. Səriştəli rəhbərlik olacağı halda gəmiqayırma işinin yaxşı perspektivi var idi. Lakin daxili iğtişaşlar, Rusiyanın güclü əks-təsiri buna imkan vermədi. Rusiya konsulu **İ.Bakuninin** sözlərinə görə, “*Donanmanın bütün üstünlüklərini*

dərk etmiş iranlılar Nadir şahın öldürülməsindən sonra da gəmiqayırma işlərini davam etdirəcəklər. İranlıların bu donanmadan özləri və dövlətin təhlükəsizliyi üçün faydalanacaqları zaman, Nadir şah həyatda olmasa da, donanma saxlamağa davam edəcəklər. Halbuki hal-hazırda onların yalnız lövbərləri çatışmır, bu lövbərləri isə onlar tezliklə özləri hazırlamağa başlayacaqlar”. [29. 111]

Nadir şah Xəzər dənizində Rusiya imperiyasına qarşı durmaqdan başqa, başlıca olaraq Əfşar dövlətində yadelli təsirdən asılı olmayan ticarət donanması yaratmağa can atırdı. Bu donanmanın əsasını o, Fars körfəzində qoymuşdu. Lakin təəssüf ki, Nadir bu işi başa çatdırıb bilmədi. Çünki Hind okeanı sahillərində qərar tutmuş İngiltərə ona hər vasitə ilə mane olmağa başlamışdı. O bu cür çətinliklərlə Xəzər dənizində də üzleşdi. Burada Böyük Pyotrdan sonra rus ticarəti geniş miqyas almışdı. [24. 218]

NƏTİCƏ

Nadir şah Əfşarın XVIII əsrin ikinci rübündə Xəzər dənizində hərbi-dəniz donanması yaratmaq cəhdləri Azərbaycan tarixində bu sahədə ilk addım hesab oluna bilər. Tədqiqatın gedişində aşkar edilmişdir ki, Nadir şah Əfşar 1742-ci ildən xeyli öncə Xəzərdə donanma yaratmaq fikrində olmuşdur. Bu sahədə o, ilk tədbirlərini hələ 1738-ci ildə görmüşdü. Fars körfəzi və Xəzər dənizində donanma yaradılması təşəbbüsü tamamilə Nadir şah Əfşara məxsus idi və “ingilislərin məsləhətlərinin nəticəsi” kimi qiymətləndirilməməlidir. O yalnız düşündüyünü həyata keçirmək üçün ingilis ticarət agentı C.Eltonu muzzla xidmətə qəbul etmişdi. Nadir şah Əfşarın əsas məqsədi yaratdığı imperiyanın həm də güclü dəniz donanmasına malik olmasını təmin etmək idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Djafar-Pour. Nadir şah devrinde Osmanlı-İran munasebetleri, Ph.D. diss, İstanbul Universiteti, Edebiyat Fakültesi, 1977
2. Avery P. Nadir Shah and Afsharid legacy, The Cambridge history of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic. Vol. VII. Cambridge, 1993, p.3-62
3. Bausani A. The Persians from the earliest days to the twentieth century. London, 1971
4. Bell John A journey from St.-Peterburg in Russia to Ispahan in Persia with an Embassy from his Imperial Majesty Peter the First. Vol. I. London, 1764
5. Braun H. Iran under the Safavids and in the XVIII century. Translated and adapted by Bagley F.R.C. The Muslim World, A history survey. Part III, 1969, p. 181-219

HƏRB TARİXİMİZDƏN

6. Cook J. Voyages and travels through the Russian Empire, Tartary and Part of Kingdom of Persia. Edinburgh. Vol. II. Edinburgh, 1770
7. Curzon G.N. Persia and Persian question. Vol. II. London, 1892
8. Durand M. Nadir Shah. A. Constable and co. ltd. London, 1908. p. 352
9. Forster J. A Journey from Bengal to England, London, through the northern part of India, Kashmir, Afghanistan, and Persia, and into Caspian-sea. Vol. II. London, 1798
10. Floor W. The Iranian Navy in the Gulf during the eighteenth century. Iranian Studies. Vol. XX, №1, 1987, p. 31-53
11. Kashgarli Mahmud. Divanu Luğat-it-Turk, translated by Besim Alataş, c. I. Ankara, 1939
12. Lockhart L. Nadir Shah. A critical study based mainly upon contemporary sources. London, 1938
13. Malcolm J. The history of Persia, from the early period to the present time. Vol. II, London, 1815
14. Markham C.R. A general sketch of the History of Persia. London, 1874
15. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002
16. Perry J.P. Karim Khan Zand (1747-1779). Chicago and London, 1979
17. Sykes P. A history of Persia. Vol. II (in two volumes). London, 1921
18. Tapper R. Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan (Cambridge Middle East Studies, number 7). New-York, 1997
19. Атаев Х.А. Торгово-экономические связи Ирана с Россией в XVIII – XIX вв. Москва, 1991
20. Ашурбейли С.Б. История города Баку (период средневековья). Баку, 1992
21. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. Часть I. Санкт-Петербург, 1869
22. Гаджиев В.Г. Разгром Надир Шаха в Дагестане. Махачкала, 1996
23. Гёзалова Н.Р. Вопросы истории Азербайджана XVIII в. (на основе сведений англоязычных источников и историографии). Москва, 2010
24. Кишмишев С.Р. Походы Надир-Шаха в Герат, Кандагар и Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889
25. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII века. Москва, 1966
26. Сборник Императорского Российского Исторического Общества. Том 12. С. Петербург, 1873; том 40, С. Петербург, 1884; том 91, С. Петербург, 1894; том 102, С. Петербург, 1897; том 103, С. Петербург, 1898

27. Сотавов Н.А. Северный Кавказ в русско-иранских и русско-турецких отношениях в XVIII в. Москва, 1991
28. Сотавов Н.А. Крах Грозы Вселенной. Махачкала, 2000
29. Юнусова Л.И. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия. Баку, 1988
30. Юхт А.И. Торговые компании в России в середине XVIII в. Исторические Записки. Том 111, Москва, 1984, ст. 238-295

РЕЗЮМЕ

ПОПЫТКИ НАДИР ШАХА АФШАРА ПО СОЗДАНИЮ ВОЕННО-МОРСКОГО ФЛОТА И УЧАСТИЕ БРИТАНСКИХ ВОЕННЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ Н.ГЕЗАЛОВА

Статья посвящена анализу деятельности Надир шаха во второй четверти XVIII в., в частности его попыток создать военно-морской флот на Каспии. В ходе исследования было выявлено, что Надир шах задумал строительство каспийского флота задолго до приезда Эльтона, то есть до 1742 г., так первые шаги в этом направлении он предпринял еще в 1738 г. Кроме того, инициатива строительства флота принадлежала Надир шаху, и лишь для осуществления задуманного он нанял английского торгового агента Эльтона, а также основным его мотивом было стремление превратить свое государство в морскую державу.

SAMMARY

NADIR SHAH AFSHAR' NAVAL AIMS AND ACHIEVEMENTS AND PARTICIPATION OF BRITISH MILITARY SPECIALISTS N.GOZALOVA

In the article attention is indicated on that problem that Nadir had the idea of having a fleet on the Caspian Sea before he begun to collect his fleet on the Gulf and Elton activities (1742). From that fact that Nadir shah appointed Mohammad Husayn khan admiral of the Caspian Sea in early 1738, we may conclude that he was quiet aware of the usefulness of having a fleet on the Caspian Sea. It shows that Nadir had clear ideas about his maritime needs on the Caspian prior to his decision of 1742 to build ships for the Gulf. Moreover, Nadir shah Afshar' main aims was to create a great own Navy on the Caspian Sea in opposing of Russia naval on those waters.

MƏLUMAT

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat götürülən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir. [1.119]

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilmiş şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.03.2017
Çapa imzalanmışdır: 20.04.2017
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
İndeksi: 0317
Tirajı: 4315
Sifariş: 139

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyi
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: *Səfər MAHMUDZADƏ*
Korrektor: *Minaxanım HAQVERDİYEVA-SÜLEYMANOVA*

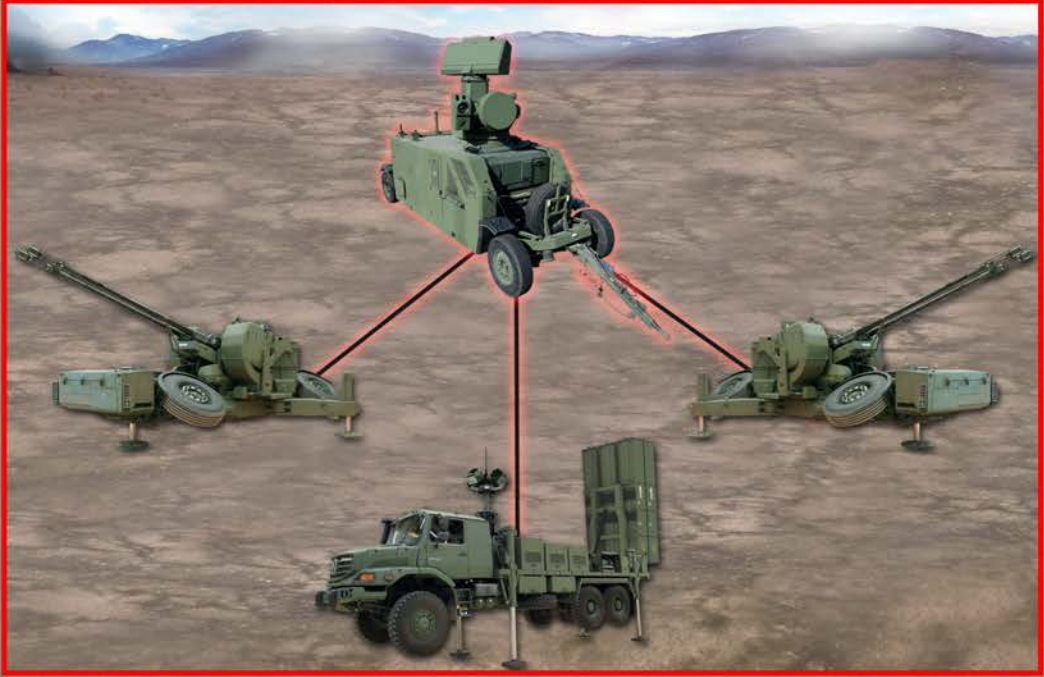
HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

“TORK” SİSTEMİ

Torpeda sualtı və su səthində hərəkət edən gəmilər üçün daim böyük təhlükədir. “ASELSAN” şirkəti müasir texnologiyalardan istifadə etməklə bu tip silah əleyhinə “TORK” sistemini hazırlamışdır. Onun sayəsində strateji əhəmiyyətli gəmilər dənizdə daha təhlükəsiz üzə biləcəkdir. Belə ki, sistem gəmi istiqamətində atılan torpedanı funksional və fiziki cəhətdən məhv etmək imkanındadır. “TORK” 2 metr uzunluğa, 20 sm enə, 200 kq ağırlığa malikdir. Sistem, hədəfə yönələn torpedoya avtomatik tuşlamanın xüsusi aktiv akustik üsulu ilə yaxınlaşaraq silaha ən yaxın məsafədə partlamaqla onu zərərsizləşdirir, hətta tamamilə məhv edə bilər. “ASELSAN”ın torpeda əleyhinə yaratdığı bu sistem mövcud və yeni nəsil bütün torpeda tiplərinə qarşı effektivdir.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

ATƏŞ İDARƏ CİHAZI (AİC)

Atəş idarə cihazı (AİC) mühüm obyektlərin, həmçinin hərbi bazaların havadan müdafiəsinin etibarlı təmin olunması məqsədilə “Aselsan” şirkəti tərəfindən hazırlanıb. AİC sistemi 3 ədəd 35 mm-lik yedəkdə daşınan zenit toplarının və HİSAR layihəsi çərçivəsində hazırlanan 1 ədəd aşağı hündürlükdə hava müdafiə sisteminin raket buraxıcı kompleksinin idarəetməsini həyata keçirir. Cihaz hədəflərin müəyyənləşdirilməsini və izlənməsini təmin edən üç ölçülü radar, termal kamera, lazer məsafəölçənlə təchiz edilmişdir. “Aselsan” tərəfindən inkişaf etdirilən bu sistem hədəfin təyin edilməsiylə yanaşı, onun dost və düşmən bölmələrə aid olmasının dəqiqləşdirilməsi, təsirsiz hala gətirilməsi üçün bütün lazımi funksiyaları yalnız öz daxili sistemlərindən istifadə edərək reallaşdırır. Sistem digər hava müdafiə kompleksləri ilə koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərə bilər.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

Səfa Fətulla oğlu AXUNDOV
06.19.1958-01.28.1992

Səfa Fətulla oğlu Axundov 1958-ci il iyun ayının 19-da Masallı rayonunda anadan olmuşdur. 1965-ci ildə Saatlı rayonunda orta məktəbə gedən Səfa sonra Cəlilabadda oxumuş, orta təhsilini Qubadlı rayonunda başa vurmuşdur. O hələ orta məktəbdə oxuyarkən təyyarəçi olmaq arzusu ilə yaşayırdı. Bu arzu Səfani Bakı aeroportuna gətirib çıxardı. Bir il burada çalışdıqdan sonra Orenburq Mülki Aviasiya Məktəbinə daxil oldu. 1979-cu ildə həmin məktəbi bitirib Vətənə qayıtdı. Onu Yevlax aeroportunda "AN-2" təyyarəsinə pilot təyin etdilər. Lakin Səfa təhsilini artırmaq barədə də düşüncəyə düşdü. Odu ki, bir müddət sonra Kiyev Ali Mülki Təyyarəçilər İnstitutunun qiyabi şöbəsinə daxil oldu. Səfa 1987-ci ildə Riqaya köçmüş, gəmi tərsanəsində mühəndis işləməklə bərabər, texnikumda müəllimlik etmişdir. Qarabağ hadisələri başlananda bütün qeyrətli Azərbaycan oğulları kimi onun da dincliyi pozuldu. Vətən üçün faydalı nəşə bir iş görməyi düşünürdü. Tezliklə Azərbaycan həqiqətlərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq məqsədilə Latviyada ilk dəfə olaraq "Azəri" cəmiyyətini yaratmağa müvəffəq oldu. Cəmiyyətin fəaliyyət dairəsi getdikcə genişləndirdi. O, Latviyanı qarış-qarış gəzib, buradakı həmvətənlərini bir mərkəz ətrafında birləşməyə səsləyirdi. Tezliklə bu öz səmərəsini verdi. Cəmiyyətin fəaliyyətinin genişlənməsi nəticəsində azərbaycanlılar Latviya seymində 3 deputat yeri qazandılar. Bir müddət sonra Səfa Latviyada bütün müsəlmanları birləşdirən "Müsəlman" liqasını yaratmağa da nail oldu. Bu ictimai qurum, orada yaşayan müsəlmanların həyatında böyük rol oynadı. Liqanın qüvvəsi ilə Riqada olan qədim məscidlər təmir edilir, imkansızlara yaxından köməklik göstərilirdi. Lakin azğınlaşmış ermənilərin işğalçılıq hərəkətləri tezliklə Səfani Vətənə dönməyə vadar etdi. O, 1989-cu ildə Bakıya qayıdaraq Zabrat aviaşirkətinə məxsus "Mİ-8" helikopterinə 2-ci pilot təyin olundu. Tezliklə Qarabağ bölgəsinə ezam olundu. Onun ürəyi düşməyə nifrət, doğma xalqına məhəbbət və sədaqət hissi ilə döyünürdü. Səfa helikopterlə Ağdamdan Şuşaya döyüş sursatı, oradan isə Ağdama əhalini daşıyırdı. 1992-ci il yanvarın 28-də Şuşaya iki uçuş etmişdi. Helikopteri növbəti dəfə səmaya qalxdı. Artıq Şuşaya yaxınlaşırdılar. Elə bu zaman Xankəndi istiqamətindən ermənilərin atdığı "stinger" raketləri helikoptərə dəydi. Maşının quyruq hissəsi od tutdu. Təhlükə anbaan artır, maşın yaşayış evlərinin üstünə düşüb böyük faciəyə səbəb ola bilərdi. Səfa özünü itirmədən digər iki heyət üzvü ilə birlikdə helikopteri şəhər kənarındakı dərəyə tərəf yönəldə bildilər. Üç heyət üzvü və 47 sərnişin faciəli surətdə həlak oldu...

Səfa evli idi, iki oğlu yadigar qalıb.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 25 noyabr 1992-ci il tarixli 337 sayılı Fərmanı ilə Axundov Səfa Fətulla oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmişdir. Səfa Axundov Bakı şəhərində, Şəhidlər Xiyabanında dəfn edilib. Cəlilabad şəhərinin mərkəzində büstü qoyulmuş, rayon mədəniyyət evinə və şəhərin küçələrindən birinə qəhrəmanın adı verilmişdir.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 538-04-47
e-mail: herbibilik@mail.ru.

TÜRKİYƏNİN YENİ TANKI “ALTAY”

Türkiyənin Müdafiə Sənayesinin nəhənglərindən sayılan, hərbi avtomobillər və təkərli zirehli maşınlar üzrə ixtisaslaşan “Otokar” şirkəti yeni döyüş tankı “Altay” haqqında cəmiyyətə məlumat vermişdir. “Otokar” şirkətinin yaydığı xəbərə görə, tankın ağırlığı 60 t, mühərrikinin gücü 1500 at gücü, topun döyüş dəsti 57 ədəd mərmə, şose yolda sürəti 70 km/saat, şose yolda ehtiyat yürüş məsafəsi 500 km, aşa biləcəyi maneə, divar, 1,0 m, keçə biləcəyi xəndək 2,8 m, aşa biləcəyi su keçidi 1,2 m (4,1 tankları sualtı sürmə avadanlığı) təşkil edir. Tank hidropnevmatik asqı ilə təmin edilmişdir. Əsas silahının çapı 120 mm-dir. “Altay”a məsafədən idarə edilə bilən və stabilləşdiricili modula malik 12,7 və 7,62 mm çaplı pulemyotlar quraşdırılacaq. Tankın ekipajı 4 nəfərdir. Əlavə olaraq “Altay” elektron bort sistemləri, hədəflərin axtarışı və tanınması, idarəetmə və rabitə sistemləri, həmçinin dairəvi görüntü və yaşam sistemləri üçün enerji hazırlayacaq yardımçı mühərrik qurğusu ilə təchiz ediləcəkdir. Ekipajın dairə boyu görüntünü izləmə imkanları var.

“Altay” kimyəvi, radioloji, bioloji və atom təsirindən müdafiə və mərmə əleyhinə kompozisiya modulu ilə təchiz edilmişdir. Tankda lazer şüalanma haqqında xəbərdarlıq sistemi də nəzərdə tutulmuşdur. Tank Türkiyənin müstəqilliyi uğrunda 1919-1923-cü illərdə gedən hərbi əməliyyatlarda atlı qoşun korpusunun komandanı olmuş Fəxrəddin Altayın şərəfinə “Altay” adlandırılmışdır. “Otokar”la birlikdə bu layihədə elektron bort sistemləri, zireh və silahlanma bölmələrinin işində “Roketsan”, “Aselsan”, “MKEK” şirkətləri də iştirak edirlər.